

**UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA**

DIPLOMSKO DELO

**VPLIV EPIDEMIČNIH BOLEZNI NA SPREMEMBE V
GOSPODARSTVU**

Ljubljana, maj 2002

MATEJ GROŠELJ

I Z J A V A

Študent *Matej Grošelj* izjavljam, da sem avtor tega diplomskega dela, ki sem ga napisal pod mentorstvom *prof. dr. Zarjana Fabjančiča* in dovolim objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

V Ljubljani, dne 24.05.2002.

Podpis: _____

KAZALO

UVOD	1
1 BOLEZEN: KDO ALI KAJ?	3
1.1 PRVOTNO POJMOVANJE BOLEZNI	3
1.2 NOVI NAZORI	3
1.3 RAZLIČNI POGLEDI MISLECEV	4
1.4 ZAČETKI SODOBNE MEDICINE	5
1.5 DOKONČNA UVELJAVITEV NOVIH UGOTOVITEV	7
1.6 USPEŠNA IDENTIFIKACIJA NEKATERIH POVZROČITELJEV EPIDEMIJ	7
2 0 BOLEZNIH IN NJIH VPLIVIH V OBDOBJU DO KONCA 13. STOLETJA	8
2.1 OPREDELITEV PROBLEMOM, KI SO POVEZANI S PROUČEVANIM OBDOBJEM	8
2.2 LJUDSKA KUGA V VLOGI STALNE ZGODOVINSKE SPREMLJEVALKE	9
2.3 »ATENSKA KUGA«	11
2.3.1 Ozadje	11
2.3.2 Gospodarski položaj Atike	12
2.3.2.1 <i>Proizvodnja in trgovina</i>	12
2.3.2.2 <i>Gospodarska politika in atiški proračun v Periklejevi dobi</i>	12
2.3.3 Vpliv »atenske kuge« na atiško gospodarstvo	13
2.3.4 Zanimivosti v zvezi z »atensko kugo«	15
2.4 »ANTONINSKA KUGA«	15
2.4.1 Ozadje	15
2.4.2 Gospodarski vpliv »antoninske kuge«	16
2.5 »JUSTINIJANOVA KUGA«	17
2.5.1 Osnovne informacije o kugi	17
2.5.1.1 <i>Opredelitev kuge</i>	17
2.5.1.2 <i>Tri vrste kuge</i>	18
2.5.2 Ozadje	18
2.5.3 Gospodarski vpliv »Justinijanove kuge«	19
2.6 POSLEDICE EPIDEMIJ OD »ATENSKE KUGE« DO JUSTINIJANA	21
2.7 OBDOBJE PO JUSTINIJANU IN DO KONCA 13. STOLETJA	22
3 »ČRNA SMRT« (THE BLACK DEATH, DER SCHWARZE TOD)	22
3.1 OZADJE	23
3.1.1 Vzroki za »črno smrt« v Evropi	23
3.1.1.2 <i>Mongolski imperij in »črna smrt«</i>	24
3.1.1.3 <i>Malthusova teorija o prebivalstvu kot osnova za iskanje vzrokov »črne smrti«</i>	24
3.1.2 Izvor »črne smrti«	25
3.1.3 Širitev »črne smrti« po Evropi	26
3.2 EKONOMSKI VPLIV »ČRNE SMRTI«	27
3.2.1 Evropa pred letom 1347	28
3.2.2 Kratkoročne posledice »črne smrti«	28
3.2.2.1 <i>Šok</i>	28
3.2.2.2 <i>Večje povpraševanje po nekaterih poklicih</i>	29

3.2.2.3 Zdravila: nova tržna niša	29
3.2.2.4 Kanaliziranje dolgoročnih posledic kuge iz mest na ruralna okolja	30
3.2.3 Dolgoročni vpliv »črne smrti«	31
3.2.3.1 Povečano družbeno breme zaposlenih	31
3.2.3.2 Spremembe v cehovski tradiciji	31
3.2.3.3 Škarje cen	32
3.2.3.4 Kraljevi odloki o delu, cenah in mezdah	32
3.2.3.5 Cene in inflacija	33
3.2.3.6 Bogatejša cerkev	35
3.2.3.7 Pozitivne posledice »črne smrti«	36
3.2.3.7.1 Alternativne uporabe obdelovalnih površin	36
3.2.3.7.2 Spremembe v cenah produkcijskih faktorjev	36
3.2.4 »Črna smrt« in kuge do sredine 14. stoletja	37
 4 EPIDEMIJE KUGE PO »ČRNI SMRTI«	 39
4.1 KARANTENSKI UKREPI V DUBROVNIKU	40
4.1.1 Ozadje	40
4.1.2 Karantena in z njo povezane spremembe	41
4.1.2.1 Mejni karantenski ukrepi	41
4.1.2.2 Notranji karantenski ukrepi	42
4.1.3 Dubrovnik z eno besedo	44
4.2 KUGE NA KRANJSKEM	45
4.2.1 Ozadje	45
4.2.2 Gospodarske spremembe: ali je kaj novega?	45
4.2.2.1 Omejevanje trgovine	45
4.2.2.2 Kranjska v drugi polovici 16. stoletja	46
4.2.2.3 »Fede«	47
4.2.2.4 Poravnanje stroškov profilaktičnih ukrepov	48
4.2.2.5 Problemi protikužnih ukrepov	48
4.2.2.6 Prednostni gospodarski interesi	49
4.2.2.7 17. stoletje: kuga popušča	50
4.2.2.7.1 Prošnje za davčni spregled oziroma povrnitev stroškov, ki jih je povzročila kuga	50
4.2.2.7.2 Koper po kugi leta 1632	51
4.2.2.8 Zadnje kuge na Kranjskem	51
4.2.3 Povzetek kužnih posledic na Kranjskem	52
4.3 ZATON KUGE V SVETU	53
4.4 POMEN KUGE V TEORETIČNI EKONOMIJI	54
 5 AZIJSKA KOLERA (CHOLERA): NOVA KUGA	 54
5.1 KOLERA: KAJ, KJE, KDAJ IN KAKO	55
5.2 STROŠKI PROFILAKSE V DALMACIJI	57
5.2.1 Zaščitni ukrepi proti koleri in karantena	57
5.2.2 Spor šibeniške občine in trgovcev	58
5.3 KOLERA V HAMBURGU LETA 1892	58
5.3.1 Ozadje	58
5.3.2 Gospodarska škoda v Hamburgu	59
5.4 NEW YORK IN KOLERA LETA 1832: ZAČETEK DRŽAVNE ZDRAVSTVENE POLITIKE	61

5.5 KOLERA IN ČRNA STRAN PROFILAKTIČNIH UKREPOV	63
6 KOZE (SMALLPOX, POCKEN): IZKORENINJENE MORILKE	63
6.1 SPLOŠNO O KOZAH	64
6.2 KOZE V DALMACIJI LETA 1887	65
6.3 UGOTAVLJANJE STROŠKOV VAKCINACIJE PROTI KOZAM IN EPIDEMIJA KOZ V SLOVENIJI LETA 1972	66
6.4 WHO-JEV PROGRAM ERADIKACIJE KOZ V SVETU	67
7 OSTALE BOLEZNI	69
7.1 MALARIJA (MALARIA)	69
7.1.1 Splošno	69
7.1.2 Povezava z ekonomijo	70
7.2 TUBERKULOZA IN GRIPA	71
7.2.1 Tuberkuloza (Tuberculosis, Tuberkulose)	72
7.2.2 Gripa (Influenza)	73
7.3 GOBAVOST (LEPROSY, AUSSATZ)	74
7.4 POGLED V PRIHODNOST	76
SKLEP	78
LITERATURA	82
VIRI	84

Uvod

Pred približno 50.000 leti se je na obličju zemlje kot produkt več milijonov let trajajoče evolucijske odisejade pojavil Homo sapiens. V vlogi lovca je živel v majhnih izoliranih skupinah, ki so se stalno selile. Imel je malo otrok, saj je bilo treba vse nositi s seboj. Iz istega razloga ni tudi nikoli našel časa za vzrejo domačih živali. Na enem mestu je le redko ostal dovolj dolgo, da mu je uspelo onesnažiti vodne vire in nakopičiti odpadke, ki so privlačili glodalce in mrčes, glavne prenašalce nalezljivih bolezni. Poleg tega se je prehranjeval s široko paleto različnih jedi in zaradi tega ni trpel za boleznimi, povezanimi s podhranjenostjo. Skratka, način življenja »sodobnega« predstavnika človeškega rodu je onemogočal, da bi nalezljive bolezni krojile potek začetnih obdobj (r)evolucijske zgodovine. Ravno odlično zdravje pa je Homo sapiensa verjetno pripeljalo do drugačnega načina življenja. Tako je postal kmetovalec, ustalil se je na enem mestu, gojil domače živali in rastline ter neprestano povečeval človeško populacijo. Nomadske skupine so zaradi večanja kmalu razpadle, njihovi deli pa zasedli različne položaje na zemeljski obli. Pogoji za nastop nalezljivih bolezni so se s tem več kot očitno optimalizirali. Kot prvo je bilo kršeno pravilo dinamike. S stalnimi bivališči so ljudje hitro onesnažili nujne vodne vire, s kopičenjem nesnage pa so svoj raj dobili tudi prenašalci nalezljivih bolezni. V pomoč niso bile niti domače živali, ravno tako odlični posredniki med infekcijskimi mikroorganizmi in novimi gostitelji – ljudmi. Povrhu vsega je naraščajoča fertilnost poskrbela za oženje jedilnika, saj so divje živali (zaradi principa »več ribičev, ki lovijo v istem ribniku«) postale vse redkejšje ...

V zgodovini človeških primatov je bila hrana tisti omejevalni dejavnik, ki je določal velikost populacije. S stalnimi bivališči določiten faktor naenkrat postanejo nalezljive bolezni. Od takrat, pa vse do danes, so nalezljive bolezni življenjska stalnica. Pričujoče delo proučuje izključno epidemične bolezni¹. Skozi zgodovino so krojile številne pomembne dogodke, spreminjale politične zemljevide, kulturne norme, tok znanosti, povzročale družbene upore in vplivale na gospodarstvo.

V delu bo prav slednje predstavljalo predmet podrobnejše obravnave. *Cilj dela* je raziskati vpliv nekaterih pomembnejših epidemičnih bolezni na ekonomske spremembe v gospodarstvih.

Skozi zgodovino se je med ljudmi uveljavilo prepričanje, po katerem veljajo epidemične bolezni za uničujoče zgodovinske katastrofe. Diplomsko delo bo skušalo dokazati, da se epidemije neupravičeno obravnava kot dogodke z negativnim predznakom. »Črne smrti« (3. poglavje) se tako ne sme gledati kot epidemične kuge, ki je pobila tretjino tedanje Evrope, temveč kot glavni rešilni dejavnik (nasičenega) stagnantnega evropskega gospodarstva v 14. stoletju. V tem oziru »črna smrt« predstavlja začetek razvoja evropskega gospodarstva v poznem srednjem veku. Tudi za ostale bolezni, ki jih to delo proučuje, ugotovimo podobno. Koristne posledice se pri njih sicer ne kažejo neposredno v (radikalnih) pozitivnih gospodarskih spremembah, marveč posredno skozi dosežke, ki so na daljši rok koristili gospodarstvu. Kolera 19. stoletja (5. poglavje) velja za

¹ V poglavju 2.1 opozarjamo na terminološko problematiko pojma epidemija. S tem želimo vplivati na vsebinsko konsistentnost dela. Glede na ta pojasnila je treba razumeti tudi naslov pričujočega dela.

pomembnega reformatorja na področju zdravstva, ki je spodbudil izvajanje higienske politike mest. Slednja je bila ključnega pomena v razmerah industrijske revolucije, ko je hitra industrializacija pomenila rastoče prebivalstvo in množična priseljevanja v mesta. Tako se zaradi urejene higienske politike ni oviralo industrializacije, ki je pomembno vplivala na produktivnost v industriji, razvoj infrastrukture in širitev trgovine. Koze (6. poglavje) so tipičen primer hudih epidemij, ki so stimulirale ustvarjalne sile k poglobljenemu raziskovanju. S pomočjo odkritja metode vakcinacije in WHO-jevega intenziviranega programa je svetu koze uspelo izkoreniniti. Vsakoletni prihranek znaša že samo pri vakcinacijskih stroških 1 milijardo ameriških dolarjev. Pri tem gre poudariti tudi velik pomen izkušenj, ki jih lahko svetovne organizacije uporabijo v boju zoper pereče aktualne bolezni ... *Teza dela* torej vsebuje trditev, da je splošno prepričanje, po katerem epidemične bolezni pomenijo katastrofo, zmotno.

Jedro naloge tvori *sedem glavnih vsebinskih poglavij*. V prvem se bomo lotili zgodovinskega pojmovanja bolezni, ki bo predstavljeno s filozofskega in medicinskega vidika. Tako bo v kasnejših poglavjih moč lažje razumeti, zakaj so bile sprejete določene odločitve in odkod nekatere ekonomske spremembe. Drugo poglavje predstavlja kuge, ki so po svetu pustošile do konca 13. stoletja in splošno problematiko proučevanja nalezljivih bolezni. Poudarek je dan »atenski«, »antoninski« in »Justinijanovi« kugi. Naslednje poglavje obsega za dokazovanje teze verjetno najbolj reprezentativno bolezen – »črna smrt«. Zaradi takratnih (nasičenih) razmer je prišlo do korenitih sprememb v srednjeveškem gospodarstvu. Metodika analiziranja posledic »črne smrti« narekuje, da le-te uvrstimo med kratkoročne in dolgoročne, seveda ob predhodnem upoštevanju predkužnih gospodarskih razmer in profila bolezni. Zaradi obsežnosti se v četrtem poglavju ne bomo osredinili na gospodarske spremembe, ki so jih povzročile naslednice »črne smrti«, temveč bomo skušali opozoriti predvsem na nekatere (po)drobne dogodke, ki bodo smiselno dopolnjevali osnovo gospodarskih posledic iz prejšnjih poglavij. Proučevanje bo tako usmerjeno v dubrovniško karanteno in kuge na Kranjskem. Sledi poglavje o koleri, kjer se bomo posvetili zlasti ukrepom (higienska politika) in stroškom zaščite pred to nalezljivo črevesno boleznijo. Po koleri obravnavamo koze. V zvezi z njimi je najbolj zanimiv dogodek WHO-jev eradikacijski program te bolezni, ki je bil z odliko končan leta 1979. V zadnjem (7.) poglavju opisujemo nekaj bolezni, ki so na takšen ali drugačen način primerne za rdečo nit dela. Malarijo in tuberkulozo tako skušamo predstaviti kot pereča globalna problema. Ekonomske aplikacije se nanašajo na preprečevalne programe (predvsem revnejših dežel) in mikro- ter makroekonomske posledice njunega širjenja. V tem poglavju najdemo še gripo (pandemija 1918!) in gobavost, ki je predstavljala večji problem v družbenem kot pa v gospodarskem smislu. V sklepu so podane zaključne ugotovitve diplomskega dela.

Nekoliko večji obseg dela gre tudi na račun predstavitev epidemičnih bolezni in pripadajočega zgodovinskega ozadja.

1 Bolezen: Kdo ali kaj?

V tem poglavju opisujemo odnos ljudi do bolezni v različnih zgodovinskih obdobjih. Ta, na prvi pogled morda bolj filozofski pristop bo v pomoč pri kasnejšem ocenjevanju in razumevanju profilaktičnih² (preprečevalnih) ukrepov posameznih obravnavanih bolezni. S tem bo dobljena tudi osnova za objektivno ocenjevanje posledic in sprememb, ki so jih bolezni povzročile v ekonomskem pogledu. Nenazadnje pa je cilj tega poglavja še opozoriti bralca na dolgo in težko pot od prve ideje o nalezljivosti do moderne in razvite mikrobiološke dobe.

1.1 Prvotno pojmovanje bolezni

Bolezen ni človeški izum. Prej kot to je biološki proces, star kot je staro življenje samo (Kiple, 1999, str. 6). Prazgodovinski človek, ki je živel v nenehnem boju s sovražno okolico, je verjetno na infekcijsko bolezen gledal kot na tuje bitje, ki te lahko napade kot kakšna divja žival³ (Winkle, 1997, str. IX). Ker je bolezen veljala za tujek, ki vdre v človeka in nadzoruje njegovo telo, so ljudje upali, da jo je moč iz telesa tudi pregnati. Uporabljali so podobne metode kot pri plašenju zveri – ogenj, dim, hrup ... Babilonci so verjeli, da kužne bolezni povzročajo demoni, ki jih je treba pregnati z magičnimi besedami izganjalnega rituala. Za razliko od njih so Židje bolezenske zle duhove smatrali za greh. Bolezen je pomenila božjo kazen, bolnik pa grešnika. Tu se prvič, pa čeprav samo posredno in v (kulturni) ljudski preobleki, srečamo s pojmom kontagioznosti (nalezljivosti)⁴. Omenjen je v zvezi s kožnimi boleznimi v svetopisemski Stari zavezi. Duhovniki so tovrstne bolezni razglasili za nečiste, nečistoča pa je veljala za nalezljivo. Bolniki s kožnimi boleznimi so bili zaradi tega izključeni iz skupnosti⁵ (npr. prepoved prisotnosti pri obredu), in sicer toliko časa, dokler nečiste spremembe na koži niso izginile in tako z oskrunitvijo niso več pretile drugim ljudem. Tudi Grki so na kužne bolezni najprej gledali kot na božjo kazen (Homer v *Iliadi*). Apolon in njegova sestra Artemida sta s puščicami sejala smrt in uničenje med grešnike.

1.2 Novi nazori

Pomemben mejnik glede bolezenskih nazorov predstavlja obdobje okoli 5. stoletja pred našim štetjem. Takrat se je namreč nek hipokratski zdravnik drznil distancirati od splošnoveljavnih resnic, ki pojavnost bolezni neizpodbitno pripisujejo božjemu umu. Hkrati je trdil, da so boleznim božjo etiketo nadeli ljudje, ki se ukvarjajo s črno magijo, trgovci, duhovniki in

² Strokovni izrazi (tujke), ki se pojavljajo v besedilu, bodo tolmačeni sproti.

³ To ontološko gledanje bolezni se zrcali v različnih frazah in besednih zvezah, ki se danes uporabljajo v večini jezikov. Če na primer (pogovorno) pravimo, da je nekoga »zadela«, »prijela« ali pa »napadla« neka bolezen (kuga »izbruhne« kot divja žival iz svoje kletke), pri tem največkrat ne pomislimo, da so ti izrazi reminiscence časa, ko sta bila človek in bolezen v ontološkem smislu še dve popolnoma različni stvari.

⁴ Druga antična ljudstva (na primer Grki in stari Rimljani) z redkimi izjemami pojma nalezljivosti takrat še niso poznali.

⁵ Profilaktični ukrepi so takrat torej že vsebovali prijavo bolezenskih primerov in njihovo izolacijo.

širokoustneži. **Hipokratska medicina** je prvi poskus znanstvenega obravnavanja bolezni in s tem tudi začetek medicine kot znanosti. Na podlagi Empedoklesovih⁶ štirih osnovnih elementov (voda, zrak, ogenj in zemlja) ter kvalitet (letnih časov) v obliki toplega, hladnega, suhega in vlažnega, so Hipokratovi zagovorniki razvili *nauk štirih glavnih sokov človekovega telesa*⁷, ki so bili sluz, kri, rumeni žolč in črni žolč⁸. Evkrazija pri tem pomeni pravilno mešanico (beri ravnotežje) teh štirih sokov in zdravega človeka. Bolezen (diskrazija) nastopi, ko se ravnotežje med življenjskimi sokovi poruši. Njeno zdravljenje zahteva metode, ki omogočajo vzpostavitev prvotnega ravnotežja. Sem spadajo na primer puščanje krvi, bruhanje, potenje, odvajanje ... Iz navedenega lahko razberemo, da za to teorijo natančno poznavanje anatomije ni bilo potrebno. Kljub teoriji sokov pa ni imela grška medicina nikoli jasnih predstav o infekcijskih boleznih. Če se je bolezen naenkrat lotila večjega števila ljudi, so to pač razložili z (umazan) zrakom, ki je edini skupen vsem ljudem in ga hkrati vsi največ (u)porabljajo. »Oskrunitev«, ki se je lotila enega izmed osnovnih elementov teorije življenjskih sokov in s tem tudi pomembnega elementa človekovega življenja, so imenovali miazma⁹ (Winkle, 1997, XIII).

1.3 Različni pogledi mislecev

Zanimivo pri teorijah o bolezni je, da so največji napredek oziroma približevanje sodobnemu pojmovanju infekcijskih bolezni pokazali laiki oziroma nestrokovnjaki tega področja. Tako je vojskovodja in politični kritik **Tukidid** (Tukidides) (460–396 pr. n. št.), neobremenjen z najmodernejšimi postavkami teorije življenjskih sokov, v svojem delu o zgodovini peloponeških vojn pisal o vrsti epidemioloških fenomenov, ki nedvoumno nakazujejo na kužne bolezni in njihove posledice. Štiri stoletja kasneje je največji rimski učenjak, **Mark Terencij Varro** (Marcus Terentius Varro) (116–27 pr. n. št.) podal še drznejšo in po svoji vsebini odličnejšo domnevo. Po njegovem mnenju naj bi (v zvezi z malarijo) v mlakah in močvirjih nastajale drobne živali, ki jih prosto oko sicer ne zazna, vendar vseeno pridejo s pomočjo zraka skozi nos in usta v človekovo telo. Nato povzročijo težke bolezni. V istem obdobju je rimski pesnik **Lukrecij** (Lukrez) v svoji pesmi *De rerum natura*¹⁰ podal idejo o tem, da mikroorganizmi lahko povzročijo infekcijske bolezni. Na raziskovanje mikroorganizmov v času antike ni bilo mogoče računati, saj ni bilo ustreznega orodja (na primer mikroskopa) za optično povečavo teh miniaturnih smrtonosnih delcev.

⁶ Grški filozof Empedokles, ki je živel okoli leta 400 pr. n. št., je bil eden prvih, ki so menili, da je povzročitelj bolezni treba iskati v naravi.

⁷ To je bil začetek obdobja tako imenovane humoralne medicine (humor lat. sok), ki bi jo z malce zlobe lahko imenovali tudi humoristična medicina (Utvič, 1986, str. 49).

⁸ Izvorno mesto sluzi so predstavljali možgani, za kri je bilo »zadolženo« srce, za rumeni žolč jetra, za črnega pa vranica. Kasneje je tem štirim sokovom grški zdravnik Galen pripisal še ustrezne vzorce obnašanja – temperamenta: melanholičnega, flegmatičnega, koleričnega ter sangviničnega.

⁹ To plinsko substanco, ki v zrak pride bodisi z izhlapevanjem iz zemljine notranjosti bodisi z razkrojem zemeljskega površja, so izganjali z dimom in kadili.

¹⁰ V tej pesmi se že pojavi pojem »semina morbi«, ki pomeni seme bolezni.

Pomembno mesto v zgodovini medicine si vsekakor zasluži tudi grški zdravnik **Klavdij Galen** (Claudius Galenus) (131–201)¹¹. Pa ne zaradi tega, ker je leta 166 ob izbruhu kuge v Rimu pobegnil iz mesta tik pred imenovanjem na položaj osebnega zdravnika cesarja Marka Avrelija. Vzrok tudi ni bil Galenovo zanemarjanje in nezanimanje na področju kontagioznosti – celo gonoreje, v Antiki najbolj razširjene spolne bolezni, ni povezoval s tem, med laiki že kar pogosto uporabljanim in tolmačenim pojmom¹². Pač pa so Galenova dela postala in do 16. stoletja tudi ostala nedotakljiv zgodovinski univerzalni evangelij (Winkle, 1997, str. XVII). Poleg tega je Galen Hipokratovemu nauku sokov dodal še svojo *teorijo o zgradbi telesa*¹³. Po tej teoriji lahko ob upoštevanju nauka človeških sokov vsakemu človeku določimo ustrezen temperament. Osnovni pogoj za določitev je dominacija enega izmed štirih glavnih človekovih sokov. Po Galenu morajo sokovi sicer biti v harmoničnem razmerju, vendar je jasno, da pri vsakem človeku določen sok prevladuje. Temperament sangviničnega (vročekrvnega) človeka na primer temelji na krvi, ki je tako kot zrak topla in vlažna. Zakaj torej pri epidemijah, ki so pogojene z miazmo (kar je zagovarjal Galen) ne zbolijo vsi? Odgovor je pričakovan – zaradi različnega razmerja sokov v ljudeh.

V 7. stoletju pride do arabskih osvajanj Prednje Azije, severne Afrike, Španije in južne Italije. Pri tem so osvajalci naleteli na dela grških učenjakov, ki so jih prevedli v arabski jezik. Pomembno vlogo pri sistematiziranju tovrstnih del je imel predvsem perzijsko-arabski zdravnik **Avicenna** (980–1037), ki je med drugim uredil tudi nepregledno zbirko Galenovih del. Hkrati je napisal najpomembnejšo medicinsko knjigo srednjega veka – *Kanon*, ki je bila kasneje prevedena v latinski jezik in je pomenila vrh medicinske literature še celo v prvih stoletjih novega veka¹⁴.

Vendar ne za vse. **Paracelsus** (1493–1541) je Galena in Avicenna označil za mazača, njune sokove pa za špekulativne in neresnične. Sam se je zavzemal za terapijo s pomočjo zlata, arzena, žvepla, živega srebra ... Na očitke, da bolnim daje strup, je odgovarjal: »Vse stvari so strup in nič ni brez strupa. Samo od količine (doziranja) je odvisno, ali je neka stvar strupena ali ne« (Winkle, 1997, str. XIX).

1.4 Začetki sodobne medicine

Prvi, ki je pomembno razvil dognanja o kužnih boleznih in s tem naredil prve korake sodobne medicine, je bil zdravnik **Giovanni Fracastoro** (1478–1533). Leta 1546, pet let po smrti Paracelsusa, je izdal delo z naslovom »*De contagionibus et contagiosis morbis et eorum*

¹¹ Galen je bil prepričan, da je najboljši zdravnik tudi filozof in da je profitni motiv nezdržljiv s predanostjo umetnosti (medicini). Dober zdravnik mora torej znati prezirati denar.

¹² Galen je za gonorejo priporočil čiščenje slabih sokov, ki so nastopili kot posledica zaužitja nekaterih vrst jedi.

¹³ Njegova teorija je bila žal tako močna, da je še celo do 19. stoletja pri veliko infekcijskih boleznih (kot je na primer tuberkuloza) predstavljala oviro za sprejem kontagionistične ideje in s tem povezanih profilaktičnih ukrepov.

¹⁴ Kljub veliki avtoriteti Galena in Avicenne je bila njuna miazma nemočna in molčeča proti »črni smrti« 14. stoletja in sifilisu.

curatione»¹⁵. Bistvo Fracastorovega pionirstva je v tem, da nalezljive bolezni povzročajo tako imenovani kontagiji (v obliki majhnih živih bitij)¹⁶, ki jih je sam imenoval »Seminaria morbi« (seme bolezni) oziroma »Seminaria contagionis« (seme okuženja). Večina zdravnikov njegovih ugotovitev zaradi pomanjkljivih dokazov ni upoštevala in je bolnike še naprej napajala s harmonično usklajenimi sokovi.

Galenova nedotakljivost je počasi začela slabeti v 17. stoletju, ko je angleški zdravnik **William Harvey** (1578–1657) leta 1628 izdal delo (*Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus*) v zvezi z najnovejšimi dognanji o krvnem obtoku. Pomembno pri tem je, da je v naravoslovne znanosti uvedel kvantitativno mišljenje: »Meri, kar je merljivega«. Harvey je prav s pomočjo kvantifikacije razkril sistematično kroženja (obtoka) krvi po telesu. Z merjenjem količine krvi, ki jo srce iztisne pri vsakokratnem krčenju, je ugotovil, da je kumulativna količina po enournem opazovanju znašala trikratno telesno težo proučevanega telesa – edina možna razlaga je, da se mora kri za takšno frekvenco pretakanja nujno vrniti nazaj v srce. Leta 1608 je luč sveta ugledala še ena novost, ki bi nedvomno izzvala velik nasmešek na Fracastorovem obrazu – mikroskop. Zasluge za to odkritje ima nizozemski okulist Zacharias Janssen, ki je na podlagi dognanj Roberta Bacona o kombinaciji leč iz leta 1267 izdelal prvi mikroskop¹⁷. S pomočjo ostrega očesa se je torej odprla pot v preučevanje »mikrokozmosa«.

Athanasius Kircher (1601–1680), nemški menih in učenjak, je pri raziskovanju z mikroskopom prvi razmišljal o povzročiteljih nalezljivih bolezni. Ko je leta 1656 Rim prizadela mo(g)očna epidemija kuge, se je večina zdravnikov potikala okoli z odišavljenim kljunom (zaradi neznosnega smrada) kot kakšno ptičje strašilo in tuhtala o vzpostavitvi podrte harmonije med sokovi. Kircher se je za razliko od njih lotil konkretnega preučevanja z mikroskopom, ko je pod izostrene tehnološke oči postavil kri in gnojne bubone zbolelih in umrlih za kugo. Opazoval je drobne gibljive tvorbe, ki jih je, prepričan, da je lociral povzročitelje kuge, poimenoval »vermiculi pestis«. V resnici je zaradi majhnosti in negiblјivosti kužnih bacilov ter slabe kakovosti in sposobnosti takratnih mikroskopov verjetno opazoval bele krvničke. Kljub temu: Kircher je obudil prastaro logiko intelektualca Terencija Varra in se spustil v boj z arhaičnim razmišljanjem Galenovih privrženecv.

Iz nenehnih prerekanj strokovnjakov o obstoju majhnih živih bitij bi lahko sklepali, da je bila vsaka bolezen bakterijska (kuga). V resnici so obstajali tudi virusi (veliko manjši od bakterij), značilni povzročitelji črnih koz¹⁸, ki so v 17. stoletju in kasneje v epidemijah¹⁹ pobile veliko

¹⁵ Ustrezen prevod bi se glasil takole: »O povzročiteljih nalezljivih bolezni, boleznih in njihovem zdravljenju«.

¹⁶ Infekcijskih bolezni torej ne povzročajo razne miazme ali pa sokovi, kot je bil to primer v prejšnjih in zaradi pomanjkljive znanstvene opreme žal tudi kasnejših obdobjih.

¹⁷ Mikroskop je bil sestavljen iz bikonveksne in bikonkavne leče, pri čemer je prva služila kot objektiv, druga pa kot okular.

¹⁸ Črne kozе ali variola so nalezljiva bolezen, ki jo povzroča virus variole (Pox-virus variolae).

¹⁹ O **epidemiji** govorimo, če se nalezljiva bolezen nenadoma močno razširi. Velikokrat se to zgodi ob vojnah ali v času hude lakote. Pojem epidemije moramo ločiti od endemij in pandemij. **Endemije** so značilne predvsem za bolezni, ki so na nekaterih področjih našega planeta stalno prisotne – od časa do časa se pojavi nekaj bolezenskih

ljudi. Velik napredek v profilaksi zoper črne koze je dosegel **Edward Jenner** (1749–1823), ki je leta 1798 svetu predstavil metodo vakcinacije^{20, 21}, najpomembnejši element preventivnih ukrepov proti kozam. Leta 1796 je odkril, da se kužnina, izvirajoča iz mehurčkov kravjih osepnic, lahko inokulira človeku in s tem povzroči imunost pred variolo. Ker so kravje osepnice imenovali vakcino, je ves potek dobil naziv vakcinacija (Gruškovnjak, 1993, str. 593).

1.5 Dokončna uveljavitev novih ugotovitev

Novo orožje alternativne medicine (beri bakteriološke medicine Kircherja in somišljenikov) proti mainstream logiki Galenovih privržencev je bil leta 1830 izboljšani mikroskop, ki je omogočal tudi 500-kratne povečave. Prvi rezultati so bili vidni že leta 1836, ko sta Cagniard de la Tour in Theodor Schwann dokazala, da vrenje alkohola povzročajo mikroorganizmi, ki se razmnožujejo z brstenjem. Do enakih zaključkov je 20 let kasneje prišel tudi francoski kemik **Louis Pasteur** (1822–1895), ki se je poleg alkohola lotil še mleka in vina. Ugotovil je, da pri kisanju mleka nastopajo mikroorganizmi, ki so veliko manjši od tistih pri vrenju alkohola. Do še pomembnejšega spoznanja pa je Pasteur prišel pri maslu. Nov pojem se glasi anaerobnost. Identificiral je namreč mikrobo, ki so rastle brez kisika – v 19. stoletju torej »že« obstaja tudi življenje brez kisika. Pasteur se je izkazal še pri vinu in odgovoril na tarnanje izdelovalcev vina zaradi hitre pokvarljivosti le-tega. Segrevanje vina v zaprti steklenici na 68°C prepreči kasnejše razkrajanje. Če povzamemo: Pasteur je s svojim raziskovanjem dejansko dokazal trditve Athanasiusa Kircherja o obstoju drobnih mikrobov, ki povzročajo bolezni. Sredi 19. stoletja. 200 let po Kircherju in skoraj dve tisočletji po laiku Terenciju Varru!

Ob približno istem času je podobno teorijo zagovarjal tudi znameniti škotski kirurg **Joseph Lister** (1827–1912): nalezljive bolezni naj bi širili drobni, cvetnemu prahu podobni delci v zraku. Lister je opazil, da se zlomi kosti, kjer je koža ostala nepoškodovana, celijo hitreje kot odprti zlomi, kjer so rane podvržene vnetju in infekcijam (Winkle, 1997, str. XXVIII).

1.6 Uspešna identifikacija nekaterih povzročiteljev epidemij

Poleg Pasteurja velja za utemeljitelja eksperimentalne mikrobiologije tudi **Robert Koch** (1843–1910). Njegov najpomembnejši dosežek je bila metoda za filtriranje bakterij v čiste kulture. S tem je leta 1882 odkril povzročitelja tuberkuloze, leta 1883 pa še bacil kolere²². Njegovim kolegom na inštitutu je leta 1884 uspelo »personificirati« tudi bacila tifusa in difterije.

primerov. O **pandemiji** pa govorimo, kadar se kužna bolezen (hitro) razširi v več dežel ali celo po vsem svetu (Kingston, 1988, str. 119). Beseda pandemija izhaja iz grških izrazov pan + demos, kar pomeni vse + ljudje.

²⁰ Vakcinacija izhaja iz latinske besede vacca, ki pomeni krava.

²¹ Prvotni način profilakse zoper variolo je bila variolizacija, katere bistvo je prenos bolnikovih varioličnih mehurčkov na zdravo osebo.

²² Zanimivo je, da je povzročitelja kolere že leta 1854 odkril italijanski znanstvenik Filippo Pacini (1812–1883). Leta 1965 je mednarodni odbor za nomenklaturu uradno poimenoval povzročitelja kolere – *Vibrio cholerae* Pacini. To seveda ne pomeni, da je Koch ukradel Pacinijeve ugotovitve. Dejstvo je, da sta oba znanstvenika neodvisno prišla do enakih rezultatov (Who first discovered *Vibrio cholerae*?, UCLA, podobno tudi: Kiple, 1997, str. 144).

V poplavi razkritij povzročiteljev infekcijskih bolezni pa ne smemo pozabiti na bakterijo, ki povzroča kugo. Zaslugo za odkritje tega bacila, ki je skozi zgodovino predvsem v Evropi in Aziji pomoril nepregledno število ljudi, gre pripisati švicarskemu mikrobiologu, ki se je izobraževal na priznanem Pasteurjevem inštitutu v Parizu. Njegovo ime je **Alexandre Yersin**. Ko se je leta 1894 kuga pojavila v Hong Kongu, je nemudoma odhitel tja in postavil laboratorij v upanju, da bo zadušil širjenje bolezni proti severovzhodu Azije. To mu je delno tudi uspelo, saj je kaj kmalu izoliral bacil kuge in razvil serum za njeno zdravljenje²³. Povzročitelj kuge se tako imenuje *Pasteurella pestis*, po Pasteurjevem inštitutu, oziroma *Yersinia pestis*, po Alexandru Yersinu samem (Herlihy, 1997, str. 21).

V 19. stoletju pa se razkrije povzročitelj še ene izmed infekcijskih bolezni, in sicer gobavosti. Norveški zdravnik **Armauer Hansen** leta 1873 odkrije bakterijo »*Myco bacterium leprae*«, ki povzroča gobavost, oziroma po utemeljitelju kar Hansenovo bolezen. Po »črni smrti« (sredi 14. stoletja) se število gobavcev močno zmanjša in nikoli več ne doseže ravni pred letom 1346 (ko »črna smrt« prične pustošiti po Evropi) (McNeill, 1998, str. 185).

Seveda je skozi zgodovino nastaja)lo in obstajalo še veliko drugih bolezni, njihovih povzročiteljev, zdravil, metod, znanstvenikov in laikov, ki jih v besedilu nismo omenili in jim z vidika obveščenosti morda celo delamo krivico²⁴. Toda namen dosedanjega pisanja je drugačen in kot tak prilagojen predvsem potrebam kasnejšega ekonomskega obravnavanja bolezni in njihovih posledic.

2 0 bolezni in njih vplivih v obdobju do konca 13. stoletja

2.1 Opredelitev problemov, ki so povezani s proučevanim obdobjem

Preden začnemo govoriti o boleznih, ki so sooblikovale (gospodarsko) življenje na našem planetu v zgodovinskem obdobju do konca 13. stoletja, moramo nujno opozoriti na nekaj s kronološko oddaljenostjo dogodkov pogojenih problemov.

Prvi problem se nanaša na **razpoložljive vire**. Le-teh je na voljo relativno malo, še posebej, če upoštevamo, da se je večina pomembnejših dokumentiranih epidemij proučevanega obdobja zvrstila nekje do 8. stoletja. Podatki, ki so na razpolago, so večinoma žal lapidarni in ne vsebujejo **kvantificiranega opisa** posledic. Če pa so vplivi epidemij slučajno številčno ovrednoteni, so te navedbe zaradi negativne konotacije, ki se drži epidemij, v večini primerov

²³ Delno pravimo zato, ker se kuga ni ozirala na postavljene Yersinove blokade, ampak se je do leta 1899 razširila v Bombay, Porto, Sidney, Glasgow in celo San Francisco. Ne glede na zapisano velja, da je kuga takrat močneje pretresla le Indijo, ostala mesta (države) pa so jo zaradi svoje dolga stoletja trajajoče politike uspela ustaviti na neznatnem učinku.

²⁴ Sem spadajo na primer Behring, Ehrlich, Flemming (1929 penicilin) ...

podane predimenzionirano in dvomljivo z vidika verodostojnosti²⁵. Jedrnat opis te problematike je pri nas podal Golec, ki pravi, »da je v virih moč srečati veliko napihnjene retorike in klišejev, značilnih za duh dobe« (Golec, 2001, str. 26)²⁶. Za problematično se izkaže tudi **terminološka opredelitev epidemij** – opomba št. 19 opisuje razliko med endemijo, epidemijo in pandemijo. V nadaljevanju naloge bomo sicer ločevali med temi tremi pojmi, vendar le če bomo obravnavali natančno določeno bolezen. V primeru, ko bomo rezimirali vplive nekega skupka bolezni oziroma ko bomo o vplivih govorili na splošno, bomo uporabljali izraz epidemija. Le-ta bo v besedilu predstavljal splošen sinonim, ki označuje, da gre za bolezenski dogodek katastrofalnih razsežnosti. Na enak način so svoja dela zastavili tudi avtorji, od katerih bomo črpali ustrezne podatke.

Poseben problem predstavljajo tudi **pojavnne oblike bolezni**. Že če vzamemo obdobje novega veka²⁷, se je zaradi nerazlikovanja med različnimi epidemijami domala za vse vrste nalezljivih bolezni uveljavil skupni pojem – kuga (Golec, 2001, str. 24). V zgodovini in ljudskem jeziku je kuga vsaka nalezljiva bolezen (epidemija), ki se nenadoma pojavi na določenem mestu, traja nekaj tednov ali mesecev, povzroči hitro in množično umiranje in polagoma ugasne. Poleg prave kuge se pod njenim imenom skrivajo še bolezni kot so koze, trebušni tifus, malarija, sifilis, kolera, gripa (Zupanič-Slavec, 1998, str. 202) ... Iz zgoraj napisanega izhaja tudi sistematika dela pri opisu posameznih bolezni. Zdi se smotrno, da pred opisovanjem gospodarskih vplivov določene infekcijske bolezni podamo tudi značilne karakteristike (lastnosti) dotične bolezni. Pri tem velja poudariti, da bo opis prave kuge predstavljen šele takrat oziroma pri tisti bolezni, kjer bodo njeni simptomi nedvoumno potrjevali eno izmed osnovnih treh vrst kuge²⁸ (prva prava kuga, ki ustreza tem kriterijem, je bila »Justinijanova (bezgavčna) kuga«, zato bomo osnovne značilnosti kuge podali šele v poglavju o »Justinijanovi kugi« iz leta 542²⁹). Ko bo šlo za kugo v »ljudskem jeziku«, se pravi nalezljivo bolezen, ki ji zaradi pomanjkljivih razpoložljivih podatkov ne moremo določiti resnične »identitete«, bomo to tudi izrecno poudarili.

2.2 Ljudska kuga v vlogi stalne zgodovinske spremljevalke

Kugo so poznali že stari Asirci in Babilonci, kar dokazujejo klinopisi, ki omenjajo posebnega boga kuge. V Egiptu, še posebej v delti Nila, ki je najbolj obljuden del Egipta, so kužne bolezni razsajale že v najstarejših časih (od okoli leta 3000 pr. n. št. naprej). V svetopisemski Stari zavezi se več kot tridesetkrat srečamo s hebrejsko besedo »Daebhaer«³⁰, ki jo je Luther ponavadi

²⁵ Zaradi tega se bomo tudi v kasnejših poglavjih (na primer o »črni smrti«), kolikor bo to pač mogoče, izogibali številčnim podatkom.

²⁶ Ta izjava se sicer nanaša na 16. stoletje, vendar popolnoma ustreza tudi problemom, s katerimi se trenutno soočamo v nalogi.

²⁷ Mejniki med srednjim in novim vekom večina označuje z odkritjem Amerike (1492), nekateri že s padcem Carigrada (1453), ostali pa s pričetkom reformacije (1517) ali celo kasneje.

²⁸ Tri osnovne vrste kuge: bubonska (bezgavčna), pljučna in septična.

²⁹ Predstavitev prave kuge bi morda raje vključili šele pri »črni smrti«, vendar so »Justinijanovi dokazi« pretežki.

³⁰ Zanimiva v Stari zavezi je tudi uporaba hebrejske besede »Kaetaebh«, ki jo je Luther prevedel kot »Seuche«. Beseda pomeni kužno bolezen in je očitno širši pojem (ne le sopomenka) kot Pestilenz.

prevedel kot »Pestilenz«³¹. Gre za pestilenco kot božjo kazen, roko gospodovo, s katero bo ljudstvo uničeno in pogubljeno (Winkle, 1997, str. 422). Zanimivo pri tem je, da Sveto pismo že za obdobje 10. stoletja pr. n. št. navaja pomembni ugotovitvi, ki sta se kasneje v praksi vedno znova potrjevali (Winkle, 1997, str. 426):

1) *O relaciji med trgovskimi potmi in kužnimi boleznimi*^{32, 33}: Palestina ni bila le obljubljena dežela s cvetočim poljedelstvom in bogatimi mesti, temveč tudi prehodna dežela oziroma most med Egiptom in Mezopotamijo. Ta most pa ni gostil samo trgovskih poti od vzhoda na zahod in nazaj, temveč tudi vojske v primeru vojn med antičnimi velesilami. Že ko ni bilo vojne, v mirnih trgovskih časih torej, so trgovci v prehodno deželo poleg blaga velikokrat prinesli tudi infekcijske bolezni³⁴. V času vojne so velike vojske brez težav povzročile morilske izbruhe kužnih bolezni.

2) *O povezavi med gost(ejš)o poselitvijo ljudi na nekem območju v času vojne in kužnimi boleznimi*³⁵: Tu gre za dvojni učinek bolezni na ljudstvo. Prvi izhaja iz večje koncentracije ljudi, kar hkrati pomeni tudi večjo dovzetnost oziroma izpostavljenost infekcijskim boleznim, drugi pa se nanaša na potujoče vojske, ki s seboj prinešeno bolezen uspešno porazdelijo med gosto naseljeno prebivalstvo.

Zapišimo še nekaj o pojavnih oblikah starodavne kuge. Že v naslovu tega poglavja smo kugo označili kot ljudsko. Po kriterijih iz prejšnjega poglavja to pomeni, da mora biti kuga tistega časa

³¹ Za kugo (angleško plague) so se v različnih jezikih oblikovali različni izrazi. Tako poznamo v latinščini kugo kot pestis, antrax, bubo, carbunculus, contagium in podobno. V nemškem jeziku se največkrat uprabljajo besede Pest, Pestilenz, Kontagion, schwarzer Tod, boese Krankheit, Seuche ... S podobnimi sopomenkami se srečamo tudi v italijanskem (la peste, pestilenza, moria ...) in francoskem jeziku (la peste, pestilence, palic, fleau ...). V ruskem in češkem jeziku sta ustrezna izraza čuma in morova rana (Zupanič-Slavec, 1998, str. 202).

³² Da je trgovska pot dejansko odličen smerokaz za kužne bolezni, vidimo že pri Justinijanu, kjer je bil z odprtjem trgovskih odnosov med Indijo in Egiptom (odkoder je kuga nato prišla v Bizanc) ustvarjen potreben pogoj za širitev kuge. Povezava med trgovskimi potmi in kužnimi boleznimi pa se je nedvomno potrdila v 14. stoletju, ko je »črna smrt« prav preko sredozemskih (pomorskih) trgovskih poti prišla v evropska mesta in se po ustaljenih poteh kopenske trgovine širila v njihovo notranjost. Zapisana relacija poenostavi tudi razumevanje t.i. »fede«, zdravstvenega poročila posameznika, ki je potrjeval, da imetnik poročila ne prihaja iz kraja, okuženega s kugo. »Fede« je pomenil še posebno dragocen dokument trgovcem, ki so potovali iz kraja v kraj in po drugi strani tudi deželnim oblastem, saj so bili trgovci zaradi narave svojega dela močnejše izpostavljeni kužnim boleznim. Več o tem v kasnejših poglavjih.

³³ Kiple slikovito pravi, »da so bili dobavitelji kužnih bolezni poleg trgovskih poti in vojn tudi nastajajoča mesta (slabe higienske razmere) in imperializem (španski pohodi nad Azteke in Inke)«. Pri tem je še posebej zanimivo, da so bila mesta hkrati uničevalci nalezljivih bolezni. Ko je bolezen namreč napadla neko mesto in pobila določen delež ljudi, so ostali (preživeli) postali imuni. Zato se je umaknila za toliko časa, dokler v tem mestu ni prišlo do zamenjave generacije, se pravi prihoda nove generacije, ki je bila neimuna (Kiple, 1999, str. 58) ...

³⁴ Že takrat so menili, da so kužne bolezni neke vrste blago, ki pride v deželo skupaj z rednim blagom.

³⁵ Primer za tovrstno povezavo lahko najdemo kar v kronološki bližini: »atenska kuga« je leta 430 pr. n. št. pričela moriti atiško ljudstvo in tudi v naslednjih letih nudila posredno vojno zavezništvu špartanski vojski. Učinek umiranja se je še multipliciral z umikanjem atiškega prebivalstva za mogočno atensko obzidje. Rezultata skupka goste naselitve, neznosnih življenjskih razmer in vojske ni težko predvideti. Več o atenski kugi pa v naslednjem poglavju.

izbrana iz nabora približno desetih različnih bolezni, kar pa je glede na razpoložljive pristne vire tistega časa (upoštevajoč takratno medicinsko znanje) praktično nemogoče. Ali drugače – ne vemo in zelo verjetno nikoli ne bomo vedeli, kaj so tiste bolezni v resnici bile. Posebno še, če upoštevamo ugotovitve iz poglavja 1.1, da so bolezni za starodavna ljudstva pomenile personificirane demone in jezne bogove.

2.3 »Atenska kuga«

2.3.1 Ozadje

Prvi podrobnejši opis bolezni lahko najdemo v **5. stoletju pr. n. št.**, ko je grški zgodovinar Tukidid živo opisal epidemijo neznane bolezni, ki je pustošila v Atenah leta 430 pr. n. št. in še nekaj naslednjih let. Peloponeška vojna (431–404 pr. n. št.) med Atenami in Šparto je trajala že drugo leto in zmagovita špartanska vojska je pustošila po Atiki (hrboviti pokrajini na jugovzhodu Grčije) (Kingston et al., 1988, str. 120). Vojni načrt **atenskega voditelja Perikleja** je izhajal iz premoči atiškega ladjevja. Cilj ni bil zaščititi Atiko, temveč atiško prebivalstvo naseliti znotraj atenskega obzidja in hkrati z ladjevjem napasti peloponeško obalo³⁶. Prav koncentriranje atiškega prebivalstva znotraj Aten je skupaj z neznosnimi življenjskimi razmerami³⁷ močno pripomoglo k nagli širitvi kuge in še hitrejšemu umiranju ljudi. Glede finančnih virov, ki so bili na voljo za vojno in podobne krizne primere (nalezljive bolezni), obstajajo različna mnenja. Na atenski strani naj bi razpoložljive finančne resurse porabljali projekti, kot so bila na primer gradbena dela na Akropolisu. Hkrati pa tudi drži, da je bila to investicija v blagostanje atiškega (atenskega) ljudstva, saj je projekt omogočal nova delovna mesta in redna plačila za delavce. Vojni budžet naj bi znašal 6.000 talentov³⁸ (dtv–Atlas Weltgeschichte, 2001, str. 59). Drugi viri trdijo, da je bilo finančnih virov dovolj tudi za daljšo vojno – zaradi sistema zvez, ki je bil zgrajen že pred vojno in je v atensko blagajno prispeval svoj delež (Der grosse Ploetz, 1998, str. 153). Špartanci naj si vojne zaradi upadanja prebivalstva in premajhnih finančnih sredstev ne bi želeli (dtv–Atlas Weltgeschichte, 2001, str. 61). Da pa bi lahko ocenili vpliv »atenske kuge« in vojne (ne moremo ju obravnavati ločeno, saj sta potekali vzporedno) na takratno gospodarstvo, moramo prej na kratko opisati še značilnosti gospodarstva tistega časa.

³⁶ Atenci so imeli premoč v ladjevju, Špartanci pa v kopenski vojski.

³⁷ Ljudje so taborili na prostem, se stiskali po templjih in stolpih mogočnega obzidja, v kolibah, barakah in hlevih. Hiše so bile grajene iz blata, ulice pa ozke in polne človeških in živalskih iztrebkov. Na številnih mestih ob obzidju so ležali kupi najrazličnejših odpadkov, od katerih se je širil obupen smrad (Kingston et al., 1988, str. 120).

³⁸ Kako naj razumemo proračun v višini 6.000 talentov? Atiško srebrno valuto so sestavljale štiri enote: talent (ki je veljal 60 min), mina (ki je enakovredna 100 drahmam), dragma (= 6 obolov) in obol. Mezda nekvalificiranega delavca je znašala vsaj 3 obole, kvalificirani delavci (na primer arhitekti) pa so dobivali 5–6 obolov. 52,5 litrov pšenice (1 »medimnos«) je veljalo 3 drahme (18 obolov), 39,4 litrov olja (1 »metretres«) 12–36 drahem, enako količino vina pa so prodajali po ceni 4-ih drahem. Suženj je bil vreden 1–3 mine, konj za oranje 3 mine. Tako bi z višino vojnega proračuna lahko kupili 360.000–1.080.000 sužnjev ali 354,6 milijonov litrov vina. Z istim zneskom bi bilo moč (če bi vseh 6.000 talentov namenili le za plačila sodnikom) plačevati atiške sodnike 40–60 let (letni izdatki za sodnike so namreč znašali 100–150 talentov). Več let trajajoča gradnja propilej (vhodna stavba v grški antični arhitekturi) na atenski Akropoli je Atence stala 2.012 talentov (Der grosse Ploetz, 1998, str. 148).

2.3.2 Gospodarski položaj Atike

Obravnavamo ga lahko z dveh vidikov. Prvi predstavlja proizvodnjo in trgovino na atiškem območju, drugi pa se osredinja na javnofinančni položaj v Periklejevi dobi (443–429 pr. n. št.). Oba sta čutila posledice tako »atenske kuge« kakor tudi peloponeških vojn.

2.3.2.1 Proizvodnja in trgovina

Kljub slovesu Aten kot trgovskega in manufakturnega središča je bilo v 5. stoletju pr. n. št. najpomembnejši del atiškega gospodarstva poljedelstvo. V Atiki so bili lahko lastniki zemlje le atiški meščani. Velik del teh zemljišč so obdelovali majhni in srednji kmetje z družinami in s pomočjo sužnjev. V obdelavi so bili tako predvsem pšenica, ječmen, zelenjava, olje, fige in vino. V hriboviti okolici so v glavnem vzgajali koze in ovce. V rokodelstvu so bile najbolj pogoste organizacijske oblike majhni obrati (tudi pri poznani atiški keramiki). Večja podjetja so nastala nekoliko kasneje in v normalnih razmerah zaposlovala okoli 30 ljudi (zgornja meja – okoli 120 zaposlenih). Ukvarjala so se predvsem z obdelovanjem usnja (čevlji), železa (noži in meči), pohištva ... Pomembni so bili tudi obrati za oboroževanje in tisti, ki so skrbeli za zadovoljevanje potreb na številnih atiških zabavah. Za Atene pa je bila pomembna še izvožno–uvozna trgovina. V izvoz so šli predvsem izdelki, v katerih so bili Atenci relativno bogati (olje, vino, med, keramika, svetilke ...) in so jih proizvajali z nižjimi stroški, uvoz, ki je bil za državo pomembnejši od izvoza, pa so predstavljali žito (iz območja Črnega morja), les za gradnjo ladjevja (Makedonija), železo, konoplja ... (Der grosse Ploetz, 1998, str. 147).

2.3.2.2 Gospodarska politika in atiški proračun v Periklejevi dobi

Atiška gospodarska politika, če lahko o njej sploh govorimo, je imela dva glavna cilja: zagotoviti hrano ljudstvu (predvsem nemoten dotok žita) in uvoz potrebnih surovin za gradnjo ladij. Pomemben element gospodarstva tistega časa je bila tudi fiskalno naravnana politika carin in izdatkov (Der grosse Ploetz, 1998, str. 148). Vse to je prikazano tudi v Periklejevem proračunu, ki ga upodablja naslednja tabela:

Tabela 1: Sestava državnih prejemkov in izdatkov v Periklejevi dobi

Prejemki	Izdatki
A. Redni: Zakup državne lastnine Zakup rudnikov Izvozno-uvozne carine Pristaniške carine Davki na prodajo Davki na sužnje Varovalnina metoikov ³⁹ Kazni, zaplembe, tributi ⁴⁰ ... Ostali redni prejemki	A. Redni: Plačila svetom, sodnikom in uradnikom Gradnja stavb Gradnja ladij Mezde ladjevju (flotam) Zabave (praznovanja) Policija Donacije ljudstvu (npr. razdelitev žita ⁴¹) Podpora otrokom, ki so izgubili starše v vojnah
B. Izredni: Premoženjski davek Kontribucije ⁴²	C. Izredni: Vojni stroški
C. Liturgije ⁴³	

Vir: Der grosse Ploetz, 1998, str. 148.

2.3.3 Vpliv »atenske kuge« na atiško gospodarstvo

Pri preučevanju posledic, ki jih je imela »atenska kuga« na atiško gospodarstvo, lahko analiziramo le kratkoročne ekonomske vplive, saj so dolgoročni pogojeni predvsem s peloponeško vojno (ki je trajala do leta 404 pr. n. št.) in političnimi posledicami špartanske

³⁹ Metoiki so tujci, ki v Atenah začasno ali stalno živijo in delajo. Nimajo nobenih političnih pravic in morajo plačevati varovalnino. Delajo v rokodelstvu in trgovini, ne obdelujejo pa zemlje. Služijo kopensko in pomorsko vojsko ter po svojih sposobnostih plačujejo liturgije.

⁴⁰ Tributi so predstavljali davek premaganih ozemelj in so se v času vojne (ne pa zaradi kuge) povečali, kar je močno izboljšalo prejemkovno stran proračuna.

⁴¹ Iz te bilančne postavke je razvidno izvajanje zastavljene atiške gospodarske politike.

⁴² Vojni davek, ki se ga pobira od prebivalcev v kriznih (vojnih) časih.

⁴³ Atiški prebivalci ne plačujejo rednih neposrednih dajatev. Nadomestilo za to predstavljajo liturgije: meščani in nekateri metoiki s fiksnim premoženjem nad določeno mejo imajo obveznost financirati določene državne naloge (skrb za zборе v gledališčih, enoletno vzdrževanje vojnih ladij ...). Gre torej za »brezplačno storitev« v skupni prid.

zmage⁴⁴. Poleg te omejitve se nam v zvezi s proučevanjem gospodarskih posledic poraja še eno tehtno vprašanje. Ali je sploh mogoče govoriti o gospodarskih spremembah, če vemo, da je od dogodka preteklo že okoli 2500 let in da je edini ohranjeni vir Tukidid? Kljub navedenim pomanjkljivostim bomo analizo posledic izvedli, in sicer na podlagi danih atiških predkužnih gospodarskih razmer in tudi Tukidida, saj je bil eden prvih, ki v svojem pisanju niso podlegli vtisu morilskih epidemij⁴⁵. Tudi Winkle pravi, da se pri opisih velikih kužnih epidemij, kot sta bila na primer Prokopijevo podoživljanje Carigrada in Boccacciovo Firenc, vedno znova spomni Tukidida (Winkle, 1997, str. 432).

Vzvod, ki je omogočil gospodarske spremembe, je bilo človekovo malodušje in brezbržnost. V že tako ali tako težki vojaški situaciji se je med atensko prebivalstvo prikradla še morilska bolezen. Ljudje, ki so videli umirati svoje someščane, so bili prepričani, da jih čaka enaka usoda. Zato so želeli zadnje dni svojega življenja popestriti z uživanjem in brezdeljem. Prav to pa je, podobno kot sredi 14. stoletja ob »črni smrti«, povzročilo mnoga prazna delovna mesta in s tem neopravljeno delo, po katerega rezultatih so v normalnih razmerah povpraševali potrošniki⁴⁶. Tako so ostala zemljišča meščanov slabo obdelana, kar pa so Atenci že vnaprej vzeli v zakup, saj je bil to del Periklejevega načrta po umiku prebivalstva za atensko obzidje. »Atenska kuga« je to, lahko rečemo kar agrarno krizo, zelo verjetno še bolj poglobila. S tem pa je avtomatično trpel tudi izvoz (olje, vino, keramika, usnjeni izdelki ...), saj so poljedelci najprej proizvajali za domačo državo, v tujino pa je šel samo presežek. V situaciji proizvodnih motenj zaradi kuge je šla večina pridelka torej Atencem. Manjši izvoz je hkrati pomenil tudi manjše izvozne carine in zaradi tega manjše proračunske prejemke. Poleg tega je moč sklepati, da se je takrat zmanjšalo skupno povpraševanje po dobrinah⁴⁷ in s tem njihova prodaja, kar je pomenilo manjše prejemke iz naslova davkov od prodaje. O spremembi dohodka podjetij, ki so bila zadolžena za prirejanje zabav, lahko samo ugibamo. Smiselno bi bilo, da se je povpraševanje po praznovanjih zaradi nastalih razmer zmanjšalo, po drugi strani pa je še Tukidid govoril o ljudeh in njihovi poslednji želji po uživaštvu ... Nedvomno se je nekaterim obrtnikom dohodek zmanjšal, če ne zaradi drugega že zaradi tega, ker je v tistem času prišlo do številnih kraj, uničevanj, zakonske anarhije in dejanj, ki jih ljudje v normalnih razmerah nikoli ne bi počeli. V tabeli prejemkov in izdatkov imamo na aktivni strani pod izrednimi prejemki tudi postavko kontribucije. Kot vojni davek so se te nedvomno povečale, vprašanje pa je, ali je »atenska kuga« kaj vplivala na njihovo višino (ali pobiranje), glede na to, da je takrat umrlo precej ljudi. Zaradi vojne je moral tudi uvoz dobrin ostati pomembna komponenta, čeprav je gospodarska politika vojno in v zvezi s tem potrebne zaloge hrane iz uvoza verjetno predvidela. Za razliko od prejemkov se izdatki zagotovo niso

⁴⁴ Prva vidna, v resnici pa kar psevdo, sprememba je bila podelitev prostosti in avtonomije vsem grškim državam (pač glede na špartansko politiko). Dejanski cilj zmage nad Atenci pa je bilo oblikovanje hegemonije, kar je nedvomno za seboj potegnilo tudi spremembe (popravke?) v atiški gospodarski politiki.

⁴⁵ Tukidid je ne le opazoval, temveč tudi sam zbolel za »atensko kugo«. Kot prvi je opisal demoralizirajoči vpliv morilske epidemije na oblegano mesto (Winkle, 1997, str. 432).

⁴⁶ Poleg praznih delovnih mest je bilo zaradi umiranja zapuščenih še mnogo posestev s hišami. Tukidid pravi: »Mrtve lastnike so takoj nadomestili brezdomci, ki so verjeli, da sta življenje in bogastvo enako minljiva. Po tej devizi so se odločili uživati, dokler se je le dalo« (Tuchman, 2001, str. 105).

⁴⁷ Če upoštevamo analogijo s »črno smrtjo«, obstaja možnost, da se je povpraševanje po luksuznih dobrinah kljub kužni situaciji celo povečalo.

zmanjšali. Najbolj obremenjena postavka tega dela proračuna so bili izredni vojni stroški⁴⁸. Verjetno sta se povečala še podpora otrokom staršev, umrlih med vojno, in stroški policije (zaradi neredov, pogojenih z brezbriznostjo ob množičnem umiranju).

Če pogledamo obe strani bilance prejemkov in izdatkov, vidimo, da so manjši prejemki in večji izdatki, ki so nastopili kot posledica kuge, nedvomno obremenili razpoložljiva sredstva. Peloponeška vojna nekoliko spremeni sliko sprememb v atiškem proračunu. Na strani prejemkov se namreč srečamo z večjo anomalijo, saj naj bi po mnenju nekaterih zgodovinarjev z vojno pogojeni večji tributi predstavljali veliko večino rednih prejemkov v času vojne⁴⁹. Z visoko vrednostjo postavke tributov (tudi do trikrat višjo kot v mirnih časih) je torej Periklej kljub vojni in kugi (ki sta v osnovi pomenila manjše prejemke) lahko vzdrževal potrebno višino prejemkovne strani proračuna.

2.3.4 Zanimivosti v zvezi z »atensko kugo«

Atenci so zaman poskušali odkriti vzrok smrtonosne bolezni (glej še poglavja 1.1, 1.2 in 1.3). Zanje preprosto ni bilo zdravila. Sprva so bili prepričani, da so jim njihovi nasprotniki Špartanci zastupili vodnjake⁵⁰, nato pa so začeli obtoževati svojega voditelja Perikleja in njegovo taktiko (koncentracija ljudi za atenskim obzidjem). Ogorčenje ljudstva se je poleglo šele, ko je leta 429 pr. n. št. Periklej umrl za »atensko kugo«. Tedaj so Atenci začeli verjeti, da so jim bolezen poslali jezni bogovi (Kingston et al., 1988, str. 121). Iz tega lahko potegnemo tudi zaključke o profilaktičnih ukrepih, ki pa so kratki – zaradi nepoznavanja bolezni ukrepov sploh ni bilo. Nenazadnje nas o tem prepriča tudi podatek o tretjini mrtvega atiškega prebivalstva v štirih letih divjanja infekcijske bolezni (dtv–Atlas Weltgeschichte, 2001, str. 61). Pridevnik infekcijska kaže na to, da dejanska identiteta bolezni, ki je takrat razsajala v Atenah, ni znana. Strokovnjaki menijo, da je šlo lahko za bubonsko kugo, koze, pljučno kugo ali celo tifus.

2.4 »Antoninska kuga«

2.4.1 Ozadje

V **antičnem Rimu** so bile velike epidemije zelo pogoste, še zlasti v glavnem mestu, središču imperija, kadar je Tibera poplavela mesto in okolico. Zaradi velikosti imperija pa v njegovi

⁴⁸ Sem v tem primeru štejemo še stroške gradnje ladij in mezde ladjevja, ki sicer v proračunu nastopata kot samostojni postavki.

⁴⁹ Ko ni bilo velikih vojn, so tributi znašali kvečjemu polovico rednih prejemkov. Tako je Periklej neposredno pred izbruhom Peloponeških vojn beležil proračunske prejemke v višini 900–1000 talentov (od tega 400–500 talentov zaradi tributov) (Der grosse Ploetz, 1998, str. 148).

⁵⁰ Tudi Tukidid je bil med tistimi, ki so zaradi nenadnega izbruha kuge najprej pomislili na Špartance. Tako se že v 5. stoletju pr. n. št. srečamo z govoricami o zastupitvi vodnjakov, ki so se pojavljale še v srednjem veku (obtoževanje Židov, da so zastupili vodnjake in v 14. stoletju povzročili »črno smrt«) in kasneje (Winkle, 1997, str. 432).

zgodovini skoraj ni leta, da ne bi od kod poročali o kakšni manjši ali večji epidemiji. Verjetno najhujša epidemija kuge, ki je prizadela rimsko cesarstvo, je bila tako imenovana »antoninska kuga«. Bolezen, katere pojavna oblika je tako kot pri »atenski kugi«⁵¹, je rimska vojska leta 166 našega štetja⁵² prinesla iz Sirije. Tudi Mark Avrelij⁵³, rimski cesar med leti 161 in 180, leta 180 podleže skrivnostni infekcijski bolezni. Prvi kužni val je trajal do leta 180. Leta 251 v Egiptu izbruhne neznana bolezen, ki se kmalu razširi na celoten imperij. To je bil drugi val, ki se je vlekel vse tja do leta 270, ko ubije cesarja Klavdija Gotika (Claudiusa Gothicusa) po vsega dveh letih vladanja (Der grosse Ploetz, 1998, str. 273, 277, 278).

2.4.2 Gospodarski vpliv »antoninske kuge«

O vplivu te kuge na gospodarstvo rimskega cesarstva nimamo na voljo veliko informacij. Naj torej opozorimo na nekaj drobcev, ki bodo morda vseeno pripomogli k boljšemu razumevanju kužnega učinka v tistem obdobju. Kiple tako pravi, da je neki žalostni kronist pod vtisom spoštovanja do kuge (v pretiravanju torej) pisal o popolnem opustošenju: »Mesta so bila prazna, polja neobdelana in posestva zapuščena«. Na znaten upad prebivalstva kaže tudi dejstvo, da se je v naslednjem obdobju deloma spremenila njegova etnična sestava: od konca 2. stoletja dalje se je v ta prostor priseljevalo vse več vzhodnjakov (Bratož, 1998, str. 56). Prav izbruh pestilence naj bi bil tisti, ki je povzročil splošen upad prebivalstva v Sredozemlju in se je nadaljeval še nekaj naslednjih stoletij (Kiple, 1999, str. 26). Besedovanje o praznih in zapuščenih mestih ter neobdelanih površinah morda zveni kot oguljena fraza, vendar kljub temu obstaja precejšnja verjetnost, da je kuga ob množičnem umiranju (odmislimo pretiravanja) dejansko popolnoma spremenila agrarno-socialno sliko določene države. Še posebno, če gre verjeti navedbam tistih, ki so mnenja, da je prvi »antoninski val« pomoril med 4-7 milijoni ljudi⁵⁴, drugi (z začetkom v letu 251) pa naj bi bil po svoji uničevalni moči še usodnejši. Na vrhuncu kužne moči je tako v rimskem imperiju umiralo okoli 5.000 ljudi na dan. Visoka smrtnost je, ne glede na to ali številka iz prejšnjega stavka drži ali ne⁵⁵, povzročila hudo pomanjkanje delovne sile (Smith, 1996, str. 2). Poleg tega se je vojska, simbol moči države, razredčila in je bila zaradi prebivalstvenega primanjkljaja prisiljena angažirati tuje barbarske čete⁵⁶. Slednje je temeljilo na sporazumu, po katerem se barbarom v zameno za služenje vojske omogoča bivanje znotraj meja rimskega

⁵¹ Glej poglavje 1.3 in Galenov »pogled« na »antoninsko kugo«.

⁵² Med »atensko« in »antoninsko kugo« je antični svet doživel kar nekaj napadov neznanih infekcijskih bolezni. Ena izmed njih je leta 121 pr. n. št. v afriški Nubiji pomorila 800.000 ljudi, okrog Kartagine 200.000, med rimskimi vojaki pa 30.000. Pri tem je treba upoštevati, da je v antičnem obdobju ves znani kulturni svet štel le 25 do 30 milijonov ljudi (Utvič, 1986, str. 15).

⁵³ Mark Avrelij je bil posinovljenec Antonina Pija (86–161) (odtod tudi ime »antoninska kuga«), katerega vladanje je bilo eno najboljših v celotni cesarski dobi. Znan je bil predvsem po preudarni finančni politiki, ki je njegovim naslednikom pustila polne blagajne (Der grosse Ploetz, 1998, str. 272).

⁵⁴ V velikih mestih in vojaških taborih z veliko koncentracijo ljudi naj bi kuga pomorila 13–15 % ljudi, v povprečju pa med 7 in 10 % prebivalstva (Bratož, 1998, str. 56).

⁵⁵ Težko podamo zadovoljivo oceno o številu mrtvih, saj moramo kugi prišteti še učinke socialnih nemirov, barbarskih vdorov in lakote.

⁵⁶ Mark Avrelij je v vojsko rekrutiral celo sužnje, gladiatorje in kriminalce, po zmagah pa je nekatere predele Panonije in Italije naselil z germanskimi vojnimi ujetniki (Bratož, 1998, str. 56).

imperija (McNeill, 1998, str. 133). To pa je med drugim pripomoglo k preoblikovanju cesarske vlade v vojaški despotizem (Kiple, 1999, str. 26). Pomembno ekonomsko spremembo, nastalo zaradi »antoninske kuge«, lahko najdemo tudi v rimskem finančnem sistemu. Le-ta je predvideval (in izvajal) zbiranje davčnega denarja v deželah blizu morja in njihovo prelivanje četam, ki so bile stacionirane ob mejah imperija. »Antoninska kuga« je temu načrtu žal prekrizala račune. Ker je v sredozemskih ekonomskih centrih umrlo veliko ljudi, se je tam trgovski promet zmanjšal, kar je hkrati pomenilo tudi manjši davčni priliv v »vojaško blagajno«. Tako je imela cesarjeva vlada nemalo težav pri izpolnjevanju plačilnih obveznosti vojskam ob meji. Uporniške vojske so na manjša plačila odgovorile z napadi na nedolžno civilno prebivalstvo, odkoder so poskušale iztisniti čimveč za pokritje nastalega primanjkljaja. Takšno vedenje pa je, z roko v roki s kužno boleznijo, nedvomno vodilo v nadaljnjo slabitev ekonomske moči in množično depopulacijo (McNeill, 1998, str. 133). McNeill rezimira: barbarske invazije, podkrepjene s takšnim ali drugačnim propadanjem mest, migracije obrtnikov na podeželje (še ena ekonomska posledica), izguba znanja in razpad cesarjeve administracije postanejo zaščitni znaki tako imenovanih Dark Ages na zahodu⁵⁷ (McNeill, 1998, str. 135).

2.5 »Justinijanova kuga«

Po »antoninski kugi« je prva (zadovoljivo) dokumentirana infekcijska bolezen »Justinijanova kuga«⁵⁸ iz 6. stoletja. Le-ta ni več samo ljudska, ampak je točno določena bubonska (bezgavčna) kuga. Zato bomo na tem mestu spoznali pravo kugo z njenimi glavnimi značilnostmi, in sicer kot točno določeno bolezen, s sebi lastnimi simptomi, zakonitostmi in načinom zdravljenja.

2.5.1 Osnovne informacije o kugi

2.5.1.1 Oprelitev kuge⁵⁹

Po sodobnem razumevanju gre primarno za *bolezen majhnih sesalcev*. Razširjena je v populaciji divjih glodalcev, in sicer med svizci, vevericami, prerijskimi psi, mišmi ter podganami, ki hkrati predstavljajo njen naravni rezervoar. Kuga lahko okuži tudi domače glodalce, na primer sive podgane, ki živijo blizu ljudi (Herlihy, 1997, str. 21). Podgana, ki je okužena s kugo, ima lahko v svoji krvi več sto tisoč bacilov kuge. Podganje bolhe (*Xenopsylla cheopis*) živijo v dlaki podgane in se hranijo z njeno krvjo. Pri enem hranjenju dobi bolha z zaužito krvjo do 5000 bacilov kuge (o odkritju bakterije *Yersinia pestis*, ki povzroča kugo, smo govorili v poglavju 1.6). Bacili se nato v bolhi razmnožujejo in v nekaj dneh zapolnijo njen želodec. Ko sestradani

⁵⁷ Še ena pomembna sprememba oziroma kužna posledica, ki pa jo McNeill omeni kasneje: množično prestopanje v krščansko vero.

⁵⁸ Ponekod lahko namesto »Justinijanove kuge« zasledimo izraz »Prokopijeva kuga«, pač po bizantinskem zgodovinarju Prokopiju, ki je zapustil najboljši opis te epidemije (Utvič, 1986, str. 16). Še ena zanimivost v zvezi z njim: mnogi mu očitajo, da je prepisal Tukididov opis »atenske kuge«. Dvomi o verodostojnosti tovrstnih trditev se porajajo že, ko vidimo, da se deli razlikujeta po bolezenskih simptomih. Prokopij omenja izdajalsko znamenje na koži: bubone, ki kažejo na bubonsko (bezgavčno) kugo.

⁵⁹ Izraz kuga je nastal iz grške besede, ki pomeni udarec, zamah (Kingston et al., 1988, str. 118).

bolhi umre podgana, bolha išče najbližjo toplokrvno žival. Podgane se navadno zadržujejo v bližini ljudi, tako da lačna bolha v stiski napade tudi človeka⁶⁰ in ga z ugrizom okuži z bakterijami kuge. Pri tem je potrebno poudariti, da so ljudje res le sekundarna in naključna žrtev. Bolha se ponavadi človeku izogiba (Herlihy, 1997, str. 21). Omeniti velja še, da bolha postane lačna, ko se bakterija prične množiti v njenem telesu in tako povzroči blokado njenega želodca. Na ta način se kuga prenaša s podgane na bolho in z bolhe na človeka.

2.5.1.2 Tri vrste kuge

Sodobna medicina loči tri glavne oblike kuge, ki pa se ne prenašajo z enakim bacilom: bubonsko (bezgavčno), pljučno in septično. Bacil lahko tako nastopi v vnetih bezgavkah, krvi ali pljunku. Najbolj razširjena oblika je bubonska kuga. Če ocenjujemo po kitajskih in indijskih podatkih, gre do 75 % kužnih primerov na rovaš bubonske kuge (Herlihy, 1997, str. 21). Pri tej obliki bacil povzroči zatekanje limfnih žlez, ki ga spremljajo vročina, bolečine po vseh delih telesa, krči in bruhanje. Pljučna kuga vname pljuča in povzroča do 95 % smrtnost. Najhujšo obliko predstavlja septična kuga, ki neposredno napade krvni obtok. Skoraj stoodstotno zanesljiva smrt bolnika nastopi najkasneje po 3 dneh.

2.5.2 Ozadje

V času vlade **bizantinskega cesarja Justinijana**⁶¹ so leta 542 zanesli kugo iz Male Azije v Bizanc. V Bizancu naj bi na vrhuncu vsak dan umrlo od 5.000 do 10.000 ljudi, kuga pa je v valovih trajala celih petdeset let, vse do leta 580⁶². V tem času je bojda umrlo več kot pol bizantinskega prebivalstva, med našimi kraji pa je bil najbolj prizadet Zadar (Utvič, 1986, str. 16). Bizantinski zgodovinar Prokopij meni, da se je Justinijanova kuga leta 541 pojavila v Egiptu⁶³, odkoder se je začasno ustalila v Bizancu. Tam se je širila po trgovskih in vojaških poteh, in sicer vedno po enakem vzorcu – od obale proti notranjosti. Kuga je leta 543 svojo pot nadaljevala v Italijo, Sirijo in Palestino. Naslednja postaja je bila Perzija, obstajajo pa špekulacije, da je leta 544 obiskala celo britansko otočje. Na tem mestu velja še omeniti, da naj bi smrtnost v obeh rimskih imperijih⁶⁴ znašala okoli 25 % celotne populacije, kakršnokoli

⁶⁰ Napade ga, ko zavoha človekov izdihani ogljikov dioksid; ker bolha ne more leteti, pri svojih napadih izkorišča močne noge, ki ji omogočajo skoke, ki v višino dosegajo njeno dvestokratno velikost, v dolžino pa približno stotridesetkratno.

⁶¹ Justinijan se je rodil leta 482, umrl pa 83 let kasneje. Bizantinskemu imperiju je vladal med letoma 527 in 565.

⁶² Kiple pravi, da je pandemična Justinijanova kuga trajala eno leto, njeno endemično pojavljanje pa je sledilo naslednjih 200 let. McNeill v tem primeru soglaša s Kipleom in meni, da je Justinijanova kuga besnela do leta 750 (McNeill, 1998, str. 137). Drugačnega mnenja je Winkle: Justinijanova kuga naj bi z majhnimi prekinitvami trajala do leta 594 (Winkle, 1997, str. 438).

⁶³ Tu ne smemo pozabiti pomembne trgovske povezave med Egiptom in Indijo. Bakterija Yersinia pestis naj bi preko svojih gostiteljev (bolhe, podgane, ladje) prišla v Egipt ravno iz južne Azije (Indije).

⁶⁴ Po Dioklecijanovi smrti leta 305 so imperij začele pretresati državljanske vojne, ki jih je uspel zadušiti Konstantin Veliki (306–337). Glavno mesto rimskega imperija je premaknil v Bizanc, le-tega pa so takoj preimenovali v Konstantinopol. Leta 395 so imperij formalno razdelili na dva dela. Vzhodni del je bil ekonomsko prodornejši in dovolj kompakten, da se je lažje branil ter zdržal do leta 1453. Zahodno cesarstvo je propadlo leta 476 (Kiple, 1999, str. 27).

absolutno število naj bi to že bilo. Kljub kugi je bil bizantinski imperij v tistem času (po kratkoročnem šoku, ki pa ga kuga ne glede na razvitost gospodarstva vedno povzroči) še vedno močna država, z ugodno politično situacijo in rastočo ekonomijo (Smith, 1996, str. 6)⁶⁵.

2.5.3 Gospodarski vpliv »Justinijanove kuge«

Politični, socialni in ekonomski vplivi »Justinijanove kuge« so se kazali še dolga stoletja. Prva in zelo vidna posledica je vsekakor dejstvo, da cesarju Justinijanu tudi ali predvsem zaradi kuge ni uspelo ponovno združiti vzhodnega in zahodnega dela rimskega imperija. Še več, kuga, demografska katastrofa izrednega obsega, je tako oslabilila rimsko in perzijsko vojsko, da sta postali nemočni proti arabskim osvajanjem in širjenju muslimanske vere od leta 634 dalje (Kiple, 1999, str. 30)⁶⁶. McNeill v tej zvezi posebej izpostavi »z Justinijanovo in naslednjimi kugami pogojeni premik od Sredozemlja, do takrat prevladujočega centra evropske civilizacije, k severnejšim deželam in njihovi rastoči pomembnosti« (McNeill, 1998, str. 141). Kiple pa Justinijanovo kugo (in njene dve stoletji trajajoče naslednice) vidi predvsem v vlogi mejnika med koncem klasičnega sveta in začetkom tako imenovanih Dark Ages (Kiple, 1999, str. 30). Značilnosti te prihajajoče črne dobe smo povzeli že v poglavju 2.4.2, kjer smo obravnavali »antoninsko kugo«. Iz tega lahko sklepamo, da so že takrat nastali ugodni obrisi za razvoj temačnih let, ki so po Kipleu (in tudi McNeillu) popolno podobo dobili v času Justinijanove kuge (približno 300 let pozneje).

Kuga je povzročila zmanjšanje obsega trgovanja, ki ga je večinoma zamenjala skoraj barterska ekonomija (Kiple, 1999, str. 30). Ruralna območja, ki jih je prizadela kuga, so bila ohromljena. To se je poznalo tudi v mestnih središčih, kjer je bilo treba zagotoviti zadosten pridelek, da ne bi prišlo do pomanjkanja hrane. V Siriji in Palestini je kuga tako dosegla njun kmečki del, kar je pomenilo množično umiranje ali drugače: ko je bil pridelek goden za žetev, ni bilo nikogar, ki bi ga lahko pobral^{67, 68}. Zato je kmalu začelo primanjkovati hrane in ljudje so skoraj bolj umirali od lakote kot pa (neposredno) od kuge. Cene dobrin (predvsem hrane in dela) so nezadržno rasle. Leta 544 naj bi se kuga umirila v tolikšni meri, da je Justinijan celo razglasil njen konec. Prva stvar, ki jo je bilo treba urediti, je bila divja, z redkostjo dobrin pogojena, rast cen hrane. Zato je Justinijan (ki je tudi sam prebolel kugo) izdal odločbo, po kateri so se morale začeti uporabljati cene iz časa pred kugo. S tem je dejansko zamrznil cene in umetno zaježil inflacijo. Ugoden vpliv tega ukrepa je bil, da je postala hrana dostopna večjemu delu ljudstva in se je zaradi tega lakota zmanjšala – ne pa tudi odpravila. Ta ukrep nam hkrati kaže, koliko je trgovina (v teh dveh

⁶⁵ To izjavo moramo dopolniti s Kiplom, ki je oslajeno cesarstvo (in vojsko) videl kot lahek plen arabskih osvajalcev.

⁶⁶ Tudi Winkle je enakega mnenja, le da je zanj velikega pomena kuga, ki je po bizantinskem imperiju morila leta 628. S tem je bila pot arabskim osvajalcem odprta (Winkle, 1997, str. 439).

⁶⁷ V Palestini je bilo takrat gospodarstvo pretežno agrarno, zato je ob dejstvu, da je kuga napadla prav ta del gospodarske strukture, gotovo zelo trpelo. Zmanjšal se je tudi izvoz olivnega olja v židovsko diasporo. Majhen del palestinskega gospodarstva je predstavljalo še tkalstvo (Der grosse Ploetz, 1998, str. 338).

⁶⁸ Poleg kuge je kmetom dodaten problem predstavljala še neznana bolezen, ki je napadla živino in zaradi pomanjkanja volov pustila polja neorana.

letih) profitirala zaradi mizernega položaja, ki ga je povzročila kuga (Ruffie et al., 1993, str. 25). Justinijanov dekret iz leta 544 je vseboval tudi zakon o prepovedi dviga mezd za obrtnike, delavce in pomorščake⁶⁹. Naraščajoče mezde so poleg Justinijana zadrževale še višje cene žita. Realne mezde se zaradi tega niso (veliko) spremenile.

Ker se je zaradi manjšega (ničnega?) trgovanja močno znižala davčna osnova, kar je seveda pomenilo manjši priliv v Justinijanovo blagajno, so mestne oblasti s ciljem varčevanja zmanjšale plače učiteljem in zdravnikom ter močno oklestile budžet za javne zabave⁷⁰ (Smith, 1996, str. 4). Z davki pa je bila povezana še obveznost lastnikov zemlje. Le-ti so bili namreč dolžni plačevati davke sosednjih kmečkih površin, če so lastniki slednjih umrli. To odredbo so sicer poznali in izvajali že dolgo pred 6. stoletjem, vendar je zaradi visoke smrtnosti v času kuge pomenila še posebno težko fiskalno breme plačnikom obveznikom. Ti so se zato pritožili Justinijanu, ki jih je kratkoročno rešil te finančne nadloge. A res le kratkoročno. Ker je bil priliv sredstev v davčno blagajno premajhen, so morali lastniki zemlje kaj kmalu spet plačevati »mrtve obveznosti«.

Kuga je razredčila še vojsko in samostane. Vojska je svoje može izgubljala tudi zaradi Justinijanove kampanje o širitvi in ponovni združitvi imperijev. Zaradi pomanjkanja vojakov so morali v vojsko vpoklicati barbarske najemniške vojake⁷¹. Prizadetost cerkvene sfere potrjuje naslednja sprememba: pred letom 542 je na območju Bizanca obstajalo več kot 80 samostanov, po kugi pa se jih je obdržala le še peščica⁷². Bizantinski imperij je v času kuge in prav zaradi kuge okrepil odnose s Cerkvijo. Zaradi demografske katastrofe, ki je ogrožala ljudi, se je njihova pobožnost povečala. S tem so vplivali na prerazdelitev svojih dohodkov, kar se je konkretno izkazovalo v izboljšanem gmotnem položaju Cerkve, saj je dobivala privatna finančna sredstva, ki bi sicer (v normalnih okoliščinah) pristala v blagajnah civilnih projektov. Ta sredstva je duhovščina porabila za gradnjo cerkva in samostanov, kar je po eni strani res pomenilo ohranitev gradbenih aktivnosti in s tem nekakšne prosperitete v imperiju, po drugi strani pa te aktivnosti le niso bile usmerjene v civilno gradnjo, kot je bil to primer pred kugo. Javni sektor je imel tako poleg težav z nezadostnimi davčnimi prilivi zaradi kuge (močen upad trgovskih poslov) še težave z lojalnostjo bogatašev (ki so, kot smo omenili že prej, zaradi bližnjega soočenja s smrtjo raje pomagali Cerkvi) (Smith, 1996, str. 5).

⁶⁹ Ta zakon je izhajal iz zmanjšanega razmerja med delavci in delom, ki ga je treba opraviti. Iz manjše ponudbe delovne sile torej, ki je kot relativno redek produkcijski faktor postala dražja. Podoben vpliv na delovno silo je imela tudi »črna smrt« v 14. stoletju.

⁷⁰ Pri sredstvih, ki so na razpolago za prirejanje zabav, se lahko spomnimo »atenske kuge« (poglavje 2.3.3) in Periklejevega proračuna. Tam smo zapisali, da bi se lahko zneski, namenjeni zabavam, teoretično spreminjali v obe smeri. Če potegnemo analogijo z »Justinijanovo kugo«, bi zaradi nastale kužne situacije tudi Periklej lahko oklestil izdatkovno postavko prirejanja zabav.

⁷¹ Podoben ukrep smo spoznali že pri »antoninski kugi« (glej poglavje 2.4.2).

⁷² Zakaj tako malo? Spomnimo se za trenutek Perikleja in njegove strategije o umiku ljudstva za atensko obzidje. Velika koncentracija ljudi na enem mestu je takrat povzročila množičnejše umiranje. Enako logiko lahko uporabimo tudi za samostane, kjer se ravno tako zadržuje veliko ljudi. Bakterije v takšnem okolju cvetijo...

O uspehu kakšnih posebnih profilaktičnih ukrepov v 6. stoletju v bizantinskem imperiju ni ne duha ne sluha⁷³. To je seveda logična posledica (ne)poznavanja bolezni v tistem obdobju. Razen genijev, kot je bil na primer Terencij Varro, na katere se nihče ni oziral, saj so bili v očeh množice vedno malo zmešani (Utvič, 1986, str. 48), ni nihče pretirano razmišljal o povzročiteljih bolezni. Takrat je bila v ospredju seveda Galenova humoristična medicina, ki Varrovih majhnih živalic v svojih naukih ni predvidela.

2.6 Posledice epidemij od »atenske kuge« do Justinijana

V tem poglavju bomo iz približno 1000 let trajajočega obdobja med Periklejem in Justinijanom izpostavili vzorce skupnih vplivov, ki so jih imele kuge na politično-ekonomsko dogajanje prizadetih območij. Prva skupna značilnost preučevanih bolezni je njihov močan politični vpliv. V Atenah se je leta 430 pr. n. št. neznana infekcijska bolezen odločila pokositi velik del tamkajšnjega prebivalstva in s tem stopiti na stran Špartancev v vojni s Periklejevo vojsko. Tako so postale Atene, sicer antična velesila, idealen kandidat za spremembo političnega zemljevida. Atensko slabost so Špartanci leta 404 pr. n. št. brez velikih nasprotovanj tudi izkoristili. Pri »antoninski kugi« kot politično posledico lahko štejemo nemire v obliki nezadovoljnih vojakov, ki so primanjkljaj dobljenih cesarskih sredstev skušali nadomestiti pri nič hudega slutečem civilnem prebivalstvu. Konec koncev so prav trgovci krivi za nastali položaj, saj zaradi zmanjšane povpraševanja, pogojenega s kugo, niso prodali dovolj izdelkov, da bi cesar s pobranimi davki lahko plačal običajni delež v vojaško blagajno. Za krivdo kuge se vojaki seveda niso zmenili. Politični zemljevid bi bil skoraj zagotovo drugačen tudi v 6. stoletju, če kuga leta 542 ne bi preprečila Justinijanovih ciljev po ponovni združitvi obeh delov rimskega imperija.

Naslednji skupni vpliv je ekonomske narave. Pri vseh treh pestilencah kot posledica velikega umiranja (največjega zagotovo pri Justinijanu) nastopi zmanjšan davčni priliv. Pri Marku Avreliju se je to kazalo v že omenjeni nezadovoljni vojski, ki je bila tako kot Justinijanova prisiljena rekrutirati barbarske vojaške sile, Justinijanu pa se je zaradi kuge (in posledično manjših pobranih davkov) prosperiteta cesarske gradbene aktivnosti kanalizirala v korist novih samostanov in cerkva. »Antoninska« in »Justinijanova kuga« sta povzročila tudi začasno podražitev produkcijskega faktorja delo, ki je postalo redko⁷⁴. Justinijan je problem rešil z zamrznitvijo cen (dela in drage hrane, ki je povzročala umiranje zaradi sestradanosti in ne neposredno zaradi kuge) na predkužno raven. O dolgoročnejših ekonomskih posledicah zaradi omejene razpoložljivosti virov in sočasnih vplivov vojn ter epidemij (ne samo kuge, ampak tudi lakote) ne moremo razpravljati. Kakor tudi ne o kakšnih preventivnih ukrepih (izjema je Justinijanova »karantena«) in njihovih stroških. Kot smo namreč lahko videli v prvem poglavju

⁷³ Imeli naj bi sicer predpis, po katerem morajo vsi potniki, ki so prišli iz okuženih območij, opraviti poseben čistilni postopek (ideja o karanteni je torej že zelo stara), kar pa jim ni kaj prida pomagalo, saj je bil Galen še preveč vroče blago, da bi lahko uveljavljali kontagionistične ideje. O tem nenazadnje priča tudi izjemna smrtnost v času »Justinijanove kuge«.

⁷⁴ O spremembah cen ostalih produkcijskih faktorjev bomo več izvedeli v poglavju o »črni smrti«, za katero imamo na voljo dovolj podatkov.

in tudi kasneje, so bolezni povzročali jezni bogovi, demoni, miazme, sovražni Špartanci (zastupljajo vodnjake), Periklej osebno ...

2.7 Obdobje po Justinijanu in do konca 13. stoletja

V prejšnjem poglavju smo zapisali, da je Justinijanova kuga pripravila teren arabskim osvajalcem. Ta velik politični vpliv pa je poleg že omenjenih ekonomskih sprememb tudi ena zadnjih stvari, na katere je treba biti z vidika proučevanja gospodarskih posledic kužnih bolezni⁷⁵ pozoren v obdobju do konca 13. stoletja. To še ne pomeni, da takrat epidemij (ljudske) kuge ni bilo več: leta 746 je Konstantinopol pod vodstvom bizantinskega cesarja Konstantina V.⁷⁶ napadla uničujoča bubonska kuga, ki naj bi jo povzročila stalna premikanja vojaških enot (Winkle, 1997, str. 440). Takšne in podobne pestilence so se pojavljale vseskozi do konca 13. stoletja. Tudi zaradi križarskih vojn (1096-1291), ki so s svojo dolgotrajnostjo predstavljale idealno okolje za stalno prisotnost kužnih epidemij. Že prva vojna (1096-1099) je po obkolitvi in zavzetju Antiohije poskrbela za 50.000 (zaradi kuge) mrtvih križarjev. Ob prihodu v Jeruzalem je nekoč 100.000 glava križarska vojska štela le še 21.000 mož ... Še močnejše kanaliziranje kužnih bolezni je omogočil tehnološki napredek. V 13. stoletju so se pojavile izboljšave pri oblikovanju ladij, kar je omogočilo varno potovanje potnikov po morjih tudi v zimskih mesecih. Varno potovanje potnikov lahko na tem mestu enačimo z varnim potovanjem podgan. Podganja populacija se je tako posledično brez težav razširila čez sredozemske meje, ki so bile v veljavi za časa cesarja Justinijana (McNeill, 1998, str. 176).

3 »ČRNA SMRT«⁷⁷ (The Black Death, Der Schwarze Tod)

V tem poglavju proučujemo kugo, ki je po Evropi pustošila **sredi 14. stoletja**. Mnogi se strinjajo, da zgodovina ne pomni večje epidemije nalezljive bolezni, kot je bila »črna smrt« poznega srednjega veka⁷⁸. Že v uvodu smo poudarili, da »črna smrt« kljub drugačnemu splošnemu prepričanju ni pomenila tragedije. Zato postavljamo trditev, da je »črna smrt« v poznem srednjem veku rešila evropsko ljudstvo pred nadaljnjo stagnacijo in (posledično) nazadovanjem^{79, 80}.

⁷⁵ Od Justinijana pa do konca 13. stoletja nimamo informacij o gospodarskih posledicah kug v tem delu srednjega veka.

⁷⁶ Leta 775 tudi sam Konstantin V., hlapec, kot so ga imenovali Grki zaradi njegovega sirijskega porekla in velike nagnjenosti k ikonoklazmu, podleže kugi, ki naj bi jo njegova vojska domov prinesla iz vojne z Bolgari.

⁷⁷ Zanimivo je, da se je termin »črna smrt« prvič pojavil šele v šestnajstem stoletju, ko so si ga izmislili danski in švedski kronisti. »Črna« v njihovem kontekstu ne pomeni barve ali simptoma, temveč poskuša poudariti grozo in strahoto (Herlihy, 1997, str. 19). Poleg tega pa se pridevnik »črna« v splošnem nanaša tudi na črno obarvanje žrtvinih zatečenih žlez.

⁷⁸ V Kipleu je »črna smrt« imenovana kar zlati standard morilskih epidemij (Kiple, 1997, str. 62).

⁷⁹ Fischer-Fabian je v svojem delu *Der juengste Tag* citiral anglosaške zgodovinarje, ki so »črno smrt« videli kot pomoč pri rojstvu sodobnega človeka (Fischer-Fabian, 1988, str. 27).

3.1 Ozadje

Za konec trinajstega stoletja je značilno, da se je doba splošne rasti (širjenja), ki je nastopila v enajstem stoletju, približevala koncu. Začenjalo se je obdobje poznega srednjega veka, ki je znano kot obdobje ustalitve (stagnacije) in v nekaterih pogledih tudi nazadovanja (Keen, 1993, str. 191). Nekateri zgodovinarji so ga poimenovali kar obdobje pretirane zrelosti, dekadence in jeseni, ki je sledila predhodnim poletnim stoletjem (Herlihy, 1968, str. 342). Prebivalstvo in trgovina sta nehala rasti, v agrarnem sektorju je prišlo do zastoja pri tehnološkem razvoju (Der grosse Ploetz, 1998, str. 408). Zaradi tega se to obdobje omenja tudi kot ločnica, ki zaznamuje začetek vladnega vmešavanja v družbena in gospodarska razmerja. Pritiskov zgoraj omenjene nasičenosti torej niso mogli več obvladovati posamezniki, ampak je bila za to potrebna boljša poslovna organizacija in dolgoročno gledano še vladni posegi. Po tej plati lahko pozni srednji vek označimo kot obdobje nastajanja, se pravi novih procesov, ki jih niso več predstavljali individualni, ampak timski podvigi⁸¹ (Keen, 1993, str. 192). Ključni vzvod za ponovni evropski razcvet (v 16. stoletju) je predstavljala prav »črna smrt«, začetnica zaporednih epidemij kuge⁸², ki je v Evropi pustošila od leta 1347 do leta 1351. »Črna smrt« torej nastopi v vlogi stimulansa za rast in razvoj moderne birokratske države (Kiple, 1997, str. 63) ...

3.1.1 Vzroki za »črno smrt« v Evropi

Če bi živeli v srednjem veku, bi glede na zaključke iz prvega poglavja vzrok verjetno iskali v Židih, ki naj bi po mnenju ljudstva v 14. stoletju zastrupljali vodnjake in s tem širili kugo. Hkrati ne bi pozabili na možnost pokvarjenega ozračja (miazme) in nepravilne lege planetov ter zvezd. Ko bi možnih povzročiteljev zmanjkalo, bi pod vplivom cerkve obtožili še maščevalne bogove ... V naslednjih dveh poglavjih bomo spoznali možen vpliv Mongolov na prenos »črne smrti« v Evropo in Malthusovo teorijo prebivalstva, ki naj bi se v času pred »črno smrtjo« znašlo v tako imenovani »deadlock« – oziroma pat – poziciji⁸³.

⁸⁰ Seveda so poleg »črne smrti« prebivalstvo begale tudi elementarne nesreče, kot so potresi, poplave in suše, vendar je vpliv kuge toliko večji, da ga lahko označimo kar za ključnega.

⁸¹ Nagnjenost k povezovanju (v mestne zveze, rokodelske cehe, kmečke upore) je bil znak težjih življenjskih razmer, kot so bile v preteklosti (12. stoletje je bilo na primer zelo uspešno za beneške in genovske trgovske individualiste).

⁸² Pomembnejše zaporedne epidemije kuge po »črni smrti«: 1369–1374, 1380–1381, 1412, 1425–1426, 1430–1431, 1439 (Der grosse Ploetz, 1998, str. 408).

⁸³ McNeill se pri vzrokih za »črno smrt« strinja z Malthusom in prav tako omenja »saturacijo človeškega rodu v Evropi v 14. stoletju«. Drugi vzrok vidi v naglem širjenju fevdalnih posesti in polj, kar je imelo za posledico preveč skrčene gozdove. Ker so bile gozdnate pokrajine izjemnega pomena za kurivo in gradbene materiale, je to pomenilo vedno večje probleme za prebivalstvo. V Toskani je do trčenja med rastočo kmečko populacijo in poljedelskimi resursi ter s tem do upadanja prebivalstva verjetno prišlo že 100 let pred »črno smrtjo«. Kot da vse te omejitve še ne bi bile dovolj: v štirinajstem stoletju je prišlo do klimatskih sprememb. Ozračje se je ohladilo, kar nekateri imenujejo majhna ledena doba. Ta ohladitev (hladnejše in bolj vlažno vreme) je imela za posledico tudi spremembe v ekonomskem smislu. Proizvodnja poljščin se je namreč zmanjšala, pri čemer je bil učinek še posebno očiten v severnih deželah, kjer so bile zime daljše in ostrejšje (McNeill, 1998, str. 177).

3.1.1.2 Mongolski imperij in »črna smrt«

McNeill meni, da je kužna pandemija leta 1347, ki je tako ali drugače spremenila velik del Evrope, posledica mongolskih osvajanj, ki so oživila svilne poti in olajšala gibanje bolezenskih klic po azijski celini (McNeill, 1998, str. 163). Džingiskan (vesoljni kralj)(1167–1227) je združil nomadska ljudstva in ustvaril mogočen imperij, ki je segal od Kitajske do vzhodne Evrope. Do konca 15. stoletja je mongolska država sicer dvakrat razpadla⁸⁴, kar pa ne vpliva na njeno vlogo pri »črni smrti«. Po krvoločnem Džingiskanu nastopi mir, tako imenovani pax mongolica, ki po mnenju nekaterih predstavlja najboljši prispevek mongolskega gospodstva evroazijskemu svetu. Zagotavljala sta ga varnost azijskih poti in učinkovit (hiter) poštni sistem. Ekonomski cilj tega ravnanja je bil, da bi evropski trgovini utrla dotlej nemogočo pot čez azijsko celino (Človek in čas, 1998, str. 143). Razviti splet azijskih trgovskih poti pa je poleg trgovskih odnosov omogočal tudi nemoten tok bolezenskih mikroorganizmov iz in v Evropo. Kužne povzročitelje naj bi v Mongolijo prinesla mongolska vojska, ko se je leta 1253 vračala iz Burme in kitajske province Yunnan. McNeill k temu dodaja, da zaradi pomanjkljivih virov hipoteze o povezavi Mongolov s »črno smrtjo« ni mogoče dokazati (McNeill, 1998, str. 173).

3.1.1.3 Malthusova teorija o prebivalstvu kot osnova za iskanje vzrokov »črne smrti«

O tem, zakaj se je »črna smrt« pojavila v Evropi, je imel zanimivo mnenje angleški duhovnik **Thomas Malthus** (1766–1834), ki je leta 1798 objavil prvo izdajo vplivnega *»An Essay on the Principle of Population«*. V njem je postavil trditev, da prebivalstvo praviloma narašča po geometrijskem zaporedju, proizvodnja hrane pa tudi v najbolj ugodnih okoliščinah ne more rasti hitreje kot po aritmetičnem zaporedju (Sušjan, 1999, str. 35)⁸⁵. Človeška populacija je torej

⁸⁴ Prvič leta 1368, ko Mongole preženejo s Kitajske, drugič pa po Timurjevi smrti leta 1405.

⁸⁵ Svojo trditev je Malthus argumentiral zelo pomanjkljivo, saj je za njen prvi del uporabil nezanesljive podatke za Ameriko, drugega pa sploh ni statistično podkrepil. Navzlic temu je Malthusova teza postala popularna, ker je nakazovala na osnovna problema, s katerima se je ubadala tedanja Anglija (naraščanje prebivalstva, nezadostna ponudba hrane) (Sušjan, 1999, str. 35). Poleg zgoraj navedenega ima Malthusova teorija tudi resne vsebinske pomisleke. Če naj bo »črna smrt« sredstvo za uravnoteženje presežka populacije, zakaj je nastopila šele 50 let po tem, ko je evropsko prebivalstvo že nehalo rasti? Kdaj lahko sploh govorimo o tem, da je neka populacija preobremenjena z dodatnimi prebivalci? Naslednja slabost Malthusove razlage je v tem, da ne uspe razlikovati med bogatimi in revnimi. Razredno ureditev pa upošteva **marksistična teorija**, ki se ne strinja, da so bile kuge krive za drastično zmanjšanje števila prebivalcev, ampak naj bi bila kriva »kriza fevdalizma« (crisis of feudalism). Da bi razumeli marksistično teorijo, moramo najprej spoznati fevdalni način proizvodnje. Po njem je osnovna proizvodna enota kmet oziroma majhna kmetija, ki uporablja stagnantno tehnologijo. Edina rast, ki jo dopušča sistem, je širitev obdelovalnih površin in večanje števila kmetij. To pa konkretno pomeni, da je rast v fevdalnem sistemu neposredno povezana z vedno manjšim dohodkom, ki izhaja iz obdelovanja čedalje slabših poljedelskih površin. V Normandiji so imeli zemljiški gospodje v rokah monopol nad politično močjo, kar so izkoristili za zaračunavanje najemnin revnim kmetom. Na začetku fevdalci niso trpeli zaradi nižjih prilivov, ki so jih prispevale kmetije na slabših površinah, saj je bil učinek večih kmetij še vedno prevladujoč nad zmanjšanim dohodkom posameznih kmetij. Okoli leta 1315 pa so se celotni prilivi zemljiških gospodov zmanjšali, saj večanje števila kmetij ni moglo več nadomestiti padajočih plačilnih zmožnosti kmetov. Tukaj se pravzaprav sploh začne kriza fevdalizma. Zemljiškim gospodom ni preostalo drugega, kot da začnejo iskati dodatne vire zaslužka, in sicer v obliki izsiljevanja, ropanja in ubijanja kmetov. Poleg tega so pritiskali na vladarje, naj se spustijo v vojne s sosednjimi deželami. Načrt je bil, da ugrabijo bogatega sovražnika in zanj zahtevajo visoko odkupnino ter si tako izboljšajo gmotni položaj. Vojne naj bi bile torej

nagnjena k povečanju do in nad mejo, ki označuje ponudbo hrane. Ko se ta omejitveni faktor preseže, je uravnoteženje neizbežno. Poravnava se lahko doseže na različne načine, na primer z lakoto⁸⁶ ali pa z epidemijami in vojnami, pri čemer vsako izmed naštetih »sredstev« pripomore k večji smrtnosti (Herlihy, 1997, str. 52). Pri Malthusu sta kuga in lakota nek naraven odgovor na presežek povpraševanja po hrani nad njeno ponudbo oziroma so presežki ljudi sprožilci tako imenovane Malthusove krize. Na tem mestu se srečamo z dvema novima pojmom: pozitivni zaviralni dejavniki (positive checks) in preventivni zaviralni dejavniki (preventive checks) (Sušjan, 1999, str. 36). Pri prvih gre za neposredno povečanje stopnje smrtnosti (kot primer lahko navedemo demografski sistem Kitajske), pri drugih pa za zmanjšanje stopnje rojstev. Preventivni zaviralni dejavniki so se na primer kazali v stroških hrane, ki so naraščali zaradi naraščajoče populacije, kar je povzročilo zmanjšanje realnih mezd. Ponekod so bile manjše realne mezde vzrok za manjše število porok, kar je vplivalo na manjše število rojstev (Herlihy, 1997, str. 52). Za Malthusovo krizo obstajajo neposredni in posredni dokazi. Med neposrednimi so na primer velikosti regij (število prebivalcev) okoli leta 1300. Za primer lahko vzamemo Toskano, ki je po ocenah Enrica Fiumija (*Storia Economica*) v tistem času premogla okoli dva milijona prebivalcev. Takšen obseg je Toskana ponovno dosegla šele po letu 1850. Zakaj? Zaradi neproduktivne in stagnantne tehnologije ter neustrezne ekonomske ureditve, ki ni bila sposobna nahraniti tako velike populacije – rešitev je bila v lakoti in »črni smrti«. Posreden dokaz prevelike populacije pa so na primer cene žitaric in pojavi lakote v štirinajstem stoletju. Cene so bile visoke in so s tem kazale na veliko povpraševanje in lakoto tistih, ki niso bili sposobni ugoditi zahtevam ponudnikov hrane. Za lakote pa velja, da so ljudje umirali neposredno zaradi slabotnosti (hranili so se z raznimi zelišči in rastlinami) in pa zaradi neodpornosti na bolezni - najbolj znana je velika lakota med leti 1314 in 1317 ter tudi lakota neposredno pred nastopom »črne smrti« (Herlihy, 1997, str. 31). Kje torej lahko opazimo Malthusovo pat (deadlock) pozicijo? Kot bomo lahko lepo videli kasneje, se le - ta kaže v prisilni usmeritvi produktivnih faktorjev v proizvodnjo hrane. Če torej ne bi bilo eksogenega faktorja v podobi »črne smrti«, bi se lahko takratna evropska družba zaradi cilja »nahraniti preveliko populacijo« mučila v nedogled. S tem pa bi nazadoval tudi gospodarski razvoj ... In to ne le kratkoročno.

3.1.2 Izvor »črne smrti«

Natančnega kraja izvora te bolezni ne moremo določiti. Brez težav pa lahko navedemo njeno širšo lokacijo. Krščanski nagrobniki nedaleč od jezera Issyk Kul (kirgiško toplo jezero v nekdanji Sovjetski zvezi) pričajo, da je »črna smrt« že leta 1338 kosila med prebivalci srednje

posledica krize v družbeni ureditvi. Ker so vladarji za vojne potrebovali večja sredstva, so državni davki zamenjali fevdalne zakupnine kot glavno obliko kmečke ekspropriacije. Ni čudno, da je prebivalstvo upadalo (Herlihy, 1997, str. 37). Seveda je praktično nemogoče, da bi pohlep fevdalcev lahko povzročil tako ogromno depopulacijo prebivalcev, kot je to uspelo »črni smrti«. Ne glede na to marksistična teorija predstavlja poskus razlage množičnega umiranja v poznem srednjem veku.

⁸⁶ Lakota naj bi v precejšnji meri prisilila prebivalstvo k preselitvi v strnjena naselja. Ta čredni nagon lakote ni potešil, ampak je poleg siromaštva povzročil še prenaseljenost takratnih naselij. V takih okoliščinah je naraščalo tudi število črnih podgan in s tem verjetnost epidemij. Teorija o lakoti služi predvsem kot dodatek Malthusu, nikakor pa ne kot samostojen vzrok.

Azije⁸⁷. V trinajstih letih je zajela vse dežele starega sveta, ki so trgovale med seboj (Kingston et al., 1988, str. 122). Kraj izvora »črne smrti« postane še razumljivejši, če upoštevamo McNeillovo hipotezo o Mongolih iz poglavja 3.1.1.2.

3.1.3 Širitev "črne smrti" po Evropi

Po pustošenju v Aziji (trgovske karavane so kugo s Kitajske prenesle na Tibet, Indijo, Perzijo, Malo Azijo) se je »črna smrt« začela pomikati še bolj proti zahodu oziroma proti Evropi. Prve novice o pogubni moči »črne smrti« so leta 1345 dosegle evropska pristanišča. Leta 1346 se je »črna smrt« razširila do skrajnega roba vzhodne Evrope, do polotoka Krim (ob Črnem morju). Po besedah nekega italijanskega kronista je napadla tatarsko vojsko (vodil jo je Yanibeg), ki je tedaj oblegala genovsko trgovsko pristanišče Kaffo. Tataři so v želji, da bi osvojili to mesto, trupla umrlih za kugo s katapulti izstreljevali prek visokega obzidja. Tako se je okužba hitro razširila med naseljenci v tej italijanski koloniji. Zato so le-ti hitro začeli odlagati te, tako imenovane ekološke bombe, v morje, vendar prepozno. V strahu pred močno tatarsko vojsko so naseljenci nato odveslali z galejami, a mnogo jih je umrlo še preden so zapluli v Sredozemsko morje⁸⁸. Leta 1347 je »črna smrt« zapustila Kaffo in napadla Carigrad ter se od tam nato širila še bolj proti zahodu, v afriški Kairo in Messino na Siciliji. Na začetku leta 1348⁸⁹ se je njena pot nadaljevala po relaciji Pisa, Genova, Benetke, Marseilles in Barcelona in kasneje z napadom notranjosti. V aprilu 1348 so bile na vrsti Firenze – Giovanni Boccaccio je opis pustošenja in usode ljudi iz Firenc podal v predgovoru k Dekameronu. Tudi Pariz je bil na vrsti spomladi 1348. Proti koncu istega leta sta zgledu sledili Nemčija in pa jug Anglije. Do preskoka je zopet prišlo sredi leta 1349, ko se je »črna smrt« preko Severnega morja in Baltika naselila v skandinavske dežele. V maju 1349 je udarila Norveško, sledili sta Danska in Švedska. Zahodnoevropske kraje je podobna usoda doletela konec leta 1350, Rusija pa je bila na vrsti 1351. Bolezen je od tam segala do Kijeva (Herlihy, 1997, str. 24).

⁸⁷ Nekateri menijo, da naj bi »črna smrt« vzniknila v puščavi Gobi v poznih dvajsetih letih 14. stoletja.

⁸⁸ Na tem mestu velja omeniti še značilni vzorec, po katerem se je »črna smrt« širila skozi Evropo. V prvi fazi je kuga preskočila iz okuženega pristanišča v novo, še neokuženo. Potem se je ponavadi za nekaj časa potuhnila (največkrat med hladnejšimi zimskimi meseci). V drugi fazi, pogosto že kar naslednjo pomlad, je napadla notranjost dotične dežele in se nato po morju spontano selila do naslednjega dosegljivega pristanišča. Le-to je zopet služilo kot osnova za napad notranjosti in naslednje širjenje po vodi. Tako se je ta smrtonosni cikel nenehno obnavljal (Herlihy, 1997, str. 24).

⁸⁹ V tem letu je »črna smrt« morila najbolj intenzivno.

Pa smrtnost? Za boljšo predstavo o umrlih lahko služi naslednji podatek: večina strokovnjakov se strinja z oceno, ki jo je podal francoski zgodovinar in pesnik Jean Froissart, in sicer da je v Evropi v času od leta 1347 pa do leta 1351 umrla tretjina vseh prebivalcev^{90, 91, 92}. Tudi če ta delež pripišemo pesniški svobodi – njegovi sodobniki ciljajo na 25 % do 30 % umrlih med vsemi prebivalci (in ne »le« med okuženimi!) (Fischer-Fabian, 1988, str. 26)⁹³.

»Črna smrt« je zaradi trgovske narave tedanje Evrope preferirala trgovske poti in tako sledila krožnemu toku. S tega vidika dokaj natančno opisuje geografijo srednjeveške trgovine. Če upoštevamo, da leži nazadnje omenjeni Kijev kakšnih 700 kilometrov severno od Kaffe, kjer se je tudi začel smrtonosni evropski pohod, lahko pridemo do zaključka, da je »črna smrt« skoraj popolnoma zavezala pogubno zanko okoli Evrope (Herlihy, 1997, str. 25).

3.2 Ekonomski vpliv »črne smrti«

Poglavje o vplivu »črne smrti« na evropsko gospodarstvo je smiselno razdeliti na tri glavne dele. Da bi lahko razumeli spremembe v gospodarstvu, bomo najprej na kratko spoznali splošne gospodarske razmere v Evropi pred »črno smrtjo«. Temu poglavju bo sledil opis kratkoročnega (short term) ekonomskega vpliva »črne smrti«, nato pa si bomo ogledali še vpliv te kuge na ekonomijo v daljšem časovnem obdobju (long term)⁹⁴. Pri tem velja opozoriti na to, da bomo

⁹⁰ Predkužno evropsko prebivalstvo naj bi štel približno 75 milijonov ljudi. Provizorična tabela prikazuje število prebivalcev nekaterih delov Evrope pred in po »črni smrti«:

Tabela 2: Razvoj prebivalstva (ocene v milijonih prebivalcev)

Države / obdobje	1000	1340	1450
Italija	5,0	10,0	7,5
Francija-Nizozemska	6,0	19,0	12,0
Iberski polotok	7,0	9,0	7,0
Britansko otočje	2,0	5,0	3,0
Nemčija	4,0	11,5	7,5
Poljska-Litva	2,0	3,0	2,0

Vir: Der grosse Ploetz, 1998, str. 408.

Razlaga: Iz zgornje tabele je lepo razvidno, kako je doba širjenja v 11. stoletju (glej poglavje 3.1) vplivala na razvoj prebivalstva. »Črna smrt« število prebivalcev seveda zmanjša. Podane imamo sicer ocene za leto 1450, ko je prebivalstvo počasi zopet začinjalo rasti, vendar so kljub temu dovolj nazorne za prikaz demografskega učinka »črne smrti«.

⁹¹ S Froissartom se strinja tudi Winkle. Glej: Winkle, 1997, str. 448.

⁹² Za preučevanje gospodarskih posledic umiranja je bistvenega pomena struktura umrlih oseb. Kuge, ki je prizadela gospodarsko vitalni del prebivalstva ali populacijo v prokreativni starosti, (v ekonomskem smislu) ni mogoče primerjati z epidemijo, katere žrtve so bili predvsem otroci, starejši ali mestna revščina (Golec, 2001, str. 26).

⁹³ Še večjo svobodo si privoščita Ruffie in Sournia, ki se ne bi čudila, če bi bil delež umrlih za »črno smrtjo« v skupnem prebivalstvu celo 50 % (Ruffie et al., 1993, str. 32). Da je bil čas »črne smrti« ne glede na dejansko stopnjo smrtnosti temačen, priča tudi John Clyn, irski frančiškanski redovnik, ki je leta 1349 zapisal: »inter mortuos mortem expectans« – pričakujem smrt med mrtvimi. S tem je pesimistično sugeriral na konec sveta (Walloe, 1995, str. 29).

⁹⁴ V to, koliko časovno pomeni kratkoročno in koliko dolgoročno, se tu ne bi spuščali. Pač pa si kratek rok zamišljajmo kot takojšnje (ali malo časovno oddaljene) reakcije ekonomije (ljudi) na nenaden kužni napad, dolgi rok

kužne vplive proučevali enotno, na celotni Evropi torej, čeprav je »črna smrt« v resnici njen zahodni in vzhodni del prizadela drugače, ravno tako, kot je drugače prizadela tudi Bližnji vzhod⁹⁵. Tam je bil padec v trgovini, industriji in poljedelstvu večji kot na zahodu, pa tudi ponovni dvig ni sledil že v 15. stoletju. Poleg tega ne velja nujno, da je vzhod zaradi »črne smrti«, kot bomo lahko videli malo kasneje na primeru celotne Evrope, sproščene vire izkoristil za alternativne uporabe in s tem razvil nove gospodarske panoge (Herlihy, 1997, str. 14).

3.2.1 Evropa pred letom 1347

Evropa je bila pred pustošenjem pandemične »črne smrti« zelo naseljena celina. Kljub veliki obremenjenosti zemlje zaradi njenega intenzivnega izkoriščanja (kot posledica goste naseljenosti) je v začetku 14. stoletja prevladovala stabilnost. Petdeset do sto let pred letom 1348 naj ne bi prišlo do pomembnega prirasta prebivalstva. Hrana je bila draga, epidemije lakote stalne, vendar to ni vplivalo na strm padec števila prebivalcev. Gospodarstvo je bila zasičeno. Skoraj vsi razpoložljivi viri so bili usmerjeni v pridelovanje hrane, obleke in zavetišč, potrebnih za podpiranje prenaseljenih skupnosti. Poljedelstvo se je koncentriralo v proizvodnjo žitaric, osnovnega živila, poleg tega pa so bila prizadevanja usmerjena v čim intenzivnejšo izrabo zemeljskih površin⁹⁶. Brez dvoma je dosti Evropejcev živelo v lakoti in pomanjkanju. Civilizacija, ki jo je obremenjena ekonomija podpirala, je bila pred negotovo prihodnostjo (Herlihy, 1997, str. 39). Ta negotovost se je razblinila s prihodom »črne smrti«. S tem je bila, kot bomo videli kasneje, prebivalcem Evrope dana nova možnost, da drugače uredijo svoja družbeno-ekonomska razmerja.

3.2.2 Kratkoročne posledice »črne smrti«

3.2.2.1 Šok

Glavni kratkoročni učinek »črne smrti« je bil šok. Prav šok je razbil kontinuiteto ekonomskega življenja in konkretno služb oziroma delovnih mest. Visoka smrtnost je pustila praznih veliko delovnih mest in s tem avtomatično tudi veliko neopravljenih storitev^{97, 98, 99}. Dodatno praznino

pa kot »odložene« spremembe oziroma tiste, ki se zgodijo, ko se situacija že umiri in ljudje začnejo razmišljati racionalno.

⁹⁵ »Črna smrt« seveda ni enako prizadela niti posameznih regij znotraj vzhodne in zahodne Evrope. Ker pa za potrebe dela potrebujemo splošno oceno za pozni srednji vek, lahko na tem mestu vzamemo kar »približek« – celotno Evropo.

⁹⁶ Zaradi prevelike populacije so začeli obdelovati tudi slabša zemljišča, kar je pomenilo manjšo mejno produktivnost zemlje. Z zaposlitvijo (vsake) dodatne enote, ki je morala obdelovati zemljišča slabše kvalitete, se je zmanjšal (vsakokratni) prispevek k celotni produktivnosti.

⁹⁷ Problem so bili na primer specialisti, ki so edini v mestu znali upravljati z določeno napravo – njihova smrt je pomenila zmedo na tem področju. Podrlo se je tudi finančno poslovanje, saj so dolžniki umirali, upniki pa svojih terjatev zaradi tega niso mogli od nikogar izterjati ter so tako pričeli umirati tudi sami.

⁹⁸ Angleški kronist Henry Knighton je v zvezi s pomanjkanjem delovne sile izjavil: »Tako zelo je primanjkovalo delavcev, da ste lahko videli ženske in celo majhne otroke za plugom in na čelu tovornih vozov« (Keen, 1993, str. 198).

je pustil množičen beg iz okuženih mest. Kako se je potem lahko vzdrževalo ekonomsko ravnotežje? Mnogi trdijo (kar je zaradi razmer, ki so takrat vladale, zelo verjetno), da se sploh ni. Zaposleni so ali umrli ali pa zapustili svoja delovna mesta in zbežali. Pogosto je bilo tudi obnašanje, ko zaposleni ni hotel delati, ampak se je raje odločil za uživanje, dokler je sploh še imel čas¹⁰⁰. Tudi kmetje so postali brezbržni in so začeli zanemarjati svoja opravila, kot da bi lahko zdaj zdaj umrli¹⁰¹ (Herlihy, 1997, str. 40, podobno tudi: Gestrin, 1965, str. 52).

3.2.2.2 Večje povpraševanje po nekaterih poklicih

Pandemija je tudi zelo povečala povpraševanje po izvajalcih nekaterih poklicev. Poročila omenjajo predvsem grobarje, zdravnike (oskrbovalce) ter duhovnike. Grobarji so bili še posebno pomembni, saj je šlo za obdobje, ko je vsak dan umrlo na stotine ljudi. Pokopavanje mrtvih je zaposlovalo ljudi z dna družbene lestvice, to je reveže, berače in lokalne brezposelne. Pa tudi ti niso bili (ali pa hoteli biti) vedno na voljo: »... nikogar ni, ki bi bil pripravljen pokopavati mrtve – ne za denar, kaj šele zavoljo prijateljstva ...« – kronist Agnolo di Tura. Zdravnike so iskali tudi med laiki: »... število zdravnikov se je močno povečalo, saj so položaje kvalificiranih (zdravstvenih delavcev) zasedli ljudje, moški in ženske, ki niso imeli nobenih izkušenj z medicino ...« – Giovanni Boccaccio. Tudi duhovniki so množično umirali ali pa bežali, zato so si takratni škofi belili glave s tem, kako umirajočim zagotoviti zadnji obred. Po cerkvenih navodilih se je v primeru pomanjkanja duhovnikov umirajoči lahko izpovedal kar laiku, torej moški moškemu, v skrajni sili celo ženski. Iz zapisanega vidimo, da je družba v tistem času nujno potrebovala določene storitve in je bila za njihovo opravljanje prisiljena zaposlovati neizučene in dostikrat tudi nesposobne ljudi. Takrat so tudi ženske bolj enakopravno konkurirale moškim na določenih delovnih mestih, ki so bila sicer v domeni moških (na primer na področju pravnih storitev, pastoralnih funkcij ...) (Herlihy, 1997, str. 42).

3.2.2.3 Zdravila: nova tržna niša

Veliko zdravnikov je ob izbruhih kuge pobegnilo, kar je pomenilo pomanjkanje zdravnikov za oskrbo obolelih. To dejstvo in pa strah pred kugo sta silila ljudi, da so iskali nasvete pri astrologih, napovedovalcih usode, čarovnicah, mazačih in zeliščarjih. Različne nasvete za

⁹⁹ S tem se ne strinja McNeill, ki pravi, »da izguba četrte prebivalstva na začetku ni povzročala velikih težav, saj je bilo prebivalstva pred »črno smrtjo« toliko preveč, da so bili nestrpni kandidati za večino praznih delovnih mest takoj pri roki. Presežno povpraševanje se je pojavilo edino pri učiteljih latinščine in tako imenovanih »farm managerjih«. Situacija se spremeni po ponovnih udarcih kuge med leti 1360 in 1380. Takrat se šele začne pošteno čutiti pomanjkanje delovne sile« (McNeill, 1998, str. 180).

¹⁰⁰ Utvič se tu slikovito izrazi, da se je v časih umiranja kot obupni krik po življenju oglašala želja po uživanju, večja od strahu pred smrtjo (Utvič, 1986, str. 17).

¹⁰¹ Francoski poet Guillaume de Machaut je na primer v eni izmed svojih pesmi opisal zlom ruralne ekonomije: » ... izmed 100 (kmetov) jih je ostalo le še devet, zaradi pomanjkanja ljudi ni nihče upravljal s kmetijami, polja so ostala nezorana ... nekateri so ponujali trojno plačilo, vendar to ni bilo dovolj, ker je bilo že toliko mrtvih ... živali so se nenadzorovano sprehajale po poljih, ker zemljiški gospodi niso mogli najeti pastirja (ovčarja) ...« (Herlihy, 1997, str. 41).

ozdravljenje so delili tudi krošnjariji, reveži in stari ljudje¹⁰². Mnogi nasveti so bili dvomljivi in čudni ter so obolelim smrt le pospešili, ne pa pripomogli k ozdravitvi. Sem spadajo na primer steklenička vode proti kugi, zmleto rogovje, žabji kraki, vinski kis, pijavke (ki izsesajo okuženo kri), različni zeliščni zvarki, talismani, magične besede ... Druge metode so temeljile na ideji, da se morajo bule in vnetje odpreti, če želi bolnik ostati živ. Če upoštevamo takratno medicinsko znanje in zaupanje ljudi vanj, lahko ugotovimo, da je v ekonomskem smislu prišlo do prerazdelitve dohodka v novo »panogo«, ki so jo oblikovali ljudje oziroma družbeni sloji, ki v normalnih življenjskih razmerah niso imeli nikakršnih možnosti za uspeh in so bili svojemu mestu sicer v breme.

3.2.2.4 Kanaliziranje dolgoročnih posledic kuge iz mest na ruralna okolja¹⁰³

Zaradi kuge in velikega umiranja so zapuščena polja, trgovine, stavbe in zemljišča prevzeli ljudje iz manj prizadetih področij. Na veliko področjih je torej prišlo do koncentracije premoženja (Ruffie et al., 1993, str. 39)¹⁰⁴. Fischer-Fabian na tem mestu še bolj poudari vpliv koncentracije premoženja in prelivanja ljudi v mesta, »saj so v meščanskih hišah živeli ljudje, ki jih tam prej ni bilo, zasedli pa so tudi posestva kovačev, mlinarjev in vinarjev« (Fischer – Fabian, 1988, str. 27, enako tudi: Tuchman, 2001, str. 119). Tuchmanova pravi, »da so se reveži preselili v prazne meščanske hiše, spali na širokih posteljah in jedli s srebrnih krožnikov« (Tuchman, 2001, str. 119). Tudi Walloe, ki se sicer ukvarja s kugami na Norveškem, je pristaš ideje, da so pri velikem umiranju v mestih najbolj trpela vaška območja, in sicer zaradi prihoda ljudi od tam v mesta (preseljevanje kot posledica agrarne krize). Mesta so tako na prvi pogled utrpela minimalne posledice (saj so umrle za kugo nadomestili vaški prebivalci), vasi pa so bile že v izhodišču prizadete tako s strani kuge kakor tudi zaradi odhoda vaščanov v mesta (Walloe, 1995, str. 27)¹⁰⁵.¹⁰⁶ Mestne oblasti so kljub temu blažilnemu učinku kmalu začele omejevati dotoke vaškega prebivalstva, pri čemer so omejitve tvorile absorpcijske sposobnosti posameznih mestnih tržišč. V 15. stoletju mesta v tem pogledu vodijo izrecno restriktivno politiko (Der grosse Ploetz, 1998, str. 409). Anglosaški zgodovinarji pravijo, da so spremembe v mestni prebivalstveni strukturi pogojene s posameznimi regijami in zato ne smejo in ne morejo biti predmet posploševanja: na daljši rok so močni zopet postali močni, bogati bogati in revni revni. Tisti, ki so prej trdo delali, bodo morali v splošnem na enak način delati tudi v bodoče (Fischer-Fabian, 1988, str. 27)¹⁰⁷.

¹⁰² Okuženi ljudje so bili pripravljeni tem kvazi zdravilcem plačati velike zneske za čudežna zdravila. Konec koncev so poskusili že vse in nič ni delovalo, morda pa bodo čudežni zvarki ... In denar pri tem ne igra nobene vloge, saj mrtvemu tako ali tako ne koristi, so takrat verjetno razmišljali.

¹⁰³ Naslov tega poglavja še ne pomeni, da je odhajanje prebivalcev dolgoročna posledica, dopoveduje le, da bodo zaradi preseljevanj prav ruralna področja bolj trpela dolgoročne posledice »črne smrti«.

¹⁰⁴ Ruffie in Sournia pravita, da je »črna smrt« pomenila največje mešanje ljudstev po barbarskih invazijah.

¹⁰⁵ Walloe svoj tovrstni primer predstavi na mestu Bergen med (kužnimi) leti 1550–1645.

¹⁰⁶ Nekateri strokovnjaki pripisujejo velik pomen vzdrževanju mestne predkužne prebivalstvene ravni, saj naj bi mesta v poznem srednjem veku prevzela gospodarski primat agrarni ekonomiji (Der grosse Ploetz, 1998, str. 410).

¹⁰⁷ Pri tem velja poudariti, da Fischer-Fabian dolgoročnih posledic nekako sploh ne priznava. Pravi, da se je po kugi delovna sila hitro okrepila, cene in mezde pa so se regulirale same od sebe (Fischer-Fabian, 1988, str. 27). Ker menimo, da temu ni povsem tako (glej poglavje o dolgoročnih posledicah »črne smrti«), dopuščamo možnost, da koncentracija ljudi in premoženja ni bila zgolj kratkoročne narave.

3.2.3 Dolgoročni vpliv »črne smrti«

3.2.3.1 Povečano družbeno breme zaposlenih

Dolgoročni vplivi »črne smrti« so bili še močnejši od kratkoročnih. Glavna problema sta bila drastično zmanjšanje števila zaposlenih in hkrati krajša doba njihove produktivnosti¹⁰⁸. V začetnih obdobjih po »črni smrti« (po letu 1400) se je ravnotežje oblikovalo glede na nižjo skupno populacijo in z življenjskim pričakovanjem okoli 30 let. Ti dogodki nujno vplivajo na razmerji med mladimi in starimi ter zaposlenimi (torej tistimi, ki vzdržujejo) in vzdrževanimi (otroki in starejšimi). V kar nekaj mestih je bilo stanje takšno, da je bil delež produktivnih članov družbe (se pravi s starostjo med 20 in 59 leti) zgolj manjšinski, kar pomeni, da je bil delež otrok in starejših v celotni populacijski strukturi večji od 50%. Povedano drugače, tako imenovani dependency ratio¹⁰⁹ je v teh primerih znašal več kot ena, kar pomeni, da je moral vsak zaposleni poleg sebe preživljati še več kot enega člana družbe in s tem nositi težko breme. Še več, premoženje in trud, vložena v vzgojo (in karseda normalno življenje) otrok, sta ostala v večji meri zapravljena. Otroci so namreč umirali, še preden so lahko poplačali družbi stroške človeškega kapitala (se pravi vlaganja sredstev v otroke) (Herlihy, 1997, str. 44).

3.2.3.2 Spremembe v cehovski¹¹⁰ tradiciji

Visoka umrljivost je imela negativne posledice tudi na kariere rokodelcev in drugih profesionalcev. Njihova delovna doba se je v Firencah na primer (v povprečju) zmanjšala z 32 let na koncu 13. stoletja na 26 let v zadnjem četrtletju 14. stoletja. Ta primanjkljaj so v branžah poskušali kompenzirati z rekrutiranjem večjega števila novih članov kot v prejšnjih obdobjih (to s seboj prinese problem razdelitve enako velikega potencialnega dohodka med več ljudi). Iz poročil o vpisih v cehe lahko ugotovimo, da je bil odgovor na pandemijo »črne smrti« povečanje sprejetih v cehe z namenom, da bi nadomestili tiste, ki so umrli. Na daljši rok je vidno hitrejše kroženje mojstrov v in iz stroke, kar ustreza vzorcu krajše kariere, ki smo jo omenili zgoraj. Opazimo tudi, da je število sprejetih v cehe po pustošenju (med pustošenjem) »črne smrti« ostalo približno enako kot pred letom 1347, kar nam samo po sebi ne pove kaj dosti. Pravi učinek tega se vidi šele ob upoštevanju dejstva, da je v letih med in po »črni smrti« prišlo do enormnega zmanjšanja števila prebivalcev. To pomeni, da je družba tudi v času krize poskušala zadržati poklicne kadre, se pravi vzdrževati njihovo konstantno velikost kljub dejstvu, da se skupnosti zmanjšujejo in s tem v enaki smeri tudi nabor potencialnih kandidatov za sprejem v cehe. Takšna politika izvira iz družbenega upora proti kakršnimkoli spremembam in motnjam ter delno še iz prezgodnje smrti starejših mojstrov (Herlihy, 1997, str. 45). Da pa je bilo mogoče pridobiti nove člane manjšim potencialnim kandidatom navkljub, so morali razširiti cehovsko mrežo in tako

¹⁰⁸ Takoj po »črni smrti« se je pričakovano trajanje življenja zmanjšalo iz predkužnih 35-40 let na pod 20 let.

¹⁰⁹ »Dependency ratio« dobimo tako, da število otrok in starejših delimo s produktivnimi. V Toskani je ta kazalec leta 1427 znašal 1,44.

¹¹⁰ Cehi so bili varstvene in interesne skupnosti, v katere so se združevali rokodelci. Zahtevali so, da bi bilo včlanjenje vanje obvezno, vendar tega niso vselej dosegli. Cehi so nadzirali število mojstrskih delavnic, pogoje pri sprejemanju mladih rokodelcev, lastnosti in ceno blaga ... Svojim članom so dajali socialno varnost, ki jo je na deželi omogočala samo družina (Svetovna zgodovina, 1981, str. 287).

sprejemati tudi vajence, ki so izhajali iz družin brez predhodnih izkušenj v obrtništvu. Takšne novosti so se v obdobju takoj po »črni smrti« verjetno uveljavile v večini poklicev. Seveda so se navedene spremembe poznale v kvaliteti proizvodov ali storitev, ki so jih obrtniki ponujali (... the society was struggling to uphold the quality of its skilled traditions; Herlihy, 1997, str. 46). Novi mojstri so bili izučeni na manj rigorozen način in so do svoje smrti zbrali tudi manj izkušenj. Vse omenjeno se v normalnih okoliščinah zdi kot negativni učinek, vendar je treba upoštevati, da razmere niso bile normalne – število prebivalcev je v tistem času namreč močno upadlo. Zato se zdi opravičljivo, da je družba pokvarila staro cehovsko tradicijo s ciljema zagotoviti dolgoročnejšo ponudbo dobrin in ohranjati razvitost te veje v gospodarstvu za čas, ko si bo prebivalstvo opomoglo (pa čeprav so se morali kratkoročno zaradi tega odpovedati določenemu delu kvalitete in unikatnosti, ki so jo lahko zagotavljali le prvotni mojstri s pedigrejem).

3.2.3.3 Škarje cen

Epidemije so resda razredčile vrste lastnikov in strokovno izšolanih delovnih moči, vendar so se navzlic temu produkcijska sredstva rokodelskih delavnic in trgovski kapital ohranili (Svetovna zgodovina, 1981, str. 288). Zaradi takratnega (uživaškega) načina življenja je naraslo povpraševanje po obrtnih izdelkih, posebno po luksuznih dobrinah¹¹¹. Povečano povpraševanje po obrtnih izdelkih je povzročilo dvig cen teh izdelkov. Po drugi strani pa kmetje za pridelano žito niso več imeli dovolj odjemalcev. Žitne cene so padale^{112, 113}, hkrati pa so naraščale mezde poljskih delavcev, ker je bilo malo delovnih moči. Nastale so škarje cen: naraščajoče cene za obrtne dobrine, padajoče cene za kmetijske pridelke (Svetovna zgodovina, 1981, str. 288, enako tudi: Der grosse Ploetz, 1998, str. 409)¹¹⁴. Kmetje so zapuščali nedonosne kmetije, podjetni deželani pa so delo in zaslužek iskali v mestih (tu se zopet srečamo z dotokom ljudi v mesta).

3.2.3.4 Kraljevi odloki o delu, cenah in mezdah

Pomanjkanje delovne sile je, kot bomo to lepo videli tudi kasneje, povzročilo dvig cene dela kot relativno¹¹⁵ redkega produkcijskega faktorja. Kmetje, rokodelci, dninarji in duhovniki so odkrili tako imenovani »socialni vzvod« močno zmanjšane ponudbe dela. Že v prvem letu po kugi so tekstilni delavci iz St. Omerja v severni Franciji uspeli trikrat povečati svoje mezde. V mnogih cehih so rokodelci stavkali in želeli višje mezde ter krajši delovni čas. Vse to v času, ko so socialni pogoji veljali praktično za nespremenljive (Tuchman, 2001, str. 120). Reakcija oblasti je

¹¹¹ Fischer-Fabian v zvezi s tem pravi, da je močno zmanjšanje števila rokodelcev vplivalo na preostale kolege tako, da so ti ravnali preudarno in z logiko redkosti opravičevali višje cene (Fischer-Fabian, 1988). Za razliko od njega se Herlihy strinja s hipotezo o višjih cenah luksuznih izdelkov zaradi večjega povpraševanja, ki izhaja iz želje po uživanju.

¹¹² Tu zaradi razumevanja bistva nekoliko posplošujemo. Natančnejši trend gibanja cen žita sledi v kasnejšem poglavju.

¹¹³ Fischer-Fabian se s tem ne strinja. Trdi namreč, da so tudi kmetje zaradi manjše konkurence in s tem večje redkosti (mrtvi kmetje, zapuščene kmetije, uničen pridelek ...) zaračunavali višje cene kot sicer (Fischer-Fabian, 1988, str. 27). Po tej logiki škarje cen niso možne.

¹¹⁴ Nekateri te spremembe imenujejo agrarna kriza poznega srednjega veka (Der grosse Ploetz, 1998, str. 409).

¹¹⁵ Relativno pomeni v primerjavi z ostalima produkcijskima faktorjema – kapitalom in zemljo.

bila jasna: takojšnja potlačitev tovrstnih zahtev! Tako v Franciji kot v Angliji so začeli veljati kraljevi odloki o delu, cenah in mezdah. Njihov cilj je bil, da – kolikor je pač mogoče – zakoličijo povečane mezde na njihovo raven pred kugo (Keen, 1993, str. 198). V Angliji so tako leta 1349 izdali odlok, po katerem mora vsakdo delati za mezde iz leta 1347¹¹⁶. Zavrnitev dela po stari oziroma novi predkužni plači, zamenjava delovnega mesta za boljše plačilo in boljše finančne ponudbe delodajalcev so avtomatično pomenili kazen. Nedejavnost delavca je bila označena kot zločin proti družbi, kar je bilo v skladu s srednjeveškim sistemom, ki je temeljil na obvezi (dolžnosti) zaposlitve. Odloki o delu, cenah in mezdah tako niso nastali zaradi nekakšnih reakcionarnih teženj po ohranjanju zastarelega, ampak prej kot poskus obdržanja poštenega sistema. Njihova vsebina je še predvidevala, da mora vsak zdrav človek, ki je mlajši od 60 let in nima zadostnega lastnega dohodka, delati za vsakogar, ki ga potrebuje. Poleg tega se delovno sposobnim beračem ne sme dajati miloščine. Takšna zakonodaja je v dolgem boju delavcev za sindikalne organizacije celo do 20. stoletja delovala kot osnova zakonov proti delavcem. V Franciji je bil v veljavi bolj realističen statut, ki je kljub omejevalnemu značaju dopuščal 30 % povečanje mezd. Cene so bile zamrznjene, dobički posrednikov pa regulirani. Da bi povečali proizvodnjo, so zadolžili cehe, da morajo odpraviti (omehčati) omejitve pri sprejemanju novih članov in skrajšati čas njihovega učenja (Tuchman, 2001, str. 121)¹¹⁷.

Kljub stalnim dopolnjevanjem teh zakonov¹¹⁸, le-ti niso bili uspešni. Angleški parlament je tako leta 1352 ugotovil veliko kršitev v zvezi s previsokimi mezdami. Zaradi kraljevih odlokov sta tako Francija kot Anglija nedolgo po prvem pojavu kuge prvič okusili še kmečke upore – Francija (žakerije) leta 1358 ob vstaji kmetov iz Champagne, Pikardije in Beauvaisa, Anglija pa leta 1381 ob vstaji londonskih rokodelcev in kmetov iz južnih in vzhodnih grofij (Keen, 1993, str. 199, enako tudi: Winkle, 1997, str. 453 in Tuchman, 2001, str. 121)¹¹⁹.

3.2.3.5 Cene in inflacija

Pri opredeljevanju dolgoročne ekonomske usmeritve v poznem srednjem veku nam najbolj pomagajo cene iz tistega časa. Takojšnji učinek »črne smrti« je bila inflacija. Matteo Villani je ob tem dejal, da so ljudje pričakovali obilje vseh dobrin, ki se producirajo, v resnici pa je kot posledica človeške nehvaležnosti (»socialne ročice« in uživanja?) prevladovala redkost dobrin, ki je trajala dolgo časa¹²⁰. Večina stvari je bila veliko dražjih kot pred pandemijo »črne smrti«. Splošna inflacija je trajala do zadnjega desetletja 14. stoletja in nakazuje na to, da se je proizvodnja zaradi šoka, ki ga je prinesla »črna smrt«, zmanjševala še hitreje kot je padala populacija. Konkretno je bila najpomembnejša cena pšenice, ki je bila že pred »črno smrtjo« visoka, saj je odražala veliko število potrošnikov in intenzivno obdelavo, tudi na ne ravno

¹¹⁶ Podoben ukrep zaradi kuge je leta 544 izdal tudi bizantinski cesar Justinijan. Glej poglavje 2.5.3.

¹¹⁷ S to posledico smo se srečali že v poglavju o nujnih spremembah v cehovski tradiciji.

¹¹⁸ Dopolnitve so na primer obsegale večanje kazni za kršitelje kraljevih odlokov. Leta 1360 so namesto denarnih kazni v veljavo stopile zaporne.

¹¹⁹ Keen še pravi, da niti »črna smrt« niti delavska zakonodaja nista bila neposredni vzrok kateregakoli izmed teh dveh uporov. Vendar, ali bi do uporov prišlo tudi, če ne bi bilo pretresov zaradi kuge ter različnih interesov zemljiškega gospoda in delavca (Keen, 1993, str. 199)?

¹²⁰ Podobno kot Herlihy o cenah razmišlja tudi Winkle. Glej: Winkle, 1997, str. 453.

najugodnejših terenih (kar je zahtevalo več truda in sredstev kot pri normalnih pogojih). Cena pšenice se je povečala tudi po »črni smrti«. V Angliji, Normandiji, Alzaciji in Španiji je takšen trend trajal do leta 1375. Po tem obdobju (ponekod po letu 1395) je žito začelo postajati cenejše, kar se je nadaljevalo naslednjih 100 let (Herlihy, 1997, str. 47). Naslednja tabela na primeru Anglije kaže cene pšenice v povezavi z visokimi mezdami:

Tabela 3: Indeksi mezd in cen pšenice v Angliji (bazno obdobje predstavlja obdobje med leti 1320 in 1339)

Leto	Cene pšenice	Mezde	Razmerje med mezdami in cenami pšenice
1320 – 1339	100	100	100
1340 - 1359	88	94	107
1360 - 1379	99	105	106
1380 - 1399	72	122	169
1400 - 1419	76	116	153
1420 - 1439	71	105	148
1440 - 1459	59	101	171
1460 – 1479	52	82	158

Vir: Der grosse Ploetz, 1998, str. 409.

Razlaga: V pričujoči tabeli lahko vidimo, da se je cena pšenice po »črni smrti« (glede na prejšnje proučevano obdobje) najprej povečala, nato pa je (z redkimi izjemami) začela padati, kar je v skladu z našim dosedanjim razmišljanjem. Poleg tega v oči bodejo visoke mezde, ki so bile v proučevanih obdobjih vedno relativno višje od cene pšenice. Gibanje mezd v različne smeri gre tudi na račun kraljevih odlokov, ki smo jih predstavili v prejšnjem poglavju.

Zanimivo pri tem je, da so cene nekaterih drugih dobrin (na primer ječmena, mesa, sira) ostale visoke. To je kazalo na višji življenjski standard (čeprav je bilo manj ljudi) tudi za revnejše sloje, ki so se začeli oblačiti v drage obleke, jesti najbolj kvalitetno hrano ... Prav novi življenjski slog socialnega dna je nakazoval na možno zmanjšanje (izbris) razlik med revnimi in bogatimi. Zaradi tega so po vsej Evropi (v 14. in 15. stoletju) uvedli zakone za omejitev razkošja

(sumptuary laws), s katerimi so skušali regulirati na primer velikost rokavov na ženskih oblekah, količino hrane na porokah, število žalujočih na pogrebi ... Vendar ti zakoni s svojo nesmiselnostjo niso prinesli zelenega uspeha – visoke mezde (kljub odlokom o zamrznitvi mezd iz prejšnjega poglavja) in izboljššan življenjski standard revnih sta postala dejstvo ekonomskega in socialnega življenja v poznem srednjem veku. Cena volne se je sicer spreminjala na čuden način, vendar je bila dovolj visoka, da je stimulirala konverzijo obdelovalnih površin (za pridobivanje pšenice, ki ji je cena začela padati) v pašnike. V poznem srednjem veku je volni (kot najbolj aktivni panogi v tekstilni proizvodnji) začela konkurirati svila, kar kaže na razvoj novih in manjših, pa zato bogatejših trgov (Herlihy, 1997, str. 48).

3.2.3.6 Bogatejša cerkev

Cerkev je že pred »črno smrtjo« svoj dohodek dobivala od ljudi, ki so plačevali za izbris svojih grehov. Papež Klemen VI. je leta 1343 v svoji buli namreč predvidel teorijo nekakšnih odpustkov, pri kateri se odpuščanje grehov določa in izvaja z denarjem (Tuchman, 2001, str.121, podobno tudi: Winkle, 1997, str. 448). Kljub temu so se v času »črne smrti« grešniki želeli še dodatno zavarovati proti tej od Boga poslani bolezni. Veliko kužnih bolnikov je v strahu pred nenadno smrtjo svoje premoženje zapustilo cerkvi. Pariška St. Germain l' Auxerrois je na primer podedovala premoženje 49 ljudi. Za primerjavo: v predhodnih osmih letih ji je uspelo zbrati 78 dediščin. Že oktobra 1348 je mestni svet v Sieni tamkajšnji cerkvi zaradi velikanskega nakopičenega bogastva prenehal dajati (sicer redne) prispevke. Ta restriktivni ukrep so predvideli za dobo dveh let z obrazložitvijo, »da je cerkev zaradi oporok v svojo korist postala (tako) neznansko bogata in resnično obilna«. Kot da cerkev ne bi že dovolj obogatela: v Firencah je verska skupnost dobila 350.000 forintov, ki so bili namenjeni kot miloščina revežem. Vodstvo skupnosti je dobljena sredstva porabilo za lastne potrebe in ne za reveže, ki naj bi, kot so trdile obtožbe, zaradi tega umrli za kugo (Tuchman, 2001, str. 122). Kar je cerkev pridobila z bogastvom, je izgubila s slabšanjem ugleda^{121, 122}. Po eni strani se je nezadovoljstvo nad njo kopičilo zaradi flagelantskih gibanj¹²³, po drugi pa so z bežanjem iz okuženih področij svoje dodali kar božji služabniki – duhovniki – sami.

¹²¹ Herlihy tu nasprotno meni, da se je religija v poznem srednjem veku (v času »črne smrti«) vsaj po kriteriju imen, ki so jih starši dajali svojim otrokom, bolj učvrstila med ljudmi. Nastala je bolj magična religija, katere glavna lastnost je bil kult svetnikov, ki so imeli zaščitno in zdravilno moč (Herlihy, 1997, str. 77). Pri tem je potrebno upoštevati še omejitve, da je primer narejen samo za Italijo.

¹²² Še nekaj za tiste, ki menijo, da so se ljudje v tistem času oddaljili od tradicionalne religije: nezadovoljstvo s takratno cerkvijo naj bi v znatni meri pripomoglo k uveljavitvi reformacije.

¹²³ V času »črne smrti« sta postali pomoč in zdravljenje glavna socialna skrb. Eno izmed gibanj, ki je obljubljalo pomoč, so bile tudi posebne krščanske bratovščine (romarji) flagelanti (slovensko bičarji). Ti so upali, da si bodo z javnimi bičanji lahko izprosili odpuščanje grehov (svojih in družbenih). Leta 1348 je papež Klemen VI prepovedal flagelante in njihovo gibanje v javnosti, čeprav je treba na tem mestu povedati, da je šlo za izjemno popularno in premočno gibanje, da bi se ga dalo zatreti. Nemški flagelanti so leta 1349 osnovali novo sekto, toda cerkev jo je prav tako označila za krivoversko, jo preklela in izobčila, njene pripadnike pa v ječah mučila do smrti (Kingston et al., 1988, str. 124).

3.2.3.7 Pozitivne posledice »črne smrti«

Dolgoročne prednosti »črne smrti« moremo iskati v posledicah, ki jih ima manjše število prebivalcev na ekonomski razvoj neke dežele. Najprej bomo na kratko predstavili koristi, ki izhajajo iz manjše obremenjenosti obdelovalnih površin, nato pa še prednosti zaradi dražjega dela¹²⁴.

3.2.3.7.1 Alternativne uporabe obdelovalnih površin

Na dolgi rok je »črna smrt« prinesla koristi, ki so se kazale predvsem v sproščenih virih. Zmanjšano število prebivalcev je omogočilo, da se je del utrujene in enolično (pre)obremenjene zemlje lahko uporabljal tudi v druge (alternativne) namene (na primer za pašnike, gozdove ...), torej ne le za pridelavo žita kot osnovnega živila. Tako se je kljub manjši populaciji (ali pa prav zaradi tega) lahko razvijala bolj diverzificirana ekonomija.

3.2.3.7.2 Spremembe v cenah produkcijskih faktorjev

Zaradi »črne smrti« so se tudi klasični produkcijski faktorji (delo, zemlja in kapital) odzvali na nove razmere. Do največjih sprememb je prišlo pri delu. Kot smo videli, je zaradi smrti primanjkovalo delavcev. S tem so si preživeli (preostali) delavci ustvarili boljšo pogajalsko pozicijo v pogajanjih z zemljiškimi gospodi in takratnimi podjetniki. Mezde so se povečale, najemnine za zemljo pa zmanjšale (zemlja postane cenejša). Poleg tega so najemniki za dogovorjene (nizke) zneske zahtevali še najboljšo zemljo in ustrezno orodje za njeno obdelovanje. Vlade so želele vzpostaviti prejšnje stanje, se pravi zmanjšati pogajalsko moč delavcev in najemnikov, dvigniti najemnine in zmanjšati mezde. Prizadevanja so povzročila le socialne upore v mestih in na podeželju, kar smo ponazorili na primerih Francije in Anglije v poglavju 3.2.3.4. O vrednosti kapitala v tistem času se ne ve prav veliko, vendar kronisti menijo, da je ta v novih razmerah postal cenejši, saj so zemljiški gospodje podnajemnike pridobili le, če so jim poleg dogovorjenih nižjih zneskov ponudili še ustrezno opremo (živino, orodje, seme ...). Različne smeri v premikih cen pri posameznih produkcijskih faktorjih so torej povzročile substitucijo teh faktorjev¹²⁵. Tako so na primer drago delo nadomeščali s cenejšima zemljo in kapitalom (kmetje so zaradi vseh sprememb postali bolj produktivni). V mestni ekonomiji so delo menjali za kapital, kar je pomenilo nakup boljših orodij in strojev, ki so bili zagotovilo za učinkovitejše delo obrtnikov (Herlihy, 1997, str. 49).

Zaradi dragega dela so bile inovatorjem, ki bi odkrili delovno neintenzivne (kapitalno intenzivne) naprave¹²⁶, obljubljene visoke nagrade. Tako je obdobje poznega srednjega veka znano kot obdobje impresivnih tehničnih dosežkov. Eden izmed njih je tudi tiskalni stroj, ki ga je

¹²⁴ Dražje delo kot »slaba« posledica »črne smrti« še ne pomeni nujno stagnacije ali nazadovanja gospodarstva. Ker so (naj bi bili) ljudje po naravi racionalna bitja, se zato tako in drugače odzivajo in prilagajajo novim razmeram. Kako je prilagoditev uspela v primeru »črne smrti«, si bomo ogledali v poglavju 3.2.3.7.2.

¹²⁵ Primer substitucije faktorjev je lahko konverzija pšeničnih polj v pašnike.

¹²⁶ Mišljeni so stroji in orodja s tolikšno tehnično dovršenostjo, da se je dalo pri njihovi uporabi varčevati z delom.

leta 1453 izumil Johann Gutenberg. Znano je, da se je z ustanavljanjem univerz¹²⁷ in povečanjem pismenosti med ljudmi povečalo tudi povpraševanje po knjigah. Dokler je bilo delo poceni, so dali rokopise pisarjem, da so jih ti nato reproducirali in združili v knjigo. Ko pa je delo postalo drago¹²⁸ (mezde visoke), je prišlo do zamenjave dragega dela za cenejši kapital, v našem primeru v obliki tiskalnih strojev. Do tehnoloških inovacij je prišlo tudi v pomorskem transportu, kjer je bil cilj zgraditi velike ladje z manjšimi posadkami, ki bi bile lahko dalj časa na morju in bi plule neposredno iz pristanišča v pristanišče. Zato je bil potreben kapital in pa ustanovitev nekaterih novih gospodarskih institucij (kot je na primer pomorsko zavarovanje), ki so spodbujale in varovale velike investicije. To obdobje zaznamuje še nastanek strelnega orožja. Le-to je vojakom, ki so zaradi depopulacije tudi zahtevali višje mezde, omogočilo učinkovitejše in lažje bojevanje (Herlihy, 1997, str. 51).

3.2.4 »Črna smrt« in kuge do sredine 14. stoletja¹²⁹

Primerjava med »črno smrtjo« in njenimi pravimi ali ljudskimi predhodnicami ni lahka naloga. Predvsem zato, ker primerjamo bolezni v različnih obdobjih, ki imajo vsaka svoje zakonitosti in sebi lastno raven družbeno-gospodarske razvitosti. Dodatno težavo predstavljajo razpoložljivi viri, ki so za starejše kuge bržkone precej omejeni, vsem pa je do neke mere skupna pristranskost, pogojena z vplivom katastrofične situacije.

Tako pri posameznih zgodovinskih epidemijah (pandemijah) ne moremo primerjati števila umrlih, saj bi subjektivne ocene lahko vodile do napačnih sklepov. Navzlic temu lahko brez prevelikega tveganja »črna smrt« označimo kot največjo morilko med dosedaj obravnavanimi boleznimi¹³⁰. Po udarnosti ji sledi »Justinijanova kuga«, ki ima tudi sicer kar nekaj stičnih točk s staro damo iz 14. stoletja. V obeh primerih je vzorec kratkoročnih posledic enak. Primarna posledica je močna depopulacija. Temu sledijo zapuščene gospodarske površine in pomanjkanje delovne sile, kar povzroči pritisk na dvig mezd. Oblast uvede odloke, ki cene prilepijo na predkužno raven. Spremenijo se še cene živil. Justinijanova kuga in »črna smrt« gresta z roko v

¹²⁷ V Evropi je bilo pred letom 1348 okoli 30 univerz. »Črna smrt« jih je pet popolnoma izbrisala z izobraževalnega zemljevida. Na srečo pa je bilo to obdobje tudi čas nastanka številnih novih tovrstnih institucij (in visokih šol) – leta 1348 univerze v Pragi, leta 1350 univerze v Firencah, leta 1364 univerz na Dunaju in v Krakovu, leta 1367 univerze v Fuenfkirchnu ... Zakaj so pravzaprav sploh nastale, če vemo, da je ugasnila tretjina Evrope? Prvi razlog je ta, da je primanjkovalo duhovščine in so prav univerze skrbale za ponudbo tega poklica. Po drugi strani pa bi manjše število univerz od študentov (ki ne živijo v mestih, kjer so locirane univerze) zahtevalo dolgotrajna potovanja, kar bi bilo nevarno in bi še bolj uničilo že tako načeto evropsko izobraževanje. Konkretno v ta namen je vladar Charles IV odobril ustanovitev praške univerze (Herlihy, 1997, str. 70).

¹²⁸ Pravijo, da so pisarji umirali po stopnji smrtnosti, ki je bila višja od povprečne. Večja rizičnost je šla predvsem na račun njihovega samostanskega življenja. Ker so torej v splošnem umirali bolj kot drugi ljudje, so postali redki in njihove storitve dražje. Tukaj potem nastopi Gutenberg.

¹²⁹ Do leta 1720 in kuge v Marseillu so bile kužne epidemije reden gost evropskih mest. Kljub temu ni po »črni smrti« nobena kužna epidemija več dosegla njene intenzivnosti ubijanja, zato se bomo v nadaljevanju raje posvetili epidemijam na Kranjskem. Tako bomo dobili natančnejši vpogled v dogajanje na domačih tleh.

¹³⁰ Kasneje bomo videli, da je absolutni naslov največje morilske bolezni v zgodovini praktično nemogoče podeliti. Vsak ima namreč svojega favorita. Nekateri dajejo prednost malariji (glej: Utvič, 1986, str. 47), drugi so za »črno smrt« (glej: Herlihy, 1997, str. 17), tretji spet favorizirajo gripo (glej: Kiple, 1997, str. 117) ...

roki tudi glede cerkvenega statusa. Cerkve so zaradi pobožnostne vneme vernikov močno povečale svoje bogastvo. V Justinijanovem primeru se je to poznalo kot sprememba v gradbeni aktivnosti, in sicer v smeri gradnje samostanov in cerkva, pri »črni smrti« pa so oblasti nekaterih mest prenehale z dajanjem rednih občinskih prispevkov cerkvi.

O velikem vsesplošnem opustošenju zaradi nenadne bolezni in umiranja pričajo viri še v primerih »atenske« in »antoninske kuge«. Tukidid pri »atenski kugi« poudari, da so se reveži preselili v stanovanja mrtvih bogatašev, kjer so uživali zadnje trenutke minljivega življenja in enako minljivega bogastva. S tem se strinjajo tudi kronisti »črne smrti«, le da se oni bolj obregnejo na enosmerni pretok deželanov v mesta. V vseh navedenih primerih je prišlo do sprememb v politiki in vojski. Politične posledice so bile najbolj daljnosežne v primerih »atenske kuge« in Justinijana. Prva je močno oslabil Atence in bila pomemben vzrok za zmago Špartancev v peloponeški vojni. Kuga leta 542 pa je preprečila Justinijanove načrte po ponovni združitvi obeh delov rimskega imperija. Še več! Oslabljeni bizantinska in perzijska vojska sta postali plen arabskih osvajalcev. Proti takšnim globalnim premikom so politični vplivi »antoninske kuge« in »črne smrti« bržkone zanemarljivih razsežnosti. »Antoninska kuga« lahko ponudi le upore barbarske vojske¹³¹ in pa smrt Marka Avrelija ter Klavdija Gotika. Slednje, smrt voditeljev namreč, s Periklejem velja tudi za »atensko kugo«. »Črna smrt« je v političnem pogledu bolj konservativna. Zanja so značilni manjši pretresi, kot so: kmečki upori (poglavje 3.2.3.4), zakoni, ki naj bi omejili socialni vzpon ljudi z družbenega dna (poglavje 3.2.3.5), uradni odbori za zdravje¹³², ukrepi karantene, prepovedi krščanskega pogreba¹³³, preganjanje Židov¹³⁴...

¹³¹ Povedali smo že, da so vojaki v času »antoninske kuge« zaradi manjšega prometa obmorskih trgovskih mest dobivali manjša plačila od obljubljenih. Večja plačila so zaradi redkosti delovne sile zahtevali tudi vojaki v 14. stoletju, ki pa za razliko od svojih kolegov iz drugega in šestega stoletja niso bili iz vrst barbarskih plačancev.

¹³² Gre za tako imenovane Board of Health, katerih glavne funkcije so bile (Kiple, 1999, str. 62):

- 1) iskanje in izolacija okuženih,
- 2) izolacija tistih, ki so bili v stiku z okuženimi,
- 3) management zdravstvenih in pogrebnih ter človekoljubnih storitev in
- 4) vodenje statistike in njeno ažuriranje.

V času kolere leta 1831 so te odbore zaradi kontroverzne politike imenovali kar Board of Death (odbor smrti) (White, 1837, str. 1).

¹³³ Ker je bilo toliko mrtvih, da kmalu ni bilo več prostih pogrebnih terminov in grobov, so začeli kopati velike skupinske grobove. Ti so bili v veljavi že pri Justinijanu. Poleg tega so odbori za zdravje kmalu prepovedali pogrebne obrede, saj je bila tam zaradi večje koncentracije ljudi večja tudi verjetnost okužbe.

¹³⁴ Vrhovi rimokatoliške cerkve so od papeža Gregorja Velikega (590–604) dalje zastopali doktrino omejene tolerance do Židov, ker so bile verske tradicije le-teh starejše od krščanskih in zato krščanske vere niso nikdar izdali, kot so jo na primer heretiki. Kljub temu so kot krivci za Kristusovo smrt zaslužili prezir in propad, pred čimer so se lahko rešili samo s prostovoljnim prestopom v krščanstvo. Izvajalec antisemitskih pogromov tako ni bila cerkvena in fevdalna hierarhija, pač pa nižji sloji prebivalstva, zaneseni v verskem fanatizmu, ki so jim ga vcepljali milenarijski heretiki in frančiškanski menihi (Peršič, 1987, str. 16). Ljudje niso marali Židov tudi zaradi njihovih denarniških spretnosti. Ker niso smeli opravljati nobenih rokodelskih in trgovskih poklicev, so se specializirali v obrestno posojanje manjših in srednje visokih vsot denarja, kar je cerkvena doktrina kristijanom prepovedovala. Dostikrat so imeli Židje zaščito celo pri vladarjih, saj so jim v primeru primanjkljaja posojali denarna sredstva. Poleg tega so nudili drage kredite ljudstvu, kar je samo še stopnjevalo jezo (predvsem) nižjega sloja prebivalstva. V 12. (13.) stoletju se pojavijo večji bankirji in Židje izgubijo svojo vlogo. S tem pa tudi zaščito (Tuchman, 2001, str. 112). »Črna smrt« je tako predstavljala le vrh ledene gore sovražnosti proti Židom. To, da so jih obtožili zastrupljanja

Tudi »črna smrt« je zahtevala kakšno prominentno žrtev. V Španiji je na primer umrl kastilski kralj Alfonso XI, ki pa je bil edini vladar, ki mu kuga vseh kug ni prizanesla. So pa zato umrli številni drugi pomembneži, kot na primer sin bizantinskega cesarja, kraljici Aragonije (Eleanor) in Francije ter zaporedna nadškofa Canterburrya (Encyclopaedia Britannica, 1963, str. 742). Zaradi »črne smrti« je leta 1348 prišlo celo do (krajšega) premirja med Anglijo in Francijo, ki sta tedaj bojevali stoletno vojno (1337–1453).

Vse preučevane kužne bolezni imajo še eno stično točko. Pri nobeni ne gre zaslediti kakšnih posebnih profilaktičnih ukrepov, ki bi preprečili večje umiranje. Kljub temu velja omeniti odbore zdravja iz časa »črne smrti«, ki so poskušali vsaj nekoliko upoštevati shemo nalezljivosti¹³⁵. Čudno pravzaprav, saj so medicinsko znanost takrat še močno prevevale zakonitosti humoralne medicine in miazem.

Za razliko od ostalih bolezni so v primeru »črne smrti« znane tudi dolgoročne (gospodarske) posledice. Njene predhodnice so vse po vrsti omejene z razpoložljivimi viri ali pa s sočasnimi vplivi vojn in podobnih razprtij. Na področju ekonomije je zaradi »črne smrti« torej prišlo do številnih sprememb. Populacija se reši iz Malthusove »pat pozicije«, ki je nastopila kot nujna posledica vzdrževanja prevelike populacije. Treba je bilo proizvajati za to predimenzionirano evropsko ljudstvo, kar je pomenilo, da so bile obdelovalne površine usmerjene praktično izključno v proizvodnjo osnovnih živil. Ekonomska stagnacija in tudi nazadovanje sta se zdela zagotovljena ... Dokler ni prišla »črna smrt«, ki je sicer umorila ogromno ljudi, dolgoročno pa jih je rešila še mnogo več. **Diverzificirana ekonomija, intenzivna uporaba kapitala, novejša, bolj aplikativna in dovršena tehnologija ter višji življenjski standard ljudi - to so glavne lastnosti ekonomije, ki se je uveljavila v poznem srednjem veku po tem, ko si je opomogla od začetnega šoka** (kot kratkoročne posledice »črne smrti«) in problemov, ki jih je povzročila depopulacija.

4 EPIDEMIJE KUGE PO »ČRNI SMRTI«

S »črno smrtjo« epidemij kuge seveda še zdaleč ni bilo konec. Z manjšimi izjemami je ta bič božji postal stalnica družbeno - ekonomskega življenja vse do začetka 20. stoletja. V tem delu naloge se ne bomo posvečali posameznim kugam na način, kot smo to delali v prejšnjih poglavjih, saj se jih je do prejšnjega stoletja zvrstilo toliko, da bi se jih dalo opisati le v kakšni knjižni zbirki. Zato bomo raje poudarili zanimive posledice in ukrepe, ki so jih kuge izzvale na mikroravni. Mikroraven v našem primeru ne ustreza klasični ekonomski definiciji (po kateri proučujemo obnašanje posameznih ekonomskih subjektov), temveč se nanaša bolj na posamične

vodnjakov, ni nič novega. Konec koncev so le nadaljevali tradicijo obtoževanj, ki so se začela že s Špartanci, seveda krivimi za pestilenco v 5. stoletju pr. n. št.

¹³⁵ »Črna smrt« je bila prevelik rabelj, da bi ostala neopažena v medicini. Pomenila je vzvod kasnejšim sodobnim medicinskim dognanjem v zvezi s kužnimi boleznimi. Tako so na primer zelo pomembni karantena (Benetke 1374, Dubrovnik 1377), pa Fracastoro v 15. (16.) in Kircher v 17. stoletju (glej poglavje 1.4) ...

posledice kug na manjšem geografskem območju. Seveda je cilj tega poglavja enak cilju prejšnjih – analizirati gospodarske spremembe kužnih epidemij. V poglavju 4.1 bomo s tem v mislih obravnavali dubrovniško karanteno, nato pa se bomo po enakem postopku lotili še Kranjske. V času do začetka 20. stoletja se je v svetu že uveljavila velika večina znanih kužnih bolezni. Zaradi vsebinske konsistentnosti bomo kljub temu najprej do konca predstavili kugo (do 18. stoletja), čeprav so bile vmes že velike epidemije koz, kolere, tuberkuloze, gripe ...

4.1 Karantenski ukrepi v Dubrovniku

4.1.1 Ozadje

Na tem mestu opozarjamo le na nekaj pomembnih dejstev, ki nam bodo v pomoč pri razumevanju poglavja 4.1. Srednjeveški Dubrovnik je kot majhna in aristokratska komuna (od leta 1441 dalje republika) samostojnost ohranjal tako, da je poiskal zaščito pri močnejših silah. Do 1205 je priznaval bizantinsko nadoblast, od 1205 do 1358 beneško, do 1526 pa ogrsko. Od srede 15. stoletja je urejal odnose z osmanskim cesarstvom s plačevanjem harača, po letu 1526 pa je tudi dejansko priznal sultanovo nadoblast (Svetovna zgodovina, 1981, str. 283)¹³⁶. Posredniška trgovina med gospodarsko zaostalim Balkanom in ekonomsko razvitimi mestnimi komunami v Italiji je pomagala Dubrovčanom, da so obogateli. V 15. stoletju pa gre ekonomski vzpon Dubrovnika predvsem na rovaš sporazumov z velikim županom Nemanjo (leta 1186), ki je omogočil svobodno gibanje in trgovanje po Srbiji ter z banom Kulinom (leta 1189) za olajšave, svobodno gibanje in trgovanje po Bosni (Bačić, 1990, str. 11). Ker so bili viri za življenje na kamnitem ozemlju zelo omejeni, sta pomorstvo in trgovina pomenila edini izhod za preživetje. Dubrovniško pristanišče je postalo glavna izvozna in uvozna postojanka balkanske kopenske trgovine (Svetovna zgodovina, 1981, str. 283).

Kuga je bila že v 14. stoletju zelo pogost pojav¹³⁷. Zaradi njene narave so bila še posebej ogrožena obmorska trgovska mesta. Med njimi tudi Dubrovnik, ki je živel od kopenske in

¹³⁶ Notranja uprava je bila kljub temu v rokah dubrovniškega patriciata in je bila organizirana po beneškem vzoru (veliki svet, svet naprošenih ali senat in mali svet) (Svetovna zgodovina, 1981, str. 283).

¹³⁷ Tako kot večino Evrope je »črna smrt« kratkoročno močno prizadela tudi Dubrovnik. Vanj je vdrla leta 1348 in pobila velik del prebivalstva, kar se je odrazilo v močnem zmanjšanju trgovskih aktivnosti (novi posli se niso sklepali, že sklenjeni so propadali; notarske in trgovske knjige so ostale skoraj prazne ...). V času kuge se je cena zvišala vsem proizvodom, tistim najnujnejšim, kot je bilo na primer žito, pa celo podvojila. Zaradi umiranja so se povečale mezde vseh delavcev, še posebno mojstrov (podobne ugotovitve smo podali že v poglavju 3.2.3.5). Zmanjšalo se je število sklenjenih posojilnih pogodb, ne pa tudi, zanimivo, skupni obseg posojilne trgovine. Voje, ki na tem mestu povzema Dinićevo, pravi, da gre to na račun dedovanj (pogojenih z umiranjem zaradi kuge) velikih količin denarja, ki so jih dediči vlagali v trgovino. Veliki svet je zaradi nastale kužne situacije uvažal različne ukrepe, s katerimi je želel stabilizirati gospodarsko in družbeno življenje Dubrovnika. Bistvo ukrepov je bilo v reševanju Dubrovnika pred gospodarsko katastrofo, zadrževanju prebivalstva v mestu in kupovanju tujih obrtnikov z različnimi olajšavami pri trgovskih zakonih. »Črna smrt« je na srečo Dubrovčanov mesto zapustila že konec junija istega leta. Mestno življenje se je začelo prebujati. Seveda je bila prva na vrsti trgovina. Denar se je spet začel vlagati v uvoz in izvoz blaga, sklepali so se trgovski posli ... Na začetku sicer počasneje (zaradi nezaupanja in pazljivosti trgovcev), od leta 1349 dalje pa po ustaljeni (predkužni) dinamiki (kot bomo videli kasneje, z letom 1377

pomorske trgovine ter ladjarstva. Benetke in Genova sta leta 1374 zaprli svoji pristanišči za ladje, ki so prihajale iz krajev, okuženih s kugo (Bačić, 1990, str. 73). Dubrovnik bi moral, če bi sprejel enak ukrep, ustaviti vso trgovino. To pa bi pomenilo skorajšnji ekonomski propad te majhne komune z obrežja Jadranskega morja. Dubrovčani bi raje umrli za kugo kot pa prenehali trgovati. Zato so morali najti rešitev, ki bi omogočala tako trgovanje, kot tudi varnost pred kugo. Že vnaprej se je seveda vedelo, da bo morebitni kompromis vsaj malo ohromil trgovino in povečal prepustnost kužnih klic (slednje v primerjavi s hermetično zaprtim beneškim pristaniščem). Tako je leta 1377 nastala prva funkcionalna profilaktična institucija – **karantena**.

4.1.2 Karantena in z njo povezane spremembe

27. julij 1377. Veliki svet s 34 glasovi za in 13 proti sklene, »da se morajo vsi tujci in domačini, ki prihajajo iz okuženih območij, zadržati mesec dni in se očistiti na otoku Mrkan pri Dubrovniku ali v Cavtatu, preden smejo priti v sam Dubrovnik ali njegovo okolico« (Bačić, 1990, str. 72, 73)¹³⁸. Sprejeta je epidemiološka zaščita, imenovana karantena. Glavni cilj – trgovanje za (skoraj) vsako ceno – je bil dosežen.

Ime karantena izhaja iz italijanske besedne zveze »quaranta giorni« in pomeni štirideset dni (Winkle, 1997, str. 456). To je čas inkubacije, ko naj bi se definitivno pokazalo, ali je nekdo okužen ali ne. Zanimivo pri tem je, da je, kot že rečeno, predpis iz leta 1377 predvideval 30 dnevno karanteno oziroma »trentano« (Bačić, 1990, str. 80). Tako je dubrovniška karantena na začetku določala tridesetdnevno čiščenje na otokih Mrkan in Cavtat, ki so se jima kasneje pridružili še Supetar, Bobara, Koločep, Lopud ... Veliko število otokov kontumacov (zdravstvenih zaporov) lahko pomeni veliko frekvenco prihodov trgovskih ladij in pa tudi hitro ter striktno reakcijo oblasti na novice o kugi iz okoliških krajev (Bačić, 1990, str. 81).

4.1.2.1 Mejni karantenski ukrepi

Ko je kuga v 14. stoletju kljub karanteni nekajkrat obiskala Dubrovnik, so podaljšali izolacijsko dobo na 40¹³⁹–60 dni ter poostriili kontrolo. Leta 1477 ustanovijo tudi državni organ (sestavljajo ga trije uslužbenci nad 30 let), ki kontrolira vse prispele ladje in ugotavlja, če se držijo pomorskih predpisov Dubrovniške republike. Podaljšana izolacijska doba se je močno poznala pri trgovcih, ki so že tako ali tako trpeli zaradi karantenskih ukrepov. Problem je predstavljalo hitro pokvarljivo blago, kot je bilo na primer grozdje iz Grčije. Iz uvoza so prišla tudi osnovna živila, ki jih domača ponudba ni mogla zagotoviti v potrebnem obsegu (olje, žito, meso, ribe, sladkor, proso ...). Zaradi velike izgube potencialnega dohodka so se trgovci neredko odločali za kršenje karantenskih predpisov. Tako so leta 1486 v Dubrovnik kugo (»dve vreči lana, ki sta bili

v veljavo stopi karantena, ki v času kuge sicer malenkostno ohromi poslovno sfero, po drugi strani pa ji na daljši rok omogoča preživetje) (Voje, 1976, str. 210, 211).

¹³⁸ Zanimivost: to zelo pomembno odločitev je sprejel veliki svet, ki med svojimi člani ni imel niti enega zdravnika (Bačić, 1990, str. 72)! Glej tudi poglavje 1.3.

¹³⁹ Izolacijsko dobo 40 dni je dubrovniška vlada določila 19. maja 1436.

okuženi») prinesli neki trgovci, ki so trdili, da v kraju, odkoder prihajajo, kuge ni. Kacamorti¹⁴⁰ so izvedeli, da so trgovci prišli iz Italije, kjer je takrat dejansko pustošila kuga, zato so jih vzgojno kaznovali s kaznijo 100 mletačkih dukatov¹⁴¹. Kdor ni imel toliko denarja, so ga žigosali po licu na štirih mestih (Bačić, 1990, str. 67). Istega leta se je dubrovniška vlada odločila dopolniti očitno luknjičasta karantenska pravila. Da ne bi več prihajalo do laži, ki imajo veliko večji negativni učinek na celotni Dubrovnik kot je pozitiven vpliv realiziranega dohodka za trgovca, so sprejeli določilo, po katerem mora vsaka ladja, ki želi priti v Dubrovnik, imeti zdravstveni karton ali patent¹⁴². Brez kartona ni bilo pristajanja in priveza. Še ena ovira za trgovce, glede na to, da je zdravstvene kartone v trgovskih pristaniščih večinoma izdajal tamkajšnji dubrovniški konzul. S temi ukrepi je bila v srednjeveškem Dubrovniku dodobra omejena prepustnost prvega in najpomembnejšega sita kužnih bolezni. Da pa bi lahko resnično zagotovila zdrav in nekužen Dubrovnik, je morala oblast določiti še stroge notranje karantenske ukrepe.

4.1.2.2 Notranji karantenski ukrepi

Primarna funkcija notranjih karantenskih ukrepov je bila kužna profilaksa s ciljem vzdrževati kolikor se le da visoko raven trgovskega prometa. Tako kot zunanji ukrepi so tudi notranji za Dubrovnik pomenili izredne izdatke. Toda cena profilakse je bila nizka v primerjavi s tistim, kar bi se zgodilo, če bi se kuga svobodno sprehajala po Dubrovniku (nepopravljiva škoda v trgovini kot edini pravi dubrovniški panogi). Po drugi strani pa kuga za državo ni poslovna priložnost, po kateri bi bilo treba nujnim profilaktičnim izdatkom nasproti postaviti še večje izsiljene prejeme. Kljub temu so nekateri ukrepi vseeno pripomogli k boljšemu stanju republiške blagajne ...

Prvi ukrep udari po žepu kar odločevalce velikega sveta same. 15. junija 1391, ko je Dubrovnik napadla kuga, je bilo namreč na zasedanju velikega sveta od 63 članov prisotnih le 27, v juliju celo samo 7 do 9. Ker so se izostanki ponavljali tudi v naslednjih kužnih obdobjih, so leta 1437 ob novi epidemiji kuge izdali določilo o globi zaradi izostanka na zasedanju velikega sveta. Kazen 100 mletačkih dukatov je bila enaka tisti, ki so jo kacamorti določili lažnivim trgovcem. Znesek naj bi bil sicer visok (Bačić, 1990, str. 61), vendar če upoštevamo pomembnost članov velikega sveta pri kužnih odločitvah, je bila kazn zelo blaga. Kljub temu, ali pa prav zaradi tega, so se zaradi bega članov velikega sveta zasedanja komaj izvajala.

Še pred tem ukrepom, natančneje 24. oktobra 1388, Dubrovnik najame osebo po imenu Prvoje Pribudić, da skrbi za čistočo mestnih ulic. To ne bi bilo nič posebnega, če to ne bi bila prva

¹⁴⁰ Beseda kacamorti je zloženka iz italijanskih cacciatore (lovec) in morte (smrt) in v dobrednem prevodu pomeni lovci smrti. Sicer pa je šlo za dubrovniško zdravstveno osebje (vrhovno sanitetno oblast), ki je nadziralo potnike in prišleke iz okuženih in sumljivih krajev.

¹⁴¹ Za primerjavo: leta 1485 je bila cena bale dubrovniškega sukna širine LX (najširše sukno je bilo označeno z LXX, najozje pa kot »Terzarolos«) 11,5 dukatov. Povprečna višina posojil se je gibala pod 100 dukati, najvišja pa je redko presegala 1.000 dukatov (Voje, 1976, str. 246, 283).

¹⁴² Ločili so štiri različna zdravstvena potrdila: patente libera (iz luke, odkoder so pripotovali ni kužnih primerov), patente netta (nedolgo nazaj so bili kužni bolniki), patente sospetta (obstaja sum, da so bili v luki, iz katere prihaja ladja, kužni bolniki) in patente brutta (dokazano, da prihajajo iz kužnega mesta).

oseba, ki je v teh krajih za tovrstno opravilo dobila plačilo. Tako imenovani »organ za ohranjanje čistoče mesta« je dobil letno plačo 30 perperjev¹⁴³. Kmalu vlada določi še dve odrasli osebi, da čistita stranišča na račun lastnikov hiš, pri čemer država poravnava tretjino zneska (Bačić, 1990, str. 17). Ker je dubrovniška oblast kmalu spoznala pomembnost čistega mesta za obrambo pred kugo, je 9. aprila 1415 uvedla stalno komunalno službo. V ta namen so v velikem svetu določili tudi letni finančni izdatek za to službo – 60 perperjev za vse štiri osebe.

Naslednji ukrep je vladi sicer povzročil stroške, vendar mnogo manjše od koristi, ki jih je prineslo njegovega sprejetje. 31. avgusta 1454 veliki svet sklene pogodbo z lekarnarjem Ivanom Gabrom. V njej piše, da vlada lekarnarju daje šestletno posojilo v znesku 900 perperjev, pod pogojem, da bo (Bačić, 1990, str. 90):

- 1) Ivan Gabro vodil lekarno, ki bo v čast Dubrovniku.
- 2) Ivan Gabro ostal v mestu tudi v kužnih obdobjih in ne le, ko v mestu ne bo kužnih bolezni.
- 3) Ivan Gabro vladi vsa zdravila prodajal po ceni, ki bo nižja od prodajne. Cena za ostale ljudi je določena na ravni beneške cene za enaka zdravila ...

V naslednjih letih so lekarno kot neobhodno dubrovniško institucijo še bolj profesionalizirali, pri čemer so pogodbe vedno vsebovale člene o boljših nakupnih pogojih za vlado in primarnih ciljih služenja prebivalstvu.

V tem času je vlada želela še izboljšati higienske razmere v mestu, kar je bilo seveda neposredno povezano z večjimi izdatki. Leta 1456 veliki svet glede na odločbo o strožji zdravstveni kontroli, ki je bila sprejeta 2. julija 1456, v vodstvo mestne straže postavi 6 svojih članov z letno plačo od 1.200 do 2.500 perperjev. Navzlic večjim vlaganjem v preventivne ukrepe dve leti kasneje kuga vseeno prodre v mesto. Odgovor vlade pride v obliki 11 članov velikega sveta, ki morajo za letno plačo 500 perperjev ostati v mestu in odločati o varnostnih ukrepih. Gospodarsko življenje Dubrovnika je zaradi kuge sicer paralizirano, vendar Dubrovčanom oktobra vseeno uspe plačati 1.500 zlatih dukatov harača za tekočo in naslednjo sezono (Bačić, 1990, str. 62)^{144, 145}.

Epidemije kuge so v naslednjih obdobjih poleg žrtev zahtevale tudi dodatne zaposlitve zdravnikov (za plače okoli 50 perperjev letno), stražarjev, grobarjev, čistilcev ulic in okužnega

¹⁴³ Za primerjavo: Pribudić bi s 30 perperji lahko kupil približno eno balo sukna (po cenah iz leta 1337). Morda še ena (primerljiva) zanimivost: leta 1390 je bilo v Dubrovniku sklenjenih 361 posojilnih pogodb v skupni višini 120.490 perperjev. Zaradi boljših pogojev poslovanja z balkanskim zaledjem in razvoja pomorske trgovine je bilo leta 1395 sklenjenih kar 626 posojilnih pogodb v skupni vrednosti 313.891 perperjev. Najvišja vrednost posojila je leta 1380 znašala 2320 perperjev (Voje, 1976, str. 222, 223). Iz zgoraj zapisanega lahko zaključimo, da je bil Pribudić za svoje delo relativno slabo plačan (relativno zato, ker je šlo kljub vsemu za prvo plačano osebo s tovrstnimi nalogami).

¹⁴⁴ O tem priča originalni dokument, sicer najstarejši dokument v turškem jeziku, ki se nahaja v dubrovniškem arhivu.

¹⁴⁵ Za politični položaj Dubrovnika v tistem času glej poglavje 4.1.1. Turki so leta 1469 pritiskali na Dubrovnik in povečali obvezni harač na 5.000 zlatih dukatov, leta 1472 na 9.000, nekaj kasneje pa celo na 10.000 (Bačić, 1990, str. 12).

blaga¹⁴⁶. V političnem smislu pa so postale zaveznik Dubrovnika proti Turkom. Tako leta 1465 sultan Mehmed II zaradi kuge odstopi od namere, da osvoji Dubrovnik (Bačić, 1990, str. 65).

4.1.3 Dubrovnik z eno besedo

Če naredimo **kratek povzetek**: Dubrovnik je v 15. stoletju predstavljal visoko urbanizirano središče, ki je imelo po svoji gradbeni, komunalni in ekonomski strukturi prednost pred mnogimi mesti tistega časa. Gospodarska rast je šla predvsem na račun velikih poslov bogatih domačih in tujih trgovcev (ter premetenega sodelovanja s tujo nadoblastjo). Tedanje gospodarstvo so sestavljali še svobodni kmetje in lastniki zemlje ter domači obrtniki (zidarji, tesarji, tkalci, krojači, zlatarji ...). Velik del poljedelske proizvodnje je zaradi manj rodovitnega domačega ozemlja prišel iz uvoza. Epidemije kuge so bile v srednjem veku v Dubrovniku stalen spremljevalec. Vzroke za prisotnost teh morilk gre iskati prav v izraziti dinamičnost trgovanja (kot posrednik je Dubrovnik trpel trgovske obiske iz vseh možnih front), ki se kljub karantenski profilaksi in ostalim omejujočim ukrepom ni pretirano zmanjšala. Brez profilaktičnih ukrepov bi se dubrovniški ekonomski status nedvomno še močneje poslabšal – s tem pa tudi njegov status posrednika med Balkanom in razvitim zahodom. Preventivne akcije Dubrovčanov so bile torej kljub velikim izdatkom ključnega pomena za nadaljevanje njihove ekonomske rasti v 15. stoletju¹⁴⁷. Predpis o karanteni iz leta 1377¹⁴⁸ je (v bolj ali manj spremenjenih oblikah) pomenil glavno profilaktično zaščito še nekaj naslednjih stoletij ...

¹⁴⁶ Določba o okuženem blagu (iz konca leta 1481) je predvidevala 4 prebivalce, ki nadzorujejo dezinfekcijo okuženih stvari (Bačić, 1990, str. 21). Slednje se z dvema ladjama pripelje na Danče in Lunardovo (posebni mesti, določeni kot kontumac). Stroške tega postopka plačajo lastniki, če so preveč revni, pa država. Zanimivo pri tem je, da so za razkuževanje nadzorniki poiskali 20 žensk, ki so enkrat že prebolele kugo ter so zaradi tega manj tvegale pri tem delu. Plača: 6 perperjev mesečno. Iz zgoraj zapisanega lahko vidimo, da so že v 15. stoletju poznali nekatere zakonitosti epidemij. Sem spadajo tudi zahtevani zdravstveni kartoni za trgovske ladje.

¹⁴⁷ Gospodarska rast Dubrovnika se je končala po odkritju Amerike. Takrat so zaradi nove »čezatlantske« naravnosti trgovine krizo utrpela vsa sredozemska trgovska mesta (Benetke, Genova ...) z Dubrovnikom na čelu. Dodatne težave je Dubrovniku povzročil tudi močan potres, ki ga je prizadel leta 1667.

¹⁴⁸ Profilaksa je vključevala tudi lazarete in leprozorije, ki jih do sedaj še nismo spoznali. Lazareti (redkeje kontumaci) so bili zgradbe, kjer se je dejansko izvajala karantena (izolacija potnikov iz okuženih oziroma sumljivih krajev). Ime lazaret verjetno izhaja iz bolnice Sv. Lazarja v Rimu, kjer so bili nameščeni kužni bolniki. Prva trajnejša tovrstna ustanova na področju Dubrovnika je bila zgrajena 20. januarja 1431. Leprozoriji pa so služili izolaciji gobavcem in niso vključevali nobenega zdravljenja, »saj gre za neozdravljivo bolezen« (Bačić, 1990, str. 80). V Ljubljani je bil leprozorij narejen že leta 1230, dubrovniški pa je sledil 42 let pozneje. Ker so gobavci podvrženi sekundarnim infekcijam, se je njihovo število po »črni smrti« močno zmanjšalo.

4.2 Kuge na Kranjskem

V tem poglavju bomo žal proučevali le ljudske kuge. Kljub temu da je opisovano obdobje mlajše od obdobja »črne smrti«, imamo namreč opravka s skupimi navedbami simptomov, ki dostikrat nakazujejo na več možnih bolezni.

4.2.1 Ozadje

V srednjem veku so kuge stalno obiskovale Evropo in v različnih državah redno pobirale svoj krvni davek. O tem so pisali številni kronisti in zgodovinarji. Žal enako ne velja tudi za Kranjsko, kjer imamo za obdobje srednjega veka bore malo podatkov. Valvazor je pisal o »zelo kužni in udarni (ljudski?) kugi, ki naj bi leta 1006 v Ljubljani, njenem predmestju in bližnjih vaseh pobila več kot 17.000 ljudi« (Vrhovec, 1899, str. 4). Čeprav Ljubljane takrat sploh še ni bilo in gre pri ocenah umrlih za pretiravanje, nam takšni zapisi kažejo, da so v srednjem veku bržčas tudi v naših krajih morale epidemije nalezljivih bolezni. V Ljubljani tem prej, saj je šlo za trgovsko mesto, ki je ležalo na pomembni trgovski poti med Benetkami na eni in Madžarsko, Hrvaško ter Poljsko na drugi strani. Bolje kot srednji vek je dokumentirano obdobje od 16. stoletja naprej. Na Primorskem in Kranjskem je prva kuga zgodnjega novega veka kosila zlasti v letih 1511–1512, vendar razen za Trst ni znanih oprijemljivih podatkov (Golec, 2001, str. 26). V Ljubljani pa se novodobna kuga verjetno prvič pojavi leta 1564. Za 16. stoletje imamo nekoliko več podatkov tudi za Dolenjsko.

4.2.2 Gospodarske spremembe: ali je kaj novega?

Posledice kug na Kranjskem bomo prikazali v kronološkem zaporedju. Tako si bo po eni strani moč lažje predstavljati, kako zelo frekventne so bile kužne bolezni v tistem času, po drugi pa navzlic temu še ne bo trpela sistematičnost obravnavanja gospodarskih posledic. Poleg tega bomo že sproti opozarjali na nove dogodke, ki jih v prejšnjih poglavjih nismo imeli priložnost spoznati.

4.2.2.1 Omejevanje trgovine

V času epidemij je promet z okuženimi območji dostikrat povsem prenehal. Da so bile epidemije zelo pomemben omejevalni faktor pri trgovanju, lahko vidimo iz primerov obveščanja. Leta 1505 je na primer koprski podestat Peter Loredan javil mitničarju v Lokvah, Martinu Fanzigu, naj sporoči Kranjcem, da je v Trstu kuga in da ne bodo nikogar, ki gre tja, spustili na beneško ozemlje. Pet let kasneje je informacijski tok sledil tudi v nasprotni smeri. Koprski podestat je namreč ob izbruhu kuge v Ljubljani o tem takoj obvestil beneški svet, in sicer z besedami »in Lubiana si muor di peste« (Gestrin, 1965, str. 52). Benečani so lahko glede na prejete informacije ustrezno ukrepali in zavarovali (izolirali) svoje ozemlje pred kugo, pa čeprav na račun manjšega trgovanja in marsikaterega nezadovoljnega trgovskega obraza. Podoben primer predstavlja epidemija iz leta 1553, ki so jo na Kranjsko zanesli s Hrvaške, iz žarišč v Zagrebu in Samoboru. Kljub prepovedi stikov z okuženimi kraji se je bolezen naslednje leto razširila po

celotni deželi, tako da so morali ustaviti trgovino in zapreti vse ceste proti Italiji. Na Dolenjskem so vesti o kugi 6. avgusta 1553 prejeli Višnjani¹⁴⁹. Iz letnega obračuna višnjegorskih mestnih sodnikov¹⁵⁰ je razvidno, da so morali deželnemu slu poleg obvezne pogostitve plačati še dodatnih 6 pfenigov. Presežek nad normalno ceno je predstavljala postavka epidemije. Slu je pripadala večja pristojbina, saj je bil s tem, ko je krožil po mestih in gospostvih, izpostavljen večji nevarnosti okužbe (Golec, 2001, str. 27). Deželni sel je bil torej eden tistih, ki so bili zaradi narave svojega dela ob epidemijah bolje plačani¹⁵¹. Če so nekateri s kugo morda nekaj pridobili, jih je še mnogo več zaradi nje izgubilo. Med njimi je bil tudi višnjegorski mestni sodnik Vincenc Steirer, ki je zaradi ukaza deželnih oblasti, da je treba zaradi epidemije zapreti ceste, utrpel precejšnjo izgubo kot zakupnik mestne mitnice¹⁵². Majhna tolažba pri tem je, da je mestni sodnik zaradi zaprtja cest dosegel znižanje letne zakupnine s 136 na 100 goldinarjev (Golec, 2001, str.27).

4.2.2.2 Kranjska v drugi polovici 16. stoletja

Konec leta 1553 (po kugi iz tega leta) prinese deželni sel iz Ljubljane v Višnjo Goro strožje določbe o epidemijah. Tako mestni svet določi dva nadzornika, ki bosta vsako nedeljo pazila mestna vrata in preprečevala vstop prišlekom iz okuženih krajev. Iz sodniškega računa je razvidna plača 4 krajcarje za vsakega na nedeljo. Pri tem ni šlo za pravo zaporo, temveč za preventivni ukrep, saj v Višnji Gori (takrat) kuge ni bilo (Golec, 2001, str. 27). Tukaj lahko vidimo analogijo z Dubrovnikom, ki je ravno tako najel nadzornike za nadziranje sumljivih prišlekov.

Leta 1554 se je kuga zanesla iz Benetk v Koper. Med to kugo naj bi število Koprčanov padlo s 6.000 na 2.300 (Kramar, 1995, str. 100). Velika smrtnost je pomenila neizbežno, ne pa tudi usodno ekonomsko nazadovanje. O zadnji koprski kugi (1630–1632) bomo spregovorili v poglavju 4.2.2.7.2.

¹⁴⁹ Z Višnjani označujemo prebivalce Višnje Gore.

¹⁵⁰ Letni obračun mestnega sodnika med drugim vključuje število umrlih za kugo, kužne zapore in njihove posledice, imenovanje kužnih grobarjev, zakupnino mitnice, pogostitev meščanstva ...

¹⁵¹ Če naj napravimo nek splošen povzetek tovrstnih poklicev, dodajmo slu še zaposlitve, ki so trpele ob izbruhih »črne smrti«. Spomnimo se na primer samo poglavij 3.2.2.1 in 3.2.2.2 ter s tem v zvezi grobarjev, zdravnikov in pastirjev. Čeprav so grobarjem plačevali celo večkratne zneske, se ljudje niso odločali za ta poklic. In to v obdobju, ko je bila Evropa prenaseljena, ljudje pa lačni in brezposelni ... Verjetno so tako ali tako pričakovali, da bodo kmalu umrli. Zdravniki so ponavadi zbežali, če pa slučajno niso, je bilo to predvsem zaradi sklenjene pogodbe z državo, po kateri so morali na dotičnem ozemlju ostati tudi v času kuge. Pastirjev se prav tako ni dalo dobiti. Primer je opomba št. 101, kjer je opisan zlom ruralne ekonomije. Celó iz pesmi je vidno pomanjkanje ponudbe nekaterih poklicov ... Kasneje bo tem poklicom dodani še nekaj novih.

¹⁵² Pod mitnino gre praviloma razumeti prometno pristojbino, ki so jo pobirali od blaga na prehodu čez mitninsko postajo, ob prihodu v mestno ali tržno naselbino in ob odhodu iz nje ali pa ob prodaji na trgu ali sejmu (Gestrin, 1972, str. 14). Z mitnicami se je poleg finančnih ciljev skušala doseči tudi uveljavitev prisilnih poti. Proti koncu 14. in v 15. stoletju so začeli pobirati mitnine na podlagi mitninskih redov in tarif, ki so jih izdajali, določali ali potrjevali lastniki mitnic, posamezni fevdalci in tudi deželni stanovi (Gestrin, 1972, str. 12 in 15).

Naslednja kranjska kuga iz leta 1564 ni kaj prida zanimiva, saj je edina pomembna stvar preselitev deželnih stanov iz Ljubljane v Kamnik (Golec, 2001, str. 27). Za potrebe dela je zagotovo večjega pomena kuga, ki je 12 let kasneje napadla Višnjo Goro, saj lahko iz mestnega računa sodnika Marka Raaba za leto 1576/77 razberemo, da je bilo na letnem sejmu na dan »gospodovega vnebovzetja« (leta 1577) manj trgovanja in dobička zaradi kuge in sočasnih sejmov v drugih krajih (Golec, 2001, str. 29). Doslej smo o paraliziranem trgovanju vedno govorili na splošno, tu pa se prvič srečamo s sejmom, ki je bil idealen indikator (pa tudi prinašalec) kuge in njenih gospodarskih posledic. Kasneje se bomo podrobneje srečali z ekonomsko-varnostno dilemo: sejmem da ali ne. Vrhovec naslednjo kugo postavlja v leto 1579, ko so iz Ljubljane zopet prenesli deželna sodišča in urade, vendar tokrat v Kranj (Vrhovec, 1899, str. 4).

Kuga leta 1599¹⁵³. Vzorec se očitno kar naprej ponavlja: deželne stanove tokrat brez odlašanja iz Ljubljane prenesejo v Kamnik (Golec, 2001, str. 30). Končno se v boju zoper bolezen pojavi tudi nekaj novega. Ljubljanski mestni svet uvede pet kužnih komisarjev, ki imajo nalogo poskušati storiti čimveč za kužne profilaktične ukrepe¹⁵⁴. Pri tem »morajo biti ljudje na razpolago brez kakršnihkoli nasprotovanj in negodovanj«. Delovno vnemo komisarjev je znala nagraditi tudi mestna oblast, ki jim je za opravljano delo tedensko plačevala 12 libernikov iz mestnega proračuna¹⁵⁵ (Vrhovec, 1899, str. 7).

4.2.2.3 »Fede«

V opombi št. 32 smo tolmačili biblijsko povezavo med trgovskimi potmi in kužnimi boleznimi. V tem kontekstu smo navajali tudi »fede«, s strani krajevne oblasti uradno overovljeno spričevalo, ki priča, da imetnik spričevala (zdravstvenega potrdila) ne prihaja iz kraja, okuženega s kugo. Potrdila so bila imenska in so (po letu 1625 zagotovo) vključevala informacije o videzu, postavi in barvi las imetnika potrdila. Politika izdajanja »fede«-jev je bila v prid revnim ljudem, ki so se morali za služenje vsakdanjega kruha podati v tujino, saj so jim spričevalo izdali brezplačno. Zaradi tega so morale oblasti iznajti mehanizem, ki bi pokril birokratske stroške izdajanja teh spričeval. V ta namen so ustanovili posebno blagajno (Casse, Buechse), ki bo

¹⁵³ Ne smemo napačno sklepati, da med leti 1579 in 1599 kužnih nadlog ni bilo. Kranjska je doživljala kuge tudi v osemdesetih in devetdesetih letih 16. stoletja, ko je pobrala veliko prebivalcev zlasti Škofje Loke (1580 in 1582) in Ljubljane (1586–87) (Golec, 2001, str. 30).

¹⁵⁴ V času, ko je kuga že v mestu, morajo kužni komisarji skrbeti za zapiranje okuženih hiš in izolacijo njihovih prebivalcev. Da bi lahko okužene hiše prepoznali že od daleč, so jih komisarji opremili z velikim belim križem na glavnih vratih. Kužna komisija je odločala tudi o dolžini hišne zapore. V času trajanja zapore stanovalci dotične hiše niso smeli zapustiti. Ne glede na to, da so bili skupaj tako zdravi kot tudi okuženi, in ne ozirajoč se na njihove osnovne življenjske potrebe. Slednje so kužni komisarji uredili, in sicer tako, da so na mestne stroške (staedtische Unkosten) zaposlili prinašalca, ki je zaprtim stanovalcem preko vrvi in košare skozi okno dostavljal hrano, pijačo in zdravila. Kužni komisarji so poleg prinašalcev najeli še ljudi za prevoz kužnih bolnikov v lazarete.

¹⁵⁵ Beneški denar, ki je postal že v 14. stoletju vedno bolj pogosto plačilno sredstvo na širšem področju slovenskega ozemlja, se je zaradi prevladujoče smeri trgovskega prometa proti Italiji in nazaj v 15. stoletju hkrati z drugim italijanskim denarjem v trgovskem prometu močno utrdil, posebno še na Primorskem in Kranjskem. V tem obdobju je libernik pomenil beneško liro. Šlo je za srebrne novce teže 6,52 gramov, ki so imeli beneški tečaj 13 $\frac{1}{3}$ krajcarjev, enačiti pa se jih je dalo tudi s 3–4 fenigi (Gestrin, 1972, str. 86, 88 in 89).

zbrani denar namenila kužni profilaksi. Plačnike so izbirali med premožnimi ljudmi, predvsem trgovci, ki so s svojo robo potovali daleč naokoli in obiskovali različne sejme. Taksa: zanemarljivih 6 krajcarjev. Brez »fede«-jev so bila za ljudi mestna vrata zaprta. Izjema so bili duhovniki, ki jih pač zavezuje poklicna poštenost (Vrhovec, 1899, str. 9, 10). V delu smo se že srečali s »fede«-ju podobnim potrdilom, z dubrovniškim ladijskim zdravstvenim kartonom (patent, Gesundheitspass, Pestbrief). Princip je podoben. Brez njega z ladjo nisi mogel v Dubrovnik. Pri tem je zanimiv postopek pregledovanja zdravstvenih kartonov. Posebej za to plačani agent je zdravstveni karton prevzel z dolgimi železnimi kleščami, ga z žveplom razkužil in šele nato pregledal (Winkle, 1997, str. 456). Na kopnem so »fede«-je potrebovali tudi kurirji. Če njihov »fede« ni dokazoval, da prihajajo iz neokuženih krajev, so jim nadzorne straže preprečile vstop v mesto, njihovo pošto, ki je bila velikega pomena za nemoteno gospodarsko poslovanje mesta, pa so po razkužitvi z brinom vendarle prenesli v notranjost.

4.2.2.4 Poravnanje stroškov profilaktičnih ukrepov

Leta 1599 Kranjska proti kugi uporablja zaščitne ukrepe v podobi zaprtih mestnih vrat in cest, najetih kužnih komisarjev, »fede«-jev, razkuževanja ... V Ljubljani se poleg omenjene profilakse uvede še dodaten, geografsko pogojeni ukrep. Mestna oblast ljubljanska pošlje proti bližnjemu Igu posebno komisijo (tako imenovano inquisitionis causa), ki je bila sestavljena iz treh članov mestnega sveta. Njena naloga je bila ugotoviti, če tam kljub vsemu pustoši kuga. Tovrstni ukrepi so bili povezani z nezanemarljivimi stroški. Po besedah mestnih oblasti ne bi bilo pravično, če bi te stroške morala pokriti le Ljubljana sama, saj »ta ukrep posredno koristi celi Kranjski«. Mestni svet zaradi tega na drugem zasedanju odloči, da bo deželnemu odboru poslal naznanilo, po katerem bo morala tudi Kranjska poravnati del stroškov tovrstnih ukrepov. Vrhovec pravi, da je bila z vsemi uvedenimi profilaktičnimi ukrepi (in seveda njihovim doslednim izvajanjem) verjetnost epidemije kuge manjša (Vrhovec, 1899, str. 11).

4.2.2.5 Problemi protikužnih ukrepov

V času, ko so svet malodane vsakodnevno pretresale kuge, je bila obsežnost in striktnost protikužnih ukrepov neobhodna. Neobhodne pa so bile tudi neprijetne posledice, ki so izhajale iz toge profilakse. Promet je bil v času izvajanja kužnih ukrepov vsaj omejen (»fede«), če že ne kar popolnoma ohromljen (mestni sodnik Steirer in nedonosna mitnica zaradi zaprtja višnjegorske ceste). Z neprepustnostjo ukrepov v mesta ni bil oviran le dotok obrtniških izdelkov in luksuza, temveč tudi osnovnih živil (viktualij), kar je povzročalo stalno nevarnost lakote¹⁵⁶. Zato so se temu problemu temeljito posvetili tudi mestni očetje, ki jim je preskrba s hrano že v nekužnih časih povzročala obilo skrbi in nič manj zlovoljnosti. V mestih niso vzdrževali velikih zalog blaga, še najmanj pa viktualij. V Ljubljani so celo obrtniki, kot so na primer peki, smeli kupovati materiale za svojo obrt le na tedenskih sejnih – v količinah, ki so zadoščale kvečjemu do naslednjega sejma. Zakaj? Mar ni bolje kupiti večjo količino in se s tem rešiti perečih težav z lakoto (pri tem pustimo večje stroške zalog vnaprej)? Z vidika preživetja vsekakor, drugače pa je

¹⁵⁶ Do pomanjkanja najpomembnejših živil je prihajalo še posebno tedaj, ko v mestih ni bilo več mogoče preprečiti kužne epidemije.

z vidika makroekonomskih kazalcev. Mestna oblast se je namreč tako bala inflacije (»das Hinaufschrauben der Marktpreise«), da je prepovedala nakupe večjih količin žita. Leta 1593 so se posvetovali v zvezi z nakupovanjem žita in izdali odločbo, ki je le pekom dovoljevala nakupe večjih količin (za javno dobro), vsem ostalim pa je zgornjo mejo določal en škař žita. Poleg tega so želeli preprečiti prodajo na črnem trgu (in s tem dvig cene mimo uradnega mestnega trga). Zato so uradno razglasili prepoved preprodaje žita in v ta namen uvedli tržne inšpektorje (nadzornike). Leta 1600 so predpise izpred 7 let malo spremenili. Tako so na primer pekom dovolili, da imajo do enajstih dopoldne monopol nad nakupi žita, pri čemer pod nobenim pogojem ne smejo zlorabiti te pravice za preprodajo, saj je v nasprotnem zagrožena visoka kazen. Tujcem je bil nakup žita na tedenskih sejmiš sploh prepovedan, ne glede na željeno količino (Vrhovec, 1899, str. 12).

4.2.2.6 Prednostni gospodarski interesi

V tem poglavju bomo spoznali, da odločevalci glede profilaktičnih mer niso imeli enakih kriterijev za vse, čeprav bi morala biti prav doslednost in striktnost ukrepov tista, ki odločilno pripomore k učinkoviti obrambi pred kugo. Za ponazoritev tega bosta predstavljena primera, ki se nanašata na leto 1599 in kugo v Ljubljani. V prvem primeru je mestna oblast izdala odločbo, po kateri prepoveduje zbiranje ljudi v gostilnah in pivnicah pred 9. uro zjutraj in po 8. uri zvečer, kar slednjim zmanjšuje prejemke. Drugi primer se nanaša na štirinajstdnevni sejem, ki bi ga morali v Ljubljani prirediti julija 1599, ravno v času širitve kuge. Predstavljal bi največje in najpomembnejše tovrstno trgovsko srečanje tega mesta (Vrhovec, 1899, str. 23). Mestna oblast se je morala tako soočiti s pomembno dilemo glede prirejanja sejma. Z vidika zaščite proti kugi Ljubljančani sejma ne bi smeli organizirati, saj so profilaktična pravila že v osnovi prepovedovala (kakršnekoli, tudi trgovske) stike z okuženimi območji. Drugače pa je z vidika gospodarskega položaja mesta. Če ne bi priredili tega najpomembnejšega mestnega sejma, bi to za ljubljansko blagajno zagotovo pomenilo velike izgube, kar bi konec koncev vplivalo tudi na manjše plače zaposlitvam v zvezi z zaščito proti kugi, s tem pa neposredno tudi na slabše izvajanje profilaktičnih mer. Poleg tega je večina ljubljanskega meščanstva živela od trgovanja, zato bi ukinitve predvidenega sejma hkrati pomenila (vsaj kratkoročno) nazadovanje gospodarskega razvoja Ljubljane. Končna odločitev je bila v prid organiziranju sejma¹⁵⁷. Tako je mestnemu svetu (z manjšimi omejitvami) uspelo odpreti vrata trgovcem s »fede«-jem, prinesiti kugo v mesto in je še več odnesti iz že tako ali tako zelo kužne Ljubljane. Očitno so ocenili, da so koristi zaradi sejma večje od škode, ki jo le-ta povzroči s širjenjem kuge (vprašanje je, če so pri svoji odločitvi upoštevali koristi (škodo) celotne Kranjske). Neorganiziranje sejma bi za ljubljansko gospodarstvo torej pomenilo večje izgube, kot bi bile koristi zaradi boljše zaščite

¹⁵⁷ Takšna odločitev čudi še toliko bolj, ker so si kužni komisarji (sicer) prizadevali za čedalje strožje preventivne ukrepe. Tako so 27. julija 1599 na zasedanju poleg ostalega izglasovali, »da je prodaja škodljivega (?) sadja prepovedana«. S tem so imeli trgovci (neupravičeno) dodatno izgubo. Na zasedanju sprejmejo tudi poklic izvoščka. Njegova naloga je bila, da za 4 krajcarje izpred hiš odpelje nesnago. Delo se opravlja dvakrat tedensko, nesnago je treba odpeljati izven mesta, plačilo pa bremeni lastnika hiše, izpred katere je bila nesnaga odpeljana (Vrhovec, 1899, str. 27) ...

pred kugo¹⁵⁸. Gostilničarji pa so morali kljub temu, da niso bili niti približno tako nevarni, kot je bila v času kuge nevarna sejemska dejavnost, za kršenje zakonskih določb plačati visoko kazen.

4.2.2.7 17. stoletje: kuga popušča

To še ne pomeni, da kuga tudi dokončno popusti. Epidemije so še kar naprej udarjale po Kranjski. Sicer ne več s takšnimi demografskimi posledicami kot v prejšnjih stoletjih, pa vendar z enako veliko gmotno škodo. Poleg tega je bilo treba poravnati tudi nekatere stare dolgove ...

4.2.2.7.1 Prošnje za davčni spregled oziroma povrnitev stroškov, ki jih je povzročila kuga

Leta 1609 je nadvojvoda Ferdinand od višenjskega mestnega sodnika, sveta in občine prejel prošnjo za davčni spregled in komisijski ogled mesta. Nanašala se je na kugo v Višnji Gori leta 1599. Višnjani so v prošnji močno pretiravali, ko so navajali, da je kuga pobrala kar polovico meščanov in gostačev ter pustila za seboj ne le opuščene in nenaseljene hiše, temveč tudi zaostanek osebnega davka, ki je zaradi množičnega umiranja meščanov samo v letu 1599 narastel na 152 goldinarjev (Golec, 2001, str. 31)¹⁵⁹. Poleg kuge je bil glavni vzrok za takšno stanje Višnje Gore ob koncu 16. stoletja gospodarsko nazadovanje celotne Kranjske. Močno naj bi nazadovali obrt in trgovina, tako da se je delež prebivalstva, ki je živel od obdelovanja zemlje, občutno povečal. Višnjegorski mestni sodnik Janez Zore je leta 1599 prejel skoraj polovico manj davka (63 goldinarjev 40 krajcarjev) kot njegov predhodnik za leto 1596 (116 goldinarjev). Kljub vsemu je bila tega stanja kuga nesporno kriva vsaj deloma, že zaradi zapore mesta in oviranega pretoka ljudi in blaga po vsej deželi (Golec, 2001, str. 36). S podobno mestno stisko se srečamo tudi v primeru kuge v Novem mestu leta 1625. Mestni sodnik 9. maja 1626 pošlje deželnemu vicedomu prošnjo, naj se mestu odobri pravica pobiranja mostnine (kot nov vir dohodka tega mesta). V prošnji je navedeno, da je leta 1625 za kugo umrlo 322 oseb, med njimi 15 hišnih gospodarjev (realno število!), katerih vdove in otroci so prišli na beraško palico. Hiše so ostale puste, od njih ni pričakovati plačila davkov ... Mesto je bilo zaprto do 21. marca 1626, zato je bilo Novomeščanom v tem času onemogočeno vsakršno delo, zaradi predolgotrajne zapore pa so utrpeli tudi škodo in uničenje na poljih in v vinogradih. Prizadela jih je še menjava kovancev leta 1624, vsi mestni dohodki so šli za obolele za kugo in druge potrebe. Novomeščani so ostali dolžni tudi davek stanovom za leto 1625 in druge dajatve, za katere so se nadejali spregleda plačila (Golec, 2001, str. 37) ... Za povrnitev stroškov, ki so jih utrpeli zaradi kuge, so se borili tudi Metličani. Njihov mestni sodnik je leta 1647, po koncu približno 8 mesecev trajajoče kuge, deželnim stanovom poslal prošnjo za povrnitev 245 goldinarjev. Stanovski odbor je novembra 1648 zavrnil njihovo prošnjo z utemeljitvijo, da je kugo v Metliko zanesel eden od njenih prebivalcev. Omeniti velja še primer posredne škode mesta. Štajerska kuga 1679–1683 je

¹⁵⁸ Prednosti večje profilakse bi veljalo iskati v manjšem številu mrtvih in s tem v manjših kapitalskih izgubah zaradi neopravljenega dela, s katerim se je med drugim tvoril dohodek mesta.

¹⁵⁹ V tem primeru naj bi šla davčna nelikvidnost tudi na račun začasno v mestu nastanjenih laških vojakov, ki so požigali in uničevali hiše in kašče ter s hudim razgrajanjem povzročili znatno oslabitev mesta na številu meščanov, hiš in obrti (Golec, 2001, str. 31). Ne glede na to, ali so vojaki res pripomogli k uničevanju mesta ali pa je bil to le izgovor, da bi se prekrile posledice pretiravanj v navajanju ocen o številu umrlih, ostaja dejstvo, da so bili Višnjani nelikvidni in dolžni 152 goldinarjev dajatev.

Kranjsko najbolj prizadela z različnimi zaporami in prepovedmi – prepoved sejmarjenja je pošteno osušila novomeško blagajno (Novomeščanov kuga neposredno ni prizadela!), zato je mestni sodnik vicedomu poslal prošnjo za spregled davčnih obveznosti za leti 1681 in 1682 (Golec, 2001, str. 42 in 47).

4.2.2.7.2 Koper po kugi leta 1632

V poglavju 4.2.2.2 smo obljubili nadaljevanje koprskе zgodbe. Zadnja kuga v Kopru je bila v letih 1630–1632: prinesla naj bi jo beneška galeja. Po kugi je beneški senat dovolil Kopru prirejati še en sejem. To jim je dalo dodatnega zagona pri obnovi tako demografske kot tudi gospodarske slike mesta. Vsako jutro je do 1.500 meščanov odhajalo na polja in se v mraku vračalo. Obdelana polja so po dolgem počitku končno bogato obrodila. Gospodarska situacija se je brez nadležnih pojavljanj kuge hitro izboljševala. Na začetku 18. stoletja je dal koprski podestat proti deželam, kjer je še vedno razsajala kuga, razporediti sanitarne kordone (pas vojaških straž) (Kramar, 1995, str. 102). Kuga ni s svojo morilsko koso nikoli več potrkala na koprskа vrata ...

4.2.2.8 Zadnje kuge na Kranjskem

Zadnja epidemija kuge je na Kranjskem razsajala leta 1715. Do tega obdobja imamo priložnost spoznati še nekaj posledic, ki so jih kuge (posredno) povzročile s svojo prisotnostjo. Odličen primer za tolmačenje zgoraj zapisanega predstavlja kuga v Črnomlju leta 1691, kjer bomo pod drobnogled vzeli borbo kužnega komisarja Geymana proti pohlepnim obrtnikom in togi karanteni.

Epidemijo so na Kranjsko zanesli iz okoliških hrvaških krajev. Deželne oblasti so za kužnega komisarja določile barona Janeza Sigmunda Geymana, ki se je zadrževal v Metliki in od tam občasno hodil v okuženi Črnomelj na ogledе. Ena izmed nalog komisarja Geymana je bila obleči približno 100 ozdravelih kužnih bolnikov, katerih stara oblačila in predmete so iz varnostnih razlogov skupaj z imetjem umrlih sežgali. Deželni stanovi so komisarju obljubili pomoč v obliki sredstev (300 goldinarjev nemške veljave) za nakup blaga za izdelavo novih oblačil, pri čemer je upravitelj gospostva Poljane ob Kolpi, očiten primer homo economicusa, skušal spretno izkoristiti stisko, saj je komisarju ponujal sukno in platno po občutno previsoki ceni. Ne smemo pozabiti, da je kuga pomenila zaprte prehode v druge dežele in s tem ohromljene dotoke ter odtokе trgovskega blaga. Ker so bili prehodi v druge dežele zaprti, je ob naraščajoči draginji prišlo do pomanjkanja nekaterih izdelkov. Tako tudi Geymanov proračun ni zadostoval za želeno število oblačil. Zaradi tega je komisar na deželne stanove naslovil prošnjo, naj čimprej začnejo s karanteno¹⁶⁰, da se po njenem koncu čimprej odprejo prehodi, saj zaradi njihovega zaprtja trpi škodo vsa dežela (Golec, 2001, str. 48 in 49). Z odprtjem trgovskih poti bi se število redkih proizvodov močno zmanjšalo, s tem pa tudi njihove cene. To bi pripeljalo do situacije, ko bi cena proizvoda spet vsaj približno odražala njegovo vrednost.

¹⁶⁰ Hermetično zaprtje mest proti kugi je imelo za posledico še vsaj eno karantensko obdobje, ko naj bi se pokazalo, ali je kuga dokončno stvar preteklosti ali ne. Glede na to se določi tudi čas odprtja prehodov in trgovskih poti.

Karantena je neposredno povezana še z drugim Geymanovim problemom. Zaprtje prehodov in trgovskih poti ter kasneje karantena niso pomenili le »mrtvega« črnomaljskega gospodarstva in posledično umetno visokih cen racionalnih homo economicusov, temveč tudi velik eksistencialni problem prebivalcev Črnomlja. Še posebno zato, ker se je večina Črnomaljcev ukvarjala z lončarstvom in tovarništvom, vsled tega pa bi jim hrane hitro zmanjkalo. Poleg tega tako s Kranjske kot tudi s Hrvaške že dolgo časa ni bilo ne duha ne sluha o kugi, Črnomelj pa se je dušil v nezdravih in neekonomskih ukrepih. Odtod tudi Geymanova prošnja deželnim stanovom, naj se Črnomalcem dovoli opravljanje spomladanskih del na poljih in v vinogradih. Odgovor stanov je bil sicer pritrdilen, vendar z omejitvijo, da smejo (s tujci) trgovati le na domačih tleh, Črnomlja pa ne smejo zapustiti. Šele na Geymanovo prigovarjanje, da je v Črnomlju hrane le še za 14 dni, so stanovi dovolili odprtje prehodov. In še to ne takoj, temveč čez 8 dni (Golec, 2001, str. 50). Deželni stanovi so se torej pogajali in odločali o usodi nedolžnih Črnomaljcev. Slednje bi lahko brez težav uporabili za primerjavo z ljubljanskim sejmom leta 1599 (poglavje 4.2.2.6).

4.2.3 Povzetek kužnih posledic na Kranjskem

V tem poglavju bomo še enkrat opozorili na glavne gospodarske posledice, ki so jih povzročile kuge na Kranjskem. Pojavo epidemije na določenem kraju je sledila izolacija (bandiziranje) okuženega območja, kar je pomenilo pretrganje komunikacij in ustavitev trgovsko-prometnih tokov. Kužne straže, ki so jih v drugih krajih postavile deželne ter posamezne lokalne oblasti, namreč ljudem in blagu niso dovoljevale prehoda brez zdravstvenih spričeval – »fede«-jev. Problem profilakse je bil v tem, da je izbruh še tako lokalno omejene epidemije ponavadi povzročil zaprtje deželnih meja in s tem tudi močno omejitev (ustavitev) prometa, zaradi česar je tako ali drugače trpelo celotno deželno gospodarstvo (Golec, 2001, str. 26). S tem se seveda niso strinjali trgovci, ki so jih tovrstne omejitve najbolj prizadele. Tako so dostikrat kršili stroga izolacijska pravila in tihotapili blago mimo kužnih straž. Seveda trgovci niso bili edini, ki so se zaletavali v toga pravila. V to problematiko lahko uvrstimo tudi ljubljanski sejem iz leta 1599. Poleg tega je izolacija velikokrat pomenila pomanjkanje življenjskih potrebščin, saj nekatera mesta, ki so bila specializirana v drugih panogah, niso bila sposobna proizvesti potrebovanih (dolgoročnejših) količin osnovnih živil. Lakota je bila včasih neizbežna. S tem so prebivalci izoliranih mest postali odvisni od milosti in nemilosti oziroma od profilaktične politike odločujočih deželnih stanov ... Dolgotrajne zapore niso preprečevale le dotoka blaga v mesta, ovirale so tudi izvoze produktov iz mest. Zaradi tega so nekatere dejavnosti utrpeli hude izgube, posledica česar je bilo obubožanje določenih slojev prebivalstva in prazna mestna blagajna. Zaradi davčne nelikvidnosti (v primeru nekaterih dolenjskih mest lahko rečemo kar nesolventnosti, saj se finančno niso pobrala še 150 let po najhujši kranjski kugi iz leta 1599) so mesta prosila stanove za davčni spregled, kar je v končni fazi pomenilo manj obilno deželno blagajno. Kranjski ni šla v prid niti gospodarska recesija dežele v 16. stoletju. Kuga jo je še okrepila. Na srečo so po letu 1715 znane le še posamične lokalne endemije, ki v ekonomskem smislu niso povzročile velikih pretresov.

Na tem mestu moremo odgovoriti tudi na vprašanje iz naslova poglavja 4.2.2. Odgovor je dvojen: v primerjavi s »črno smrtjo« je sprememb veliko, če pa za merilo vzamemo Dubrovnik,

novosti ni ravno v izobilju. Pravzaprav primerjava s »črno smrtjo« ni ustrezna, ker s tem primerjamo dve različni obdobji, pri čemer eno (»črna smrt« in sredina 14. stoletja) sploh še ne pozna profilaktičnih mer. Poleg tega smo gospodarske spremembe, ki so nastale zaradi »črne smrti«, obravnavali v okviru celotne Evrope in torej splošno, pri Kranjski pa smo se osredinili predvsem na posamične primere, ki so plod tako kuge kakor tudi sprejetih varnostnih ukrepov. Dubrovnik je povsem drugačna zgodba. Primerjava s Kranjsko je možna in smiselna. Osnovna profilaksa deluje pri obeh. Promet je zaradi »fede«-jev in ladijskih patentov ohromljen, pri čemer že opazimo prvo večjo razliko med Kranjsko in Dubrovnikom. Slednji se namreč kljub učinkovitim protikužnim ukrepom močno posveča ohranitvi trgovanja, ki Dubrovčanom predstavlja najpomembnejši vir preživetja. Odtod tudi gospodarski razcvet, ki kljub nenehnim karantenskim ukrepom ni popustil še več kot sto let po njihovi uvedbi. Kranjska je sicer ravno tako gledala gospodarske koristi (na primer sejem v Ljubljani), vendar je v splošnem prednost vseeno dajala profilaksi. Novost v primerjavi s prejšnjimi obdobji predstavljajo tudi prošnje za davčni spregled. Dubrovčani so kljub kugi Turkom nemoteno plačevali harač, posameznim kranjskim mestom pa je pošiljanje prošenj za izbris davčnih obveznosti prešlo kar v navado. Da bi bilo pričevanje o nezmožnosti plačevanja davkov čimbolj resnično, so poleg kug navajali še razne požare¹⁶¹, vandalizem vojaštva, splošno recesijo ... Na Kranjskem se je pojavila tudi inflacija, ki je bila predvsem plod zaprtih prehodov in zaslužkarskih homo economicusov¹⁶². Za dobro izsiljevanih mest bi morale mestne oblasti na tem mestu uporabiti Justinijanov odlok in zakoliti cene na raven pred uvedbo deželnih zapor, ob tem pa racionalizirati največjo dovoljeno količino nakupa glede na realne potrebe ljudi (da ne bi prišlo do visokih cen na črnem trgu).

Dubrovniški ukrepi kažejo večjo učinkovitost kot kranjski. Majhen Dubrovnik je namreč prvi izpopolnil zanimivo karantensko idejo, poleg tega pa mu je visoko protikužno zaščito uspelo združiti z relativno neprizadetim trgovanjem.

4.3 Zaton kuge v svetu

V prejšnjih nekaj poglavjih smo lahko spoznali, kako in kdaj se je kuga pojavljala na Kranjskem. Zadnjo večjo zabeleženo epidemijo smo postavili na začetek 18. stoletja. Kako pa je bilo s kugo v Evropi? Vzorec je zelo podoben kranjskemu. Po »črni smrti« so bile epidemije sicer pogoste, vendar nobena ni več dosegla njenega učinka. Med pomembne kuge vsekakor uvrščamo tisto iz leta 1720, ki je prizadela Marseilles. Od 100.000 prebivalcev naj bi jih pobrala kar polovico. Kot njene posledice se največkrat omenja krčenje oziroma prenehanje trgovanja z oblekami s Srednjim vzhodom ter pospeševanje zahodnoevropske globalne kolonizacije in gospodarskega razvoja (Kiple, 1999, str. 65). Moskvo je podobno usodna kuga zajela 50 let pozneje. To pa je bolj ali manj tudi vse, kar se tiče velikih epidemij. Celotno tehnološki razvoj v 19. stoletju (na primer gradnja železnic) in večanje obsega kopenske trgovine nista več prinesla kug pandemičnih razsežnosti. To seveda ne pomeni, da so kuge izginile z obličja zemlje. Še danes

¹⁶¹ V drugi polovici 17. stoletja je prav požar rešil London pred okuženimi podganami in s tem bubonsko kugo.

¹⁶² Pri »črni smrti« je bila za inflacijo ravno tako ključna redkost, ki je nastopila bolj kot posledica velike smrtnosti in manj zaradi vase zaverovanih posameznikov z racionalnimi cilji.

kuga ni izkoreninjena. Ugodni kužni rezervoarji v revnih (higiensko in življenjsko neustreznih) delih držav, kot je na primer Indija, omogočajo njen obstoj v endemični obliki.

4.4 Pomen kuge v teoretični ekonomiji

Nekateri ekonomisti so kugo smatrali za pomemben dejavnik gospodarskih sprememb. Že v poglavju o »črni smrti« smo omenjali klasičnega političnega ekonomista **Thomasa Malthusa**. V svoji teoriji prebivalstva je kugo postavil med pozitivne zaviralne dejavnike, se pravi med tista nujna zla, ki neposredno povečujejo stopnjo smrtnosti. Ta pa regulira raven prebivalstva k meji, določeni z maksimalno proizvodnjo hrane. Pri tem je gibanje prebivalstva (delno je torej odvisno tudi od kuge) eden izmed dejavnikov, ki na dolgi rok regulirajo mezdo (Sušjan, 1999, str. 36). Tako kuga na posreden način regulira mezdo v gospodarstvu. Prebivalstvo in kugo za pomembna elementa smatra tudi jezuit **Giovanni Botero**, ki v svojem delu *Reason of State* (1589) pravi, »da zaradi stalnih kriz in kug prebivalstvo mest in kraljevin ne more rasti«. Ta izjava je bistvena predvsem zato, ker je po Boteru višina prebivalstva najpomembnejši kriterij za ocenjevanje moči in bogastva države. Velika populacija za Botera pomeni osnovni izvor velikega bogastva nekega naroda (Bonney, 1995, str. 183). Malthus se glede na zapisano ne strinja z Boterom glede vloge kuge. Zelo poenostavljeno rečeno: za Malthusa kuga pomeni rešitev iz prenaseljenosti in s tem možnost gospodarskega razvoja, medtem ko Botero v kugi vidi sovražnika, ki uniči del prebivalstva kot najpomembnejšega faktorja moči države. **William Petty** (1623–1687), sicer predhodnik klasične politične ekonomije, je v večjem prebivalstvu neposredno videl večjo proizvodnjo¹⁶³ in s tem večjo moč države (v tem pogledu je bil Boterov somišljenik). Kuge so prebivalstvo zmanjševale, saj »v Londonu ponavadi ubijejo petino prebivalstva«, kar pomeni, da so bile (so)odgovorne za manjšo proizvodnjo (Bonney, 1995, str. 177).

5 azijska kolera (Cholera): nova kuga¹⁶⁴

V tem poglavju bomo obravnavali kolero, *nalezljivo črevesno bolezen*, ki je predvsem s pustošenji v 19. stoletju upravičila naziv ene izmed največjih morilk v človeški zgodovini. Njen zgodovinski izvor je sicer neznan, vendar so jo že v 5. stoletju pr. n. št. omenjali hindujski zdravniki (Kingston et al., 1988, str. 130)¹⁶⁵. Nas to obdobje ne bo zanimalo, saj smo tekom naloge spoznali, da nenazadnje še nekatere relativno novodobne (16. stoletje in naprej) bolezni nimajo povsem določene pojavne oblike, kaj šele potem starejše. Poleg tega smo na začetku naloge (v 2. poglavju) skušali opisati ekonomske posledice nekaterih ljudskih kug, ki po znani

¹⁶³ Richard Cantillon (1680–1734) se ne strinja s Pettyem, ki pravi, da večja populacija avtomatično pomeni večjo proizvodnjo.

¹⁶⁴ Kratka primerjava med kolero in kugo: obema je skupna velika smrtnost, razlikujeta pa se predvsem v dveh vidikih – kolera ni povzročila sprememb v smeri razvoja gospodarstva (kot je to značilnost kuge in predvsem »črne smrti«). Druga razlika je ta, da je kolera izrecno izpostavljena kot velik reformator na zdravstvenem področju. Tako je celo Koch izjavil, da je kolera najboljši zaveznik v boju za boljše profilaktične ukrepe (Winkle, 1997, str. 247).

¹⁶⁵ V indijski literaturi naj bi kolero prvič omenjali že v 7. stoletju pr. n. št. (Encyclopaedia Britannica, 1963, str. 674).

simptomatiki vključujejo tudi kakšno značilnost kolere ... Profilu dela bolj ustreza opis gospodarskih posledic, ki so povezane s sedmimi pandemijami skozi 19. in 20. stoletje. Tako bomo najprej na kratko opisali glavna dejstva v zvezi s kolero, temu bodo sledili stroški nekaterih profilaktičnih ukrepov v Dalmaciji. Nadaljevali bomo z opisom kolere, ki je leta 1892 prizadela in močno gospodarsko oškodovala Hamburg (na tem mestu bi veljalo predstaviti Kranjsko, vendar to zaradi nerazpoložljivosti ustreznih podatkov žal ni mogoče), na koncu pa bomo opozorili še na začetek državne zdravstvene politike v ZDA ter probleme pri izvajanju profilaktičnih ukrepov proti koleri (leto 1831 v Angliji).

5.1 Kolera: kaj, kje, kdaj in kako

Kaj? Azijska kolera¹⁶⁶ (indijska kolera, cholera morbus), imenovana tudi pasja smrt (mort de chien), je nalezljiva črevesna bolezen, ki jo povzroča bakterija *Vibrio cholerae* (komabacil). Po 2–5 dneh inkubacijske dobe (včasih tudi že po nekaj urah) začne okužena oseba bruhati, dobi hudo drisko, oboje pa je pospremljeno z naglim telesnim hiranjem (Winkle, 1997, str. 153, glej tudi: Utvič, 1986, str. 32). Z dehidracijo se pojavijo mišični krči po celem telesu. V drugi fazi bolniku pade krvni tlak, preneha izločati seč, njegova koža pa postane nagubana, ohlapna in suha ter prekrita s hladnim in lepljivim znojem. Bolnik je videti, kot bi bil prekrit le še s kožo (Encyclopaedia Britannica, 1963, str. 676, enako tudi: Marinković, 1989, str. 64). Postane apatičen in se ne odziva več na dražljaje iz okolja. Brez zdravljenja (ki zahteva nadoknadenje izgubljene tekočine in soli) umre 50–60 % okuženih, med otroki in starejšimi celo do 90 %. Po Kochu (ki smo ga omenili tudi v poglavju 1.6) velja, da je bolezen nalezljiva in da se prenaša z dotikom, vodo in hrano. Pandemičnost bolezni se nanaša na njeno naglo širjenje med prebivalstvom in veliko hitrost umiranja.

Kje in kdaj¹⁶⁷? Zibelka bolezni je prednja Indija. Mesto Benares je bilo od pradavnih časov leglo okužbe (glej opombo št. 165) in je tudi še danes. Ganges, »sveta reka«, je že tisočletja vir prekletstva. V njej plavajo trupla mrličev in mrtvih živali. Umazanija je nepopisna. Iz nje se je prekletstvo stoletja širilo po vseh azijskih deželah, po Srednjem in Bližnjem vzhodu, vendar se je vedno ustavljalo na evropskih mejah. Srečna okoliščina: ljudje so le malo potovali iz Azije v Evropo in obratno (Utvič, 1986, str. 34).

Kako? Kako je prišlo do prve pandemije kolere (1817–1823)? Njeno pandemično širjenje lahko gledamo skozi prizmo dveh (svetovnih) političnih dogodkov in povezavo njunih učinkov. Še prej pa predzgodba. Britanska Vzhodnoindijska družba je v Indiji forsirala pridelovanje maka in

¹⁶⁶ Beseda kolera prihaja morda iz hebrejske besede »choli-ra«, kar pomeni zla bolezen. Drugi mislijo, da je nastala iz grškega izraza »kholera«, ki pomeni žleb, po katerem voda z glasnim ropotom teče s strehe na tla (kot iztrebki iz čreves) (Utvič, 1986, str. 34).

¹⁶⁷ Vprašanje »Kdaj?« se lahko nanaša ne samo na obdobje izvora kolere, ampak tudi na pojavnost te bolezni v današnjem času. Tako je Latinska Amerika, ki je bila brez kolere skoraj sto let, od leta 1990 pa do danes zabeležila okoli 1.500.000 prijavljenih primerov kolere. Samo v letu 1996 je kolera okužila več kot 200.000 ljudi, ubila pa nekaj tisoč okuženih (Beardslee, 2000, str. 8). Kolera danes torej ni tako nedolžna kot na primer kuga.

indiga¹⁶⁸, kar je šlo na račun zanemarjanja starih namakalnih sistemov, ki so bili nujno potrebni za pridelovanje riža. Leta 1815 je kot že tolikokrat prej prišlo do monsunskega deževja in poplav, ki so sprožile pravo verižno reakcijo. Slabi letini, kot najbolj vidni posledici poplav, sta sledili inflacija in lakota, tema pa paničen beg prebivalstva in krajevni nemiri. Sredi te kaotične situacije v Bengaliji¹⁶⁹ zopet izbruhne kolera. V nekaj tednih je tam zahtevala 15.000 žrtev (Winkle, 1997, str. 162). To pa še ni bilo vse. Zaradi ugodnih pogojev (podnebje, slabi sanitarni pogoji¹⁷⁰) se je **rdeča smrt**, kot jo je poimenoval ameriški pesnik in pisatelj Edgar Allan Poe, bliskovito širila v sosednje dežele in v reki Ganges našla svojega zaveznika. Predzgodba se tu konča. Azijsko umiranje in Evropo povežeta že prej napovedana politična dogodka. Prvi predstavlja povezavo med (takrat še) endemično Bengalijo in razvejano pomorsko britansko trgovsko mrežo (Winkle, 1997, str. 161). Drugi politični dogodek se zrcali v ruskih osvajanjih islamskih področij. Že konec 18. stoletja so osvojili polotok Krim, na začetku 19. stoletja pa je sledil še Kavkaz. Britanci so na to odgovorili s širjenjem iz Indije proti severu. S tem smo dobili tudi dve glavni poti, ki sta pandemično kolero vodili v Evropo. Po morju je pot vodila mimo Rdečega morja in Egipta do sredozemskih pristaniških mest, po kopnem pa so bile v ospredju stare karavanske poti skozi Afganistan in Perzijo do Kaspijskega morja, v katerega se izliva ruska Volga (glavna prometna žila v Rusiji) (Winkle, 1997, str. 162)¹⁷¹. Prva pandemija je prizadela predvsem Azijo in južno Rusijo, medtem ko se je že druga (1826–1837) s pomočjo razvoja železnic in parnikov brez težav lotila zahodne Evrope (tudi nas) in nekoliko kasneje celo Amerike¹⁷² (Kiple, 1999, str. 143).

¹⁶⁸ Britanska Vzhodnoindijska družba je leta 1757 po zadušitvi bengalskega upora dobila monopol nad trgovino in pobiranjem davkov v Bengaliji (Države sveta 2000, 1999, str. 223).

¹⁶⁹ 1757–1854 je bila Bengalija izhodišče za britanska osvajanja v Indiji. Velik upor proti Britancem se je začel v Bengaliji leta 1857 in je bil povezan tudi z vse večjimi nasprotji med muslimansko večino in hindujskimi veleposestniki. Po zatrtju upora leta 1858 je vsa ozemlja Vzhodnoindijske družbe prevzela britanska vlada in jih združila v kolonijo Britanska Indija (Države sveta 2000, 1999, str. 223).

¹⁷⁰ Koleri lahko rečemo tudi klasična bolezen industrijske dobe oziroma bolezen slabih sanitarnih pogojev, saj je rastoče prebivalstvo (v procesu hitre industrializacije) zaradi goste naseljenosti stanovanja iskalo celo v največjih »luknjah«, zalegal nesnage in bolezni, poleg tega pa so zaradi množičnosti potrebovali tudi nove vodne vire, ki so jih predstavljala (z vidika varnosti nepreverjena) jezera, reke, umetni rezervoarji ... Vse to je večalo verjetnost zastrupitve z bakterijo kolere (Kiple, 1999, str. 116).

¹⁷¹ V poglavju 2.2 smo predstavili svetopisemsko relacijo med trgovskimi potmi in kužnimi boleznimi. Kolera je odličen primer za potrditev tega.

¹⁷² Kot zanimivost: tretjo pandemijo kolere (1841–1862) so povzročile opijske vojne (1840–1842) med Angleži in Kitajci, ko je angleška vojska kolero iz Kalkute prenesla na Kitajsko. Vzrok za vojno je bila kitajska prepoved uvoza opija, ki je izhajala iz odtoka denarnih sredstev (srebrnih dolarjev) iz Kitajske. Zakaj odtok denarja? Zaradi primanjkljaja v »tekočem delu plačilne bilance«, ko je bil uvoz opija večji od izvoza barterskih izdelkov. Ker le-ti niso bili dovolj za vedno večje uvozne količine opija (leta 1780 je uvoz znašal 400 zabojev, leta 1835 pa kar 30.000), so morali primanjkljaj nadoknaditi z denarjem. To pa je kitajske finance pripeljalo na rob bankrota. Povod za vojno je bilo uničenje 30.000 zabojev opija, ki so ga Britanci pretihotapili na Kitajsko preko podkupljenih pokrajinskih oblasti in trgovcev (Winkle, 1997, str. 188).

5.2 Stroški profilakse v Dalmaciji

V tem delu naloge bomo spoznali nekatere profilaktične ukrepe v Dalmaciji, ki jo je kolera zajela leta 1886. Že v tem za kolero nepomembnem gostitelju je prišlo do nekaterih dilem in spornih odločitev, ki so se močno (negativno) poznale v občinskih blagajnah tamkajšnjih mest. Postavlja se upravičeno vprašanje: kakšno finančno izgubo so utrpela šele večja mesta, ali če posplošimo, države, celine oziroma cel svet?

5.2.1 Zaščitni ukrepi proti koleri in karantena¹⁷³

Kolera iz leta 1886 spada v obdobje pete (svetovne) pandemije, ki je v obdobju med leti 1883 in 1895 pustošila na vseh kontinentih, v Evropi redno vsako leto. Po aprilu 1886, ko se je pojavila v Benetkah, je svojo misijo nadaljevala v Trstu, kjer so jo viri zabeležili junija istega leta. Nedolgo zatem je napadla še Dalmacijo, ki pa je svojo obrambo pripravljala že nekaj časa. Glede na vesti, ki so leta 1884 pričale o novem evropskem valu kolere, se je ministrstvo za notranje zadeve 24. julija 1884 odločilo, da se na italijanski meji uvede profilaktične mere. Te so vključevale natančen pregled vseh potnikov in morebitno dezinfekcijo njihove prtljage. Ustavili so luksuzne vlake iz Italije, na določenih postajah pa predvideli sprejem okuženih oseb. Ljudi brez dela niso spustili čez mejo, enako tudi niso dovolili pošiljanje starih oblek ... Preko meje si lahko šel le s tamkajšnjim »fede«-jem. Stroški teh ukrepov so znašali 11.245 forintov. Še večje izdatke so zahtevali lazareti, ki so jih gradili za okužene bolnike. Narodni list, takrat najbolj ugledni časopis v Dalmaciji v hrvaškem jeziku, 9. junija 1886 objavi novico o gradnji zadarskega lazareta, ki bo mesto stal preko 100.000 forintov (Sirovica, 1990, str. 23). Velja opozoriti tudi na karanteno, ki je v primeru ladij iz sumljivih krajev znašala 10 dni, če pa so bile zdravstvene razmere sumljive na ladji sami, so karanteno podaljšali še za 10 dni. To pa je, kot vemo že iz poglavja o Dubrovniku, povzročilo manjši pretok blaga, ki se je kazal v nižjih dobičkih za trgovce. Dodatne stroške so predstavljali tudi ukrepi v notranjosti mest (pregled stanovanj delavcev, prijava bolezenskih primerov, dezinfekcija poštnih pošilk, aktiviranje sanitetne komisije, sprejem posebnih odredb za vojsko ...) (Sirovica, 1990, str. 9). Večino teh ukrepov smo spoznali že pri kugi, zato na podlagi podatkov za Dubrovnik in Ljubljano iz prejšnjih poglavij vemo, kakšne stroške (relativno glede na obdobje) so povzročali.

Za mesta v Dalmaciji, ki niso imela velikih trgovskih povezav s kontinentalnim zaledjem, je bilo primarnega pomena ohranjati pomorsko gospodarsko menjavo (z Istro, Italijo ...) in zdravje prebivalcev Dalmacije. Dilema: kako ohraniti ugodno trgovsko dejavnost in hkrati preprečiti kolero? Temu naj bi bile prilagojene vse zaščitne mere. Sicer na prvi pogled res morda izgleda, da so bili profilaktični ukrepi v proučevanem primeru namenjeni izključno zaščitni pred kolero, vendar naj temu v resnici ne bi bilo tako. Številni ljudje so se namreč pritoževali, da so nekateri zdravstveni ukrepi samo krinka akcij, ki so imele v resnici politični in trgovski značaj. Najbolj je

¹⁷³ Kmalu bomo lahko videli, čemu velja ločiti zaščitne ukrepe in karanteno.

bila na udaru karantena¹⁷⁴, saj ni mogla zaježiti vseh načinov prenosa kolere (na primer bolnikovi izločki v vodi ali hrani) (Sirovica, 1990, str. 10). Kljub temu so nekateri odločevalci še naprej določali neustrezne ukrepe in tako brezpredmetno praznili že tako ali tako siromašne blagajne dalmatinskih mest ...

5.2.2 Spor šibeniške občine in trgovcev

Karantena, ki je že tako ali tako zmanjševala dobičke trgovcem in lastnikom ladij, seveda ni bila brezplačna. Zaposlitev sanitetne komisije in nakupe dezinfekcijskih sredstev (npr. žvepla) ter drugega profilaktičnega orodja (npr. klešče za razkuževanje) je morala občina nekako nadoknaditi. Ponavadi so to storili z dodatno obremenitvijo pomorskih trgovcev (Sirovica, 1990, str. 52). Dezinfekcijo, ki jo je moral trgovec prestati, če je hotel v mesto, je moral sam tudi plačati. Drži, da se je občina po eni strani želela zaščititi pred kolero, res pa je tudi, da je dezinfekcija pomenila (nemajhen) priliv v osiromašeno šibeniško blagajno. Seveda na račun trgovcev, ki so plačevali dezinfekcijo, in lastnikov ladij, katerih obveznosti so se nanašale na poravnavo tako imenovane kontumacije, to je stroškov priveza v zaščitni luki. Trgovci so bili tako že pred prihodom v mesto dvojno »obdavčeni«, najprej z izgubljenim časom v kontumačni čakalnici, nato pa še s predpisano dezinfekcijo, ki se je, kot lahko to v prilogi vidimo na primeru zahtevka plačila stroškov za tovrstne storitve, zaračunavala v zneskih okoli 50 forintov. Spor iz naslova tega kratkega poglavja je dobila šibeniška občina.

5.3 Kolera v Hamburgu leta 1892

Tukaj se bomo seznanili z odličnim primerom, ki kaže, kako veliko škodo lahko naredi ena sama napačna odločitev. Individualni interesi v ozadju te odločitve so bili pomembnejši od tistih, ki so zagovarjali javno dobro.

5.3.1 Ozadje

Zgodba se nanaša na severnonemški Hamburg in peto pandemijo kolere. Ko se je kolera konec leta 1891 spet pojavila v Moskvi, je bilo bolj ali manj vsem jasno, da bo enaka usoda doletela tudi Hamburg. Robert Koch, takrat na čelu pruske vladarske zdravstvene službe, je izdal ukaze o profilaktični zaščiti, ki so zahtevali zaprtje meja z vzhodom. Njegovi hamburški kolegi se s tem niso strinjali, kar so argumentirali s Pettenkoferjevo teorijo o multiplih vzročnih faktorjih¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Kako je karantena kar naenkrat postala tarča kritik? Spomnimo se leta 1883, Kocha in njegovega odkritja bakterije, ki povzroča kolero. S tem in pa posledičnim spoznanjem, da je kolera nalezljiva na več različnih načinov, so se korenito spremenile tudi epidemiološke profilaktične mere. Učinkovita protikužna zaščita karantena naenkrat ni več zadostovala za množico prenašalcev – poleg človeka tudi okužena voda in hrana (pri kugi so bile pomembne še nekatere živali, predvsem glodalci).

¹⁷⁵ Max von Pettenkofer (1818–1901) je bil nemški higienik, ki je prišel do ugotovitve, da sta lokalna in časovna dispozicija najpomembnejša faktorja pri izbruhu kolere. Prepričan je bil, da se kolera ne prenaša z dotikom, tudi ne s pitno vodo, ampak z vdihavanjem, in to je tudi vztrajno učil. Povzročitelj kolere obstaja (čeprav je neznan), vendar sam po sebi ni kontagiozen. Razmnožuje se zunaj človeka in mora za svojo virulentnost najti ugodna tla. To je učil leta in leta, tudi še potem, ko je Koch z velikimi napori našel povzročitelja v Indiji (Utvič, 1986, str. 38).

Elita v Hamburgu tudi ni priznavala premise, po kateri ima vlada finančno odgovornost za javni zdravstveni nadzor, ki presega ozke meje elitarne skrbi za življenje, premoženje in prihodnost premožnejših (vodilnih) slojev. V šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja je večina mest investirala v sisteme za čiščenje vode in sodobne vodovode – v zameno za zahtevani investicijski strošek jih kolera ni obiskala. V Hamburgu so vodilni namesto tega raje zaključili, da je odgovornost očiščevanja pitne vode v rokah prebivalca samega. Podjetniki so, namesto da bi se uklonili dragim a nujnim stanovanjskim zdravstvenim predpisom, brez slabe vesti maksimizirali dobiček. Povrh tega tudi niso uspeli nadzorovati zdravstveno-higieničnih razmer v začasnih begunskih četrtih (Kiple, 1999, str. 147)¹⁷⁶.

5.3.2 Gospodarska škoda v Hamburgu

Hamburg je imel že davnega leta 1844 priložnost, da se za relativno nizko ceno (primerjano glede na kasnejše gospodarske posledice) in prej kot večina drugih mest zaščiti pred kužno kolero. Angleški inženir William Lindley je takrat mestnim oblastem predstavil načrt izgradnje novega vodovodnega sistema¹⁷⁷. Kljub naraščanju prebivalstva ni o »dragi predelavi aktualnega vodovoda« nihče želel niti slišati (Winkle, 1997, str. 222). Poleg tega je obstoječi filtrirni sistem vode zaradi naraščajočega števila prebivalcev kmalu postal neustrezen. Novega meščani dolgo niso dobili. Oblasti so se jih leta 1888 usmilile in jim za gradnjo podarile celih 50.000 mark, kar je seveda pomenilo, da je projekt že vnaprej obsojen na neodobravanje s strani mestnih veljakov in končno tudi na propad¹⁷⁸. Leta 1892 hamburške oblasti niso reagirale na vesti iz Kabula, ki so poročale o 6.000 žrtvah zaradi kolere. Ko so tudi Hamburg, najprej пристanišče in nato še notranjost, zajeli prvi primeri kolere, so strokovnjaki to poskušali tolmačiti z drugimi, manj udarnimi boleznimi. Toda ne za dolgo. Resnica je bila najbolj očitna in boleča 27. avgusta 1892, ko je v Hamburgu za kolero zbolelo 1.102 ljudi, umrlo pa jih je 455. Prvo pomanjkanje, ki se je posledično pokazalo, je bilo pomanjkanje krst. Zato so v splošnih bolnišnicah dan in noč izdelovali preproste štirikotne zabojnike, kamor so stlačili na kupe mrtvih. Naslednja posledica je bila za mestno oblast še veliko pomembnejša. Trgovina v Hamburgu je skoraj zastala. Izvoz blaga iz mesta in uvoz izdelkov vanj sta bila prekinjena. Prišlo je do tistega, česar so se mestni trgovci najbolj bali – izolacije velikega trgovskega mesta (podobno: poglavje 4.2 in kranjska mesta ter njihove tovrstne težave) (Winkle, 1997, str. 233). Ko je bila katastrofa neizbežna, je hamburški senat odobril 500.000 mark pomoči »za prvo silo«. Slab mesec kasneje so meščani zahtevali 1.000.000 mark za poravnavo stroškov, ki so jih povzročili (obvezni) varnostni ukrepi kolere (Winkle, 1997, str. 244)¹⁷⁹ ...

¹⁷⁶ Hamburg je bil s svojo lego idealno zatočišče za begunce, ki so želeli poceni priti v Anglijo in Ameriko. Zaradi tega je predstavljal idealno zatočišče tudi za različne bolezenske mikroorganizme.

¹⁷⁷ Projekt novega vodovoda je pomenil saniranje posledic uničenja, ki ga je Hamburgu leta 1842 prizadejal veliki požar.

¹⁷⁸ Mestna oblast je še vedno živela v Pettenkoferjevi zablodi in zaradi tega ni upoštevale Kochovega odkritja. V nasprotnem primeru bi zagotovo prinesla potreben znesek. Seveda če tudi tedaj ne bi prevladal profitni motiv.

¹⁷⁹ Dodatne težave si je Hamburg nakopal z izdajo zdravstvenih poročil, ki niso izkazovala resničnega stanja. V želji, da bi ohranili trgovanje, so izdajali poročila, ki niso pričala o nikakršni bolezni in umiranju. Tako je v Ameriko prišel parnik, ki je iz Hamburga s seboj prinesel kolero. Pod pritiskom javnosti je Berlin razmišljal celo o tem, da bi Hamburgu vzel mestna pooblastila in ga postavil pod skrbništvo rajha.

Po koncu epidemije so vendarle zgradili nov vodovod in filtrirni sistem, kar jih je stalo 22,4 milijona mark. Odobritev tega denarja je vse, kar bi moral Hamburg narediti pred letom 1892. Na ta način v letnem računu mesta ne bi bilo nobene izmed negativnih postavk, ki sestavljajo naslednjo tabelo:

Tabela 4: Denarna sredstva, ki bi jih Hamburg leta 1892 lahko privarčeval, če bi pravočasno postavil nov vodovodni sistem (v milijonih mark)

<i>Postavka</i>	<i>Izguba</i>
Kapitalska izguba zaradi 8.605 smrtnih primerov	143,6
Izguba zaslužka 16.956 okuženih oseb	1,9
Izpad zaslužka v gostinstvu (hoteli, gostilne)	3,5
Upad uvoza	159,0
Upad izvoza	122,0
Grobo ocenjena skupna izguba	430,0
Izdatki za izgradnjo vodovoda (leto 1893)	22,4
Pravočasna izvedba vodovodnega projekta bi (samo na denarni izgubi) privarčevala	407,6

Vir: Winkle, 1997, str. 248.

Razlaga: V zgornji tabeli lahko vidimo, kakšne izgube je moral utrpeti Hamburg zaradi vztrajanja pri napačni odločitvi. Ker niso vodovoda zgradili že pred letom 1892, jih je kolera stala skoraj dvajsetkratno vrednost investicije. Zaradi (kratkoročnega) profitnega motiva so v zelo kratkem obdobju (približno enega meseca) izgubili dodatnih 407,6 milijonov mark (dodatnih zato, ker so morali po epidemiji kolere tako ali tako izvesti projekt novega vodovoda, ki jih je stal 22,4 milijona mark). Na tem mestu velja opozoriti na dve problematični postavki iz proučevane tabele. Prva se nanaša na kapitalsko izgubo, ki jo je imel Hamburg zaradi žrtev kolere¹⁸⁰. Sporna se zdi tudi postavka upada uvoza, saj manjši uvoz v osnovi (in na najkrajši možni rok) pomeni manjše občinske izdatke¹⁸¹. Kljub vsemu ti dve anomaliji nista važni za

¹⁸⁰ Ne vemo namreč, na podlagi česa so ocenili izgubljenih 143,6 milijonov mark. Ena možnost je, da so upoštevali nekakšno »povprečno (delovno) vrednost človeka«, človeški kapital, ki so ga nato pomnožili s številom mrtvih. Problem pri tem je, da niso bili vsi umrli delovno aktivni (na primer starejši in otroci), tisti aktivni pa so se nahajali v različnih obdobjih delovne dobe. Druga možnost je, da so ocenjevali izgubo poslov in jo pripisali mrtvim (kar je tudi manj verjetno, saj je bila izguba poslov odvisna še od drugih faktorjev: na primer posledic izolacije). Nemogoče je tudi, da so pridno spremljali posameznike, njihov zaposlitveni status (zaslužek, delovno dobo, starost) in to potem upoštevali v svojih ocenah. Žrtve bi lahko ocenjevali na podlagi njihovih davčnih obveznosti. Ne glede na dvome znesek upoštevajmo v skupni oceni, saj je bistvo te tabele v tem, da prikaže veliko izgubo, ki jo je povzročila zavrnitev le navidez dragega projekta.

¹⁸¹ Pri tem so morda ugotavljali izgubo zaslužka, ki jim ga je sicer prinašala prodaja uvoženih dobrin v Hamburgu. Težko gre namreč verjeti, da je izguba v višini 159 milijonov mark posledica dražje domače proizvodnje sicer uvoženih dobrin, ki je nastopila zaradi izolacije (bandiziranja) in s tem zaustavljenih dotokov blaga v Hamburg. Tudi tu velja zaključek prejšnje opombe.

pravilno razumevanje Hamburga in njegovega problema 1892. Važno je, da opazimo, kakšno izgubo je kolera pustila že samo v Hamburgu. Ker je bila bolezen pandemične narave, je škodo povzročala praktično po celem svetu. Skupna izguba je seveda neizmerljiva. Toda v vsakem slabem je nekaj dobrega: hamburški mestni senat je leta 1898 sprejel strog sanitarni stanovanjski zakon. S tem je javnost razdelil na dva pola. Podjetniki so sprejeti zakon kritizirali, ker jim je zaradi zahtevanih vlaganj zmanjševal dobičke, ostali mestni prebivalci pa so bili s stanovanjskim zakonom, ki je pomenil novo obliko zaščite pred kolero, seveda zadovoljni.

V letih 1836, 1849, 1850, 1855, 1866, 1886 in 1910 je kolera obiskala tudi Kranjsko in njeno prestolnico Ljubljano. Slednja je svoj mestni vodovod dobila leta 1890 (pred Hamburgom torej), osem let kasneje pa še sistem nove kanalizacije, pri katerem so začeli uporabljati sodobne tehnološke prijeme: betonske kanale, mešalni sistem, moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic (Studen, 1995, str. 40) ... Glede na dosedaj zapisamo lahko ugotovimo, da je kolera pomemben reformator na področju zdravstva, saj se je zaradi nje začela izvajati higienska politika mestnih oblasti. S tem je bil omogočen tudi neoviran proces industrializacije. Zaradi vloge, ki jo je imela kolera v 19. (20.) stoletju, so nastale (dolgoročne) koristi za svet večjega pomena od njenih žrtev. Eden izmed pionirjev higienske politike je New York, zato si ga bomo ogledali v poglavju, ki sledi.

5.4 New York in kolera leta 1832: začetek državne zdravstvene politike

V opombi št. 179 smo omenili ladjo, ki je leta 1892 kolero iz Hamburga prinesla v Ameriko. Da takrat tam ni prišlo do katastrofe, je bilo zaslužno predvsem načrtno izvajanje zdravstvene politike, ki se je začelo že leta 1832. Povod za njen začetek je bila kolera, na katero se je New York začel pripravljati leta 1831. Odbor za zdravje ni bil problem, saj je obstajal že dalj časa, predvsem kot posledica preteklih epidemij (rumene mrzlice, koz ...) ¹⁸². Junija 1832 je župan Walter Browne uvedel prvi profilaktični ukrep: karanteno za vse ljudi in izdelke iz Evrope in Azije. Dobra poteza vlade takrat je bila, da ni pobegnila, ko se je kolera pojavila v mestu, ampak je prevzela odgovornost in vodila varnostne projekte. Tako so 17. junija odobrili 25.000 ameriških dolarjev za ureditev začasnih bolnišnic (zapuščena poslopja, šole, banke ...), ki so sprejemale s kolero okužene bolnike (Beardslee, 2000, str. 2). Poleg tega je mesto postavilo stanovanja za siromašne in zanje uvedlo socialno skrbstvo. Podrli so zanemarjena barakarska naselja in sprejeli prve ukrepe za nadzor hrane in zdravil. Uvedli so obvezno čiščenje ulic in stanovanj. Vse to je seveda za občino pomenilo izdatke – in ti niso bili majhni. Še posebno ne, ker se je kolera v New Yorku zadržala skoraj pol leta ¹⁸³. Kljub temu je občinska blagajna brez težav prenesla naprteno finančno breme. Potrebne niso bile niti prošnje za privatne prispevke.

¹⁸² Poleg glavnega odbora so potrebovali še manjše lokalne enote, zato so sprejeli predpise o ustanovitvi lokalnih zdravstvenih odborov.

¹⁸³ Zaradi ustrežnejših ukrepov kot v Hamburgu je bolezen v New Yorku na vrhuncu svoje moči ubila okoli 100 ljudi dnevno. V Hamburgu je dnevno umiralo tudi do 500 prebivalcev.

Delo so olajšali mnogi prostovoljci, ki so sodelovali v javnih programih (Beardslee, 2000, str. 3). 18. februarja 1833 so bili znani skupni občinski izdatki za profilaktične ukrepe proti koleri:

Tabela 5: Občinski izdatki, ki so jih v New Yorku namenili za profilaktične ukrepe proti koleri iz leta 1832 (v ameriških dolarjih)

<i>Postavka</i>	<i>Izdatki</i>
Plačila »kužnim« stražarjem	41.144,73
Pokrivanje stroškov ubožnicam (zavodom za ljudi brez dohodkov)	6.546,28
Pokrivanje stroškov provizoričnih bolnišnic	45.173,08
Izdatki za t. i. Special Medical Council ¹⁸⁴	7.748,00
Poravnava stroškov ostalih projektov	16.096,23
Pokrivanje stroškov razkuževanja s klorovim apnom	979,09
Skupni občinski izdatki	117.687,41

Vir: Beardslee, 2000, str. 3.

Razlaga: V pričujoči tabeli ni velikih posebnosti. Vidimo lahko, da so v New Yorku večino izdatkov usmerili v plačila stražarjev (kot posledico županove politike karantene) in postavljanje provizoričnih bolnišnic. Ta poteza se zdi logična, saj omenjeni postavki predstavljata osnovna profilaktična ukrepa (preventivnega in kurativnega značaja) proti koleri. Večjo izgubo, kot so izdatki iz tabele št. 5, je povzročilo neracionalno obnašanje ljudi, ki so bežali iz New Yorka, misleč, da bodo drugje varni. Med 250.000 rezidenti naj bi svoje domove zapustilo kar okoli 80.000 ljudi (Beardslee, 2000, str. 3). Dve glavni posledici tega nespametnega ravnanja: širjenje kolere na druga, takrat še neokužena območja in hromitev trgovanja.

Na žalost so Američani z umikanjem kolere zaspali na lovorikah in pozabili na vse ukrepe. Razpustili so tudi zdravstvene odbore, kar se jim je maščevalo v letih 1849 in 1866, ko se je kolera znova pojavila. Takrat je New York sprejel zakon o trajni ustanovitvi »Metropolitanskega sanitarnega okraja in zdravstvenega odbora«. Ukrepi so bili podobni tistim iz leta 1832, le da so bili tokrat obsežnejši in predvsem trajnejši. Ta poteza se je izkazala za zelo pametno, saj je med tretjim napadom kolere v New Yorku obolelo vsega 591 ljudi. To se je poznalo tudi v skoraj nedotaknjenem poslovnem svetu in manjši paniki ljudi – gospodarskih posledic kolera takrat torej ni povzročila.

¹⁸⁴ Glavni zdravstveni odbor je tako imenovani posebni zdravniški svet ustvaril predvsem zaradi kritik panične javnosti. Kakšne posebno pomembne funkcije v celotni profilaktični shemi ni imel. Sestavljali so ga predvsem prominentni meščani in zdravniki.

5.5 Kolera in črna stran profilaktičnih ukrepov

V opombi št. 132 smo tolmačili odbore za zdravje, ki so jih v času kolere nekateri imenovali tudi odbori smrti. White pravi, da je zdravstveni odbor, še preden je kolera sploh dosegla Anglijo¹⁸⁵, že izvajal teror in povzročal strah v deželi (White, 1837, str. 2). Navedenih je le nekaj najočitnejših primerov (White, 1837, str. 6, 14, 16, 17):

- pokopavali so žive ljudi in zdrave trpali v kužne lazarete,
- uporabljena so bila neprimerna zdravila,
- zdravniki in pogrebniški so pijani opravljali svojo službo,
- mrtve so ropali,
- z denarno in zaporno kaznijo so kaznovali zdravnika, ki ni prijavil kolere, čeprav tisti pacient v resnici kolere sploh ni imel.

Zanimivo pri tem je, da so šli zgoraj navedeni očitki, ki bi sicer morali predstavljati zgledno in učinkovito profilaktično politiko odborov za zdravje, na račun javnih izdatkov. White tu kritizira oblast, da je najprej zbirala sredstva z javnimi prispevki, ki naj bi služili za izboljšanje življenjskih pogojev revežev in pokritje zdravstvenih stroškov, nato pa je donatorje še obdavčila. Poleg tega v javnost ni prišel nikakršen uraden dokument o alokaciji zbranih sredstev. Zato naj se začne preiskava proti zdravstvenemu odboru. Zahteva se predvsem odgovor na vprašanje o plačah zaposlenih v odboru. White tudi želi izvedeti, koliko članov zdravstvenega odbora dela danes (obdobje okoli leta 1837) in za kakšno plačilo. Kaj pa se je zgodilo s prispevki, ki so jih občine zbrale za boj proti koleri? Kje je dokumentacija o tem, kako so bili porabljeni? Javnost verjame, da je bil del sredstev, namenjenih za kolero, zlorabljen v korist vladajočih posameznikov (White, 1837, str. 17).

Iz zgoraj zapisanega lahko vidimo, da se je javnost v času kolere obnašala racionalno. Zanimalo jo je, kako zdravstveni odbori delujejo oziroma kako razporejajo zbrana sredstva med profilaktične ukrepe. V dosedanjem delu naloge se s tem fenomenom še nismo srečali. V starem in večini srednjega veka je bilo v ospredju umiranje (ni bilo profilakse), v novem veku pa smo do tega trenutka večji pomen dali preživetju oziroma zaščiti pred umiranjem (in s tem povezanim stroškom). Če primerjamo angleške ukrepe z amerškimi, opazimo dve pomembni razliki. Američani so se v času kolere odprli pred javnostjo in že leto po koleri (1833) izdali poročilo o stroških profilaktičnih ukrepov, Angleži pa so upali, da bodo z represivnim zdravstvenim odborom zakrili sledi bega iz javnosti (in tudi nekontrolirano porabo sredstev). Poleg tega Američani od javnosti niso zahtevali privatnih prispevkov, angleške oblasti pa so svoje prebivalce poleg prispevkov še obdavčile.

6 koze (Smallpox, Pocken): izkoreninjene morilke

¹⁸⁵ Tu je mišljeno leto 1831 in druga pandemija kolere.

To poglavje bi kronološko sicer moralo priti na vrsto pred kolero, saj so se koze v epidemičnih oblikah večinoma pojavljale do konca 18. stoletja, ko je Jenner z vakcinacijo dosegel velik napredek v profilaksi zoper to bolezen (glej tudi poglavje 1.4), pandemična kolera pa je značilna predvsem za 19. stoletje. Koze obravnavamo šele sedaj zaradi tega, ker se najpomembnejša ekonomska asociacija v zvezi z njimi zdi WHO-jev eradikacijski program, le-ta pa se je končal proti koncu leta 1979¹⁸⁶. Seveda bomo pred tem programom na kratko predstavili koze in njihovo zgodovino ter nekatere zanimivosti dalmatinske epidemije koz (1887) in stroške vakcinacije v Jugoslaviji (1972).

6.1 Splošno o kozah^{187,188}

Črne koze ali variola so po definiciji *huda nalezljiva bolezen, ki jo povzroča virus variolae* (Pox-virus variolae) (Gruškovnjak, 1993, str. 593)¹⁸⁹. V zadnjem stoletju sta se pojavljali dve obliki koz: variola major (smrtnost 25–30 % okuženih) in variola minor (smrtnost 1 % okuženih) (Kiple, 1999, str. 74). Je kapljična infekcija¹⁹⁰, ki je nastopala endemično in epidemično. Utvič pravi, da so koze pravi mesojedec. Običajno se na bolnikovi koži naredijo pustule (gnojni mehurčki), v najtežjih primerih pa se te pustule med seboj združijo in je človek le še razpadajoča gmota mesa. Tisti, ki so bolezen preživeli, so pogosto (p)ostali pohabljeni, gluhi in slepi (Utvič, 1986, str. 24)¹⁹¹.

Bolezen poznajo že od davnine, vendar nihče ne ve zanesljivo, kdaj in kje so se prave koze pojavile prvič. Na Kitajskem je opisana epidemija leta 1122 pr. n. št. V Evropo naj bi bolezen v srednjem veku prinesli Saraceni. Od takrat pa vse do odkritja vakcinacije so bile koze najpogostejši vzrok smrti otrok do petega leta starosti. Politični vpliv koz skozi zgodovino ni bil majhen (kakor tudi ne pri večini drugih infekcijskih bolezni – na primer »črni smrti« in »Justinijanovi kugi«). Še posebno ne, kadar so različno učinkovale na dve nasproti si stoječi populaciji – torej, ko so imele tako imenovani diferencialni učinek. Leta 1518 so koze prišle iz

¹⁸⁶ Program eradikacije se je neformalno končal že leta 1977 (stroške programa je v zadnjih dveh letih povzročal le še nadzor), formalno pa zaradi pravila, po katerem je eradikacija koz v neki deželi potrjena, ko od zadnjega aktivnega primera obolenja pretečeta dve leti aktivnega nadzora, dve leti kasneje.

¹⁸⁷ V angleškem jeziku kozam pravimo smallpox. Takšno ime naj bi dobile zaradi razlikovanja od sifilisa, ki se imenuje great pox (Kiple, 1999, str. 74).

¹⁸⁸ Koze uvrščamo med tako imenovane karantenske bolezni, čeprav zaradi dolge inkubacijske dobe karantena včasih ni delovala (Kiple, 1999, str. 77).

¹⁸⁹ Ker bolezen povzroča virus, zanjo ni zdravila.

¹⁹⁰ Bolezen se širi z dotikom in po zraku, ne prizanese niti plodu v materinem telesu. Ne prizanese otrokom, odraslim, revežem in bogatašem, kraljem (Utvič, 1986, str. 27) ... Za kozami sta tako med drugim umrla Ludvik XV in Joseph I. Koze so predstavljale problem tudi Angliji, saj bi kraljico Anno (svakinjo Viljema Oranskega, ki je umrl brez moških potomcev) moral naslediti njen sin (edini neposredni dedič), ki pa je umrl za kozami (Winkle, 1997, str. 865).

¹⁹¹ V 17. stoletju je bilo veliko ljudi kozavih, o čemer pričajo tudi brazgotine kot razpoznavno znamenje v tiralicah: »Išče se Thomas Bailey, nizek, čokat, ploščatega nosu, brez brazgotin od koz« (Utvič, 1986, str. 24).

Španije¹⁹² v Ameriko, španski konkvistadorji pa si niso mogli želeli boljšega zaveznika. Ko je bil azteški vladar Montezuma umorjen in je vse kazalo na to, da bodo ogorčeni Azteki kruto pobili in nagnali v beg vse Špance, so začele v Tenochtitlanu razsajati koze. Azteki so Špance sicer izrinili iz mesta, vendar so njihovi voditelji podlegli boleznim. Cortez je imel tako vse možnosti, da se z vojsko vrne v azteško prestolnico. Če ne bi bilo koz, Cortez ne bi zmagal, zemljevid sveta bi bil drugačen in zgodovina bi krenila po drugi poti. Koze so pomagale tudi Franciscu Pizarru, španskemu osvajalcu Peruja. Bolezen je leta 1520 zajela Gvatemalo in kmalu dosegla inkovsko državo. Odpora ni bilo nobenega, bolezen je kosila Inke, Španci pa so v miru ropali velikanske zaklade (Utvič, 1986, str. 24, podobno tudi: Winkle, 1997, str. 854 in naprej, Ruffie et al., 1993, str. 107). V 18. stoletju so koze uporabili kot biološko orožje proti Indijancem v Severni Ameriki. Razdeljevali so odeje, ki so jih pred tem uporabljali oboleli s kozami, da bi sprožili epidemijo. Smrtnost znotraj prizadetih plemen je znašala tudi do 50 % (Stantič-Pavlinič, 2002, str. 26).

Edwarda Jennerja¹⁹³ in vakcinacijo smo spoznali že v poglavju 1.4. Izbor cepiva za vakciniranje bo v delu pomenil pomembno dilemo dalmatinskega zdravstva, kar bo tema naslednjega poglavja.

6.2 Koze v Dalmaciji leta 1887

V poglavju 5.2 smo obravnavali kolero v Dalmaciji (leto 1886). Že naslednje leto so bile na vrsti koze. Eno izmed pomembnih vprašanj, o katerih so leta 1887 ob izbruhu koz v Dalmaciji razpravljali, je bilo navezano na izbor cepiva. Kljub temu da se je vakcinacija po svetu izvajala že dolgo, so v Dalmaciji stali pred dilemo glede vrste cepiva: odločali so se na podlagi višine finančnega bremena, vprašanja kadrovskih možnosti in npora zdravnikov izvajalcev (Sirovica, 1990, str. 146). Na koncu so se odločili za vakcinacijo z živalskim cepivom, kar so utemeljili na sledeči način (Sirovica, 1990, str. 146):

- pri dotedanji metodi vakcinacije je moral zdravnik večkrat obiskati bolnika, pri čemer je (drugi) obisk v primeru, da pri prvem cepljenju ni nastal gnoj, ki je pomenil osnovo za imunost, predstavljal nepotrebno večanje občinskih stroškov (dolge poti so zdravnikom takrat vzele veliko časa in moči),
- pri vakcinaciji z živalskim cepivom odpade »prvi obisk«, kar pomeni, da ne povzroča nekoristnih dodatnih stroškov,
- zdravstveni odbor je konkretno govoril tudi o stroških: 100 odmerkov cepiva bi veljalo 5 forintov, kar pomeni 800–900 forintov za potrebnih 16.000–18.000 cepljenj. Letna predvidena vsota za cepljenje je znašala 3.000 forintov, od česar bi 1.000 privarčevali zaradi odpadlega »prvega obiska«. Kljub temu da je dotedanja metoda vakcinacije v osnovi pomenila letni

¹⁹² Če je človek prebolel variolo major, je imel to prednost pred drugimi, da je postal imun. V 15. in 16. stoletju so koze razsajale po Evropi, prav tako tudi v Španiji. Preživeli so bili imuni proti bolezni in zanesli so jo v Ameriko (Utvič, 1986, str. 26).

¹⁹³ Za Utviča je izumitelj vakcinacije Jenner le »izbranec, ki je dovršil piramido, sicer večstoletno delo različnih posameznikov«.

strošek le 200–300 forintov, kar je približno 600 forintov ceneje od animalne vakcinacije, skupni učinek jasno preferira slednjo, ki v tem primeru omogoča do 15 % prihranek glede na predvidenih 3.000 forintov (*prihranek* = 1000 f.–600 f. = 400 forintov).

Občine so bile s takšnim izidom seveda zadovoljne, manj zadovoljni pa so bili zdravniki izvajalci, saj so bili za svoje delo preslabo plačani. Občinska sredstva včasih niso zadoščala niti za potovanje, kaj šele za plačilo zdravnikove storitve. Zdravstveni odbor je na negodovanje odgovoril, da je število pritožb majhno, ponudba zdravnikov pa večja od povpraševanja po njih. Izgleda, da je zdravstvena administracija na zdravniški poklic gledala kot na moralno dolžnost in idealizem osebe, ki se ga loteva (Sirovica, 1990, str. 156).

6.3 Ugotavljanje stroškov vakcinacije proti kozam in epidemija koz v Sloveniji leta 1972¹⁹⁴

V Sloveniji je bilo v obdobju okoli leta 1970 med otroki približno 75.000 obveznikov za vakcinacijo proti kozam. Povprečne letne stroške za obvezno vakcinacijo izračunamo z vsoto kumulativnih stroškov cepiva in storitev:

- stroški cepiva: 75.000 odmerkov po 5,13 din = 384.750,00 din
- stroški storitev: 75.000 storitev po 14,60 din = 1.095.000,00 din

Skupaj = **1.479.750,00** din

Zaradi vnešene epidemije koz v Jugoslavijo leta 1972 je Slovenija (in tudi ostale republike) izvedla množično vakcinacijo vsega prebivalstva. Finančni stroški, ki so nastali s tem v zvezi, nas morajo opozoriti na to, kako važni so pri vnosu karantenskih ukrepov takojšnji in pravilno izvedeni protiepidemijski (profilaktični) ukrepi. Po podatkih, ki so zbrani za Slovenijo, so znašali vsi stroški v zvezi z vakcinacijo proti kozam in izvedbo ostalih protiepidemijskih ukrepov v letu 1972 **26.421.806,80** dinarjev (Piškur-Kosmač, 1976, str. 16). Na podlagi primerjave danih stroškov vakcinacije lahko ugotovimo, da je epidemija leta 1972 v Sloveniji povzročila skoraj 18-krat večje stroške kot so znašali povprečni letni stroški rutinske vakcinacije. Sklep: bolj se splača vlagati v preventivo (zaščito), kot pa se potem spopadati z epidemijo samo. Dodatna prednost preventive je v tem, da lahko stroške profilakse predvidimo vnaprej, medtem ko stroškov v primeru epidemije nikakor ne moremo pravilno napovedati.

¹⁹⁴ Stroški vakcinacije bodo sicer izraženi v dinarjih, kar pa ni tako pomembno, saj nas bo zanimala predvsem primerjava med stroški vsakoletne rutinske vakcinacije in stroški masovne vakcinacije zaradi epidemije koz leta 1972. Tako bomo z relativno sliko videli povečanje stroškov, ki so posledica epidemije.

6.4 WHO-jev¹⁹⁵ program eradikacije koz v svetu¹⁹⁶

Leta 1967 je skupščina WHO-ja sprejela sklep, da je eden njenih glavnih ciljev eradikacija (izkoreninjenje) koz po celem svetu. Že takrat je prevladovalo mnenje, da bo ta cilj lahko realiziran v desetih letih. Temu pozivu so se odzvale skoraj vse dežele članice WHO (Fenner et al., 1988, str. 409, podobno tudi: Piškur-Kosmač, 1976, str. 10).

Temeljno merilo uspešnosti kateregakoli eradikacijskega programa je v zmanjšanju bolezenskih primerov na število nič. Če določena bolezen še obstaja v endemični obliki (in se na tak način tudi prenaša), eradikacijskemu programu ni uspelo doseči cilja, četudi so izvajalci tega programa močno zmanjšali verjetnost okužbe z določeno nalezljivo boleznijo (Fenner et al., 1988, str. 409). Tako imenovani smallpox target zero je torej edini cilj oziroma edini še sprejemljivi rezultat eradikacijskega programa¹⁹⁷. Pri tem finančni vidik ni najpomembnejši. Kot bomo namreč videli kasneje, ima vsak program na voljo določen budžet, ki pa v skoraj nobenem primeru ne zadošča za njegovo izvedbo. Ko se program konča, odgovorni potegnejo črto in v poročilu najprej poročajo o vidiku uspešnosti in nato še o financah. Če program uspe, prekoračitev predvidenega finančnega okvirja ne povzroča nobenih težav, saj se investicija v eradikacijo povrne v zelo kratkem času (investicija v eradikacijo koz se boja povrne vsakih 26 dni). Že v naslovu šestega poglavja smo posredno zapisali, da je program eradikacije koz uspel. »Target zero« je bil torej dosežen, zato nas za potrebe dela zanimajo le še stroški.

Za lažje razumevanje sredstev, porabljenih za izkoreninjenje koz, bomo najprej v nekaj dejstvih opisali obsežnost programa eradikacije koz. Situacija preden je WHO začel s programom: letno so koze okužile okoli 15 milijonov ljudi, pri čemer jih je umrlo 2 milijona (United Nations Foundation, Children's Health, WHO). Program se je izvajal okroglih deset let¹⁹⁸. Najvažnejši protiepidemijski ukrep je postal nadzor, ki je nujno potreben za prekinitev transmisije koz. Poleg

¹⁹⁵ WHO ali Svetovna zdravstvena organizacija (SZO) je del Organizacije združenih narodov (OZN). Ožje se klasificira v Ekonomski in socialni svet, enega izmed šestih organov OZN, ki ga med drugim sestavljajo tudi WTO (Svetovna trgovinska organizacija), IMF (Mednarodni denarni sklad), ILO (Mednarodna organizacija dela), WB (Svetovna banka) ... WHO je v okviru tega velikega svetovnega sistema specializiran predvsem v preprečevanje in izkoreninjenje bolezni, promocijo globalnega zdravja ter večanje splošnega življenjskega standarda. Nacionalnim vladam pomaga pri izboljševanju zdravstvenih storitev, prehrani, stanovanjskih problemih, sanitarnih vprašanjih, zdravstvenih raziskavah (United Nations Foundation, Children's Health, WHO) ...

¹⁹⁶ Javnost pod programom izkoreninjenja koz (v večini) pozna eradikacijski program iz leta 1967. Mnogi ne vejo, da je dotični program intenzivirana različica globalnega eradikacijskega programa, ki se je začel že leta 1958. Izvirni program medijsko ni dobro poznan iz dveh razlogov: 1) ni mu uspelo izkoreniniti koz in 2) za njegovo izvedbo je bilo na voljo veliko manj sredstev kot v intenziviranem programu.

¹⁹⁷ Najtežji del programa je bilo iskanje zadnjih primerov črnih koz. Za lažje delo so razpisali tudi do 1.000 ameriških dolarjev nagrade za vsak prijavljeni primer, kar je recimo v revnem Bangladešu predstavljalo izjemno visoke zneske.

¹⁹⁸ Eden zadnjih znanih primerov pravih koz je bil registriran 16. oktobra 1976 v Bangladešu. Zgodovina je zapisala tudi bolnikovo ime. To je bila triletna Rahima Banu. Takrat je 12.000 zdravstvenih delavcev pod nadzorstvom skoraj sto epidemiologov preiskalo deželo, hodili so od hiše do hiše, iskali po mestih in vaseh, po poljih in po džungli. Nobenega drugega primera niso odkrili (Utvić, 1986, str. 30). Uradno je bila eradikacija potrjena 9. decembra 1979.

nadzora je bila vakcinacija prebivalstva tista, ki je doprinesla k uspešnosti zastavljenega cilja (Fenner et al., 1988, str. 424). Za izvajanje programa je bilo potrebnih 300 milijonov odmerkov cepiva. S pomočjo WHO-ja in njenih referenčnih laboratorijev so 2/3 potrebne vakcine izdelale endemske dežele same (Piškur-Kosmač, 1976, str. 10)¹⁹⁹. Na eradikacijskem projektu je sodelovalo okoli 150.000 ljudi, ki so delovali v več kot 50 deželah po celem svetu (Fenner et al., 1988, str. 423)²⁰⁰. Seveda ne smemo pozabiti tudi na probleme, ki jih je povzročilo izvajanje eradikacijskega programa v praksi (Fenner et al., 1988, str. 414, 422):

- neustrezno osebje: tu niso mišljeni le terenski izvajalci, temveč tudi glavno osebje,
- premajhen proračun: že zgoraj smo omenili, da to ni problem, ko je program enkrat uspešno izveden; problematične so vmesne (izvajalne) faze, kar pomeni (pravočasno) zagotovitev sredstev za določeno potrebo v nekem trenutku,
- obširnost programa: težavno usklajevanje in koordiniranje posameznih funkcij in nalog znotraj programa,
- težave z nacionalnimi vlada: vsaka sodelujoča država si je eradikacijski program predstavljala po svoje, kar je vodilo do težav v komunikaciji, večji porabi sredstev in nenazadnje tudi v upočasnjem doseganju glavnega cilja ...

Uradna statistika porabljenih sredstev za eradikacijo koz: v 12-ih letih, kolikor je program formalno trajal, je bilo v ta namen porabljenih skupno 97.969.737 ameriških dolarjev. Od tega je WHO iz svojega rednega proračuna (WHO regular budget) prispeval 33.565.248 ameriških dolarjev. Preostali znesek (64.404.489 ameriških dolarjev) je program dobil iz naslova bilateralne podpore (Bilateral support) v višini 24.269.124 ameriških dolarjev, donacij drugih organov OZN (Other organs of UN system) v višini 2.492.328 ameriških dolarjev ter prostovoljnega sklada za promocijo zdravja (Voluntary Fund for Health Promotion) in posebnega računa za eradikacijo koz (Special Account for Smallpox Eradication), ki sta skupaj omogočila 37.643.037 ameriških dolarjev sredstev (Fenner et al., 1988, str. 467)²⁰¹. Pri tem velja opozoriti na dve stvari. Prva je postavka bilateralne podpore, ki je v prvih štirih letih izvajanja programa predstavljala več kot polovico celotnih zbranih sredstev. V naslednjih letih se je ta delež močno zmanjšal. Na začetku so na primer ZDA podpirale programe v zahodni in srednji Afriki. Ko je bila leta 1970 tam dosežena eradikacija, se je pritok ameriških sredstev v eradikacijsko blagajno za Afriko ustavil, kar se je konec leta kazalo v manjši višini postavke bilateralne podpore. Seveda je bilo podobnih primerov še veliko in vsi so šli po principu: večja kot je eradikacija, manj bo pomoči (Fenner et al., 1988, str. 466). Druga stvar, na katero velja opozoriti, je način izračuna (ovrednotenja) prispevkov posameznih držav donatoric. Tako so

¹⁹⁹ Potrebe po ogromnih količinah cepiva so se močno zmanjšale, ko so začeli uporabljati novo tehniko cepljenja (tehnika multipnih vbodov z bifurkacijsko iglo). Z njo je bilo možno hitro cepiti veliko število ljudi, pri tem pa je bila poraba cepiva za 50 % manjša, kot pri prejšnji tehniki (z lanceto) (Piškur-Kosmač, 1976, str. 10).

²⁰⁰ Leta 1967 je bilo 42 dežel, ki so prijavile primere obolenj za kozami (od tega 30 endemskih, v 12 pa so bile koze importirane), leta 1973 pa se je to število zmanjšalo na 10 dežel (od tega 4 endemske, 6 »importiranih«). Eradikacija je najprej uspela v južni Ameriki (1971), nato pa še v Indoneziji (1972), Aziji (1975) ... (Piškur-Kosmač, 1976, str. 11).

²⁰¹ Zadnji dve postavki priliva v eradikacijski proračun in pa bilateralna podpora so predvidevali sredstva v obliki denarja in nedenarja (stvari, naturalij) – in cash and in kind.

nekateri za 1000 odmerkov vakcine, katerih (določena in ne lastna) cena se je v povprečju gibala med 10 in 16 ameriškimi dolarji, obračunali celo 256 ameriških dolarjev prispevka, kar jim je seveda umetno dvignilo nivo skupnih prispevkov (Fenner et al., 1988, str. 465). Ne glede na omenjene zaplete je številka približno 100 milijonov ameriških dolarjev za celoten program ustrezna. Svet v enem letu na račun uspešne eradikacije privarčuje več kot 1 milijardo ameriških dolarjev samo na vakcinacijskih stroških! Ob tem niso upoštevani drugi stroški (na primer: stroški karantene, stroški izgubljene delovne aktivnosti zaradi smrtnih primerov ...). Program eradikacije koz torej ni zaman uvrščen najvišje na lestvici najpomembnejših dogodkov v zvezi z infekcijskimi boleznimi v 20. stoletju. Mnogi strokovnjaki ga smatrajo celo za najpomembnejši dosežek medicine v 20. stoletju (Bartlett, Top 10 Infectious Disease Events of the 20th Century).

7 Ostale bolezni

V poglavju bomo spoznali nekatere bolezni, ki so sicer pomembno sooblikovale človeško zgodovino, vendar jih zaradi obsega naloge ne bomo podrobneje obravnavali. To nikakor ne pomeni, da so te bolezni manj pomembne glede na tiste iz prejšnjih poglavij.

7.1 Malarija (Malaria)

7.1.1 Splošno

Utvić pravi, da je malarija najstarejša bolezen med vsemi, kar jih pozna človeštvo. Pomorila naj bi več ljudi kot vsaka druga bolezen. V ogroženih državah je omajala družbene strukture, povzročila propad ljudstev, zakrivila vojaške poraze in s tem spremenila politični zemljevid sveta (Utvić, 1986, str. 47). Kitajci so jo opisali že leta 2500 pr. n. št. Hipokrat je v 5. stoletju pr. n. št. dejal, da malarijo povzroča pitje umazane vode iz močvirij. Nekateri drugi so se sicer strinjali, da je vzrok bolezni močvirje, vendar ne umazana voda, temveč slab zrak, ki izhaja iz njega. Odtod tudi njeno ime, mal-aria²⁰², ki v italijanskem jeziku pomeni slab zrak (Kiple, 1999, str. 99, podobno tudi: Suić, 1938, str. 4). V poglavju 1.3 smo malarijo omenili v kontekstu s Terencijem Varrom (1. stoletje pr. n. št.).

Malarija je *nalezljiva krvna bolezen*. Klica (parazit) plasmodium, povzročitelj malarije²⁰³, se v velikem številu nahaja v krvi malaričnega bolnika. Bolezen se z okuženega na zdravega človeka

²⁰² Ime malarija (mal-aria) je nastalo šele leta 1743, potem ko je italijanski zdravnik Giovanni Maria Lancisi, ki je poznal antične domneve, leta 1717 objavil monografijo, v kateri je postavil teorijo, da mrzlice ne povzroča slab zrak marveč drobcene bube ali črvi, ki na neznan način preidejo v kri (Utvić, 1986, str. 49).

²⁰³ Leta 1880 je francoski vojni zdravnik Louis Alphonse Laveran odkril povzročitelja malarije (Winkle, 1997, str. 773). Uganko prenašanja malarije je rešil angleški kirurg Ronald Ross, zadnje skrivnosti o komarjih in malariji pa je leta 1898 odkril Italijan Giovanni Grassi (Utvić, 1986, str. 51, 52). Vsa ta dognanja so koristno uporabili tudi v praksi. Tako so na primer brez večjih težav pred malarijo zaščitili delavce (zdravili so jih s kininom, zaščitili pa z mrežami), ki so v začetku 20. stoletja delali na Panamskem prekopu (Kiple, 1999, str. 101).

prenaša samo preko komarjev roda *Anopheles* (Suić, 1938, str. 4). Njeni simptomi so vročina, tresenje, bolečine v sklepih, glavobol, bruhanje, krči (Malaria, Fact sheet No 94, 1998, WHO) ...

Malarija je zagotovo spremenila tok zgodovine. Umorila je Aleksandra Velikega na vrhuncu njegove moči. Potem ko je osvojil ves znani svet, se ga je lotila najhujša oblika malarije. Prav malarija je bila vzrok, da je bleščeča grška civilizacija potonila v somrak. Zmanjšala je moč ljudstva, razredčila prebivalstvo zunaj mest ... Zaradi malarije se je umaknil bizantinski vojskovodja Belizar, umaknil se je cesar Oto I., zaradi malarije je bedno končal njegov sin in naslednik Oto II. Pokopala je zahodnogotskega kralja Alarika, umirali so papeži, vojskovodje... Tako zelo so se bali te bolezni, da je bilo včasih težko najti kandidata za izpraznjen papeški prestol (Utvić, 1986, str. 48, 49).

Malarija je danes najpomembnejša tropska bolezen in pobije več ljudi kot katerakoli druga infekcijska bolezen razen tuberkuloze. Zdravstveni problem predstavlja v več kot 90 državah, ogrožene je okoli 40 % svetovne populacije. Več kot 90 % bolezenskih primerov gre na rovaš Afrike. Letno zaradi malarije umre čez milijon obolelih.

7.1.2 Povezava z ekonomijo

Malarija bolj kot katerakoli druga bolezen napada revne. Tako je med 101 državo in področji, ki v WHO-jevi evidenci predstavljajo endemična malarična območja, večina najrevnejših svetovnih dežel. Stroški za te dežele vključujejo stroške nadziranja malarije in izgubljene delovne dni – makroekonomsko gledano torej obremenjujejo zdravstvene sisteme in zmanjšujejo ekonomsko aktivnost. Po ocenah WHO-ja se njihova višina v Afriki giblje okoli 1–5 % BDP²⁰⁴. Raziskave iz leta 1997 kažejo, da neposredni in posredni stroški malarije v Afriki presegajo 2 milijardi ameriških dolarjev (letno).

Za posameznike stroški v zvezi z malarijo obsegajo ceno zdravljenja²⁰⁵, preprečevanje in izgubljen dohodek. V prizadetih deželah tako lahko en sam udar malarije enačimo s stroški izgube aktivnosti 10-ih delovnih dni. Na mikroekonomskem nivoju so še posebno prizadeta ruralna območja. Za njih velja, da so deževna obdobja čas, ko se intenzivira poljedelska aktivnost. Takrat revne družine zaslužijo največji delež letnega dohodka. Malarija poskrbi, da te revne družine postanejo še revnejše. Prevladuje ocena, da okužene družine v primerjavi z zdravimi pospravijo le 40 % pridelka. Po drugi strani pa je prav poljedelska politika (alternativne možnosti uporabe zemlje: krčenje gozdov, namakalne sheme, novi nasipi ...) tista, ki pomaga širiti malarijo (Malaria, Fact sheet No 94, 1998, WHO).

²⁰⁴ Če bi malarijo izkoreninili, bi bil afriški BDP večji celo do 100 milijard ameriških dolarjev (HIV, TB and Malaria – three major infectious diseases threats, 2000, WHO).

²⁰⁵ WHO ocenjuje, da majhni kmetje v Nigeriji in Keniji za zdravljenje malarije porabijo 13 % oziroma 5 % letnega dohodka gospodinjstva, ki bi se sicer lahko porabil v alternativne namene (za ekonomski razvoj) (Gannon, 2000, str. 21).

UNICEF pravi, da bi bili povprečni stroški implementacije programa za kontrolo malarije za vsako državo v Afriki vsaj 300.000 ameriških dolarjev letno²⁰⁶. WHO je že leta 1956 začel s programom eradikacije malarije, ki pa ni bil uspešen. Tudi mednarodni donatorji so v konkurenčnem programu za koze očitno videli večji potencial (pri kozah je eradikacija lažja že zaradi tega, ker ni živalskega rezervoarja), saj so njihovi prispevki že v štirih letih prehiteli tiste za malarijo, čeprav se je (globalni) program izkoreninjenja koz začel dve leti kasneje. Danes sta v zvezi z bojem proti malariji pomembni predvsem dve kratici: MMV (The new Medicines for Malaria Venture) in MIM (The Multilateral Initiative on Malaria). Prva se ukvarja z razvijanjem zdravil proti malariji in njihovo dostopnostjo v revnih deželah. Javni in privatni sektor sta v ta namen predvidela 30 milijonov ameriških dolarjev letnega budžeta. MIM pa se posveča predvsem malaričnim raziskavam v Afriki. Proračun tega programa znaša 3 milijone ameriških dolarjev in trenutno podpira več kot 15 projektov raziskav po svetu (Malaria, Fact sheet No 94, 1998, WHO).

Poglavje o malariji lahko zaključimo z Utvićevo mislijo: »Če bi hotelo človeštvo zares izkoreniniti to bolezen, bi bile akcije tako velikanske in tako drage, da bi morale za več let prenehati z oboroževanjem« (Utvić, 1986, str. 53).

7.2 Tuberkuloza in gripa

V poglavju o koleri smo zapisali, da so drugo pandemijo te bolezni omogočili parniki in nove železniške povezave. Tehnični napredek je torej pomagal pri njenem širjenju. V tem poglavju se srečujemo še z dvema boleznima, katerih širjenje je ravno tako posledica kompleksnih ekonomskih, političnih, socialnih in tehnoloških sprememb: tuberkulozo in gripo.

Utvić meni, da naj bi tuberkuloza v zgodovini ubila več ljudi kot kuga, gobavost in kolera (Utvić, 1986, str. 61). Slednje tri ljudje bolj poznajo, ker so nastopile iznenada in takrat praktično v enem zamahu pomorile ogromno ljudi. Tuberkuloza pa je imela (ima) drugačen slog. Tako imenovana **bela kuga** je morila v tišini in miru, na kar so se ljudje v stoletjih in tisočletjih navadili kot na nekaj neogibnega (Utvić, 1986, str. 61). Gripa je njeno pravo nasprotje. Najbolj znana je zaradi pandemije leta 1918, ko naj bi glede na najnovejše raziskave v pol leta umrlo celo 30 milijonov ljudi (in ne nekaj nad 20, kot so mislili do zdaj) (Kiple, 1999, str. 117)²⁰⁷.

²⁰⁶ Na prvi pogled se sliši veliko, toda če ta znesek razdelimo na prebivalce, bi to v deželi, ki ima 5 milijonov prebivalcev pomenilo 0,06 ameriškega dolarja na osebo.

²⁰⁷ »Črna smrt« je za podoben izplen potrebovala okoli 5 let. Absolutno gledano je gripa torej morila veliko bolj učinkovito. Kljub temu je relativen pogled tisti, ki omogoča primerljivost. Dejstvo je, da je »črni smrti« 25 milijonov ljudi uspelo pobiti v populaciji približno 75-ih milijonov. Pri tem ni imela nobene pomoči parnikov ali železnice (čeprav smo v poglavju 2.7 govorili o modernizaciji ladij tik pred to največjo kugo, se le-ta ne more primerjati z novo tehnologijo 19. in 20. stoletja), poleg tega pa se ocene mrtvih nanašajo le na Evropo, saj takrat novega sveta (ki je izdatno dvignil končno število mrtvih pri gripi) niso poznali.

7.2.1 Tuberkuloza (Tuberculosis, Tuberkulose)

Tuberkulozo povzroča *bacil Mycobacterium tuberculosis*, ki se ponavadi širi preko zraka. Simptomi: »krvavi robec«, slabost, vročina, bledost, hujšanje, izgubljanje teka in podobno. Bolezen je morila že v prazgodovinskem obdobju. Na izkopanih kosteh pračloveka so odkrili sledove kostne in sklepne tuberkuloze. Kostno tuberkulozo so našli tudi pri egiptovskih mumijah, bolezen so poznali Babilonci in še posebej stari Indijci. »Bela smrt« je v ustaljenem ritmu morila do začetka 19. stoletja. Zaradi človekove vdanosti v usodo bolezni do takrat tudi ni bilo posebnih raziskovalnih spodbud. Industrijska revolucija, pospešena industrializacija in množično preseljevanje ljudi v mesta so korenito spremenili ta arhaični pogled. Revščina, pomanjkanje hrane, utesnjene četrti, slabi sanitarni pogoji in zaposlitve so pomenili vodo na mlin tuberkulozi in njenemu širjenju (Utvić, 1986, str. 62, enako tudi: Kiple, 1999, str. 136). Koch je leta 1882 odkril povzročitelja in vsaj malo omilil paniko ljudi. Ko je v 20. stoletju rastoča zahodna industrijska ekonomija omogočila višje mezde, se je problem »bele smrti« zdel še manj pomemben. Nenazadnje se je z višjimi mezdami izboljšal življenjski standard (prehrana, sanitarni pogoji, boljše stanovanjske razmere).

V istem obdobju so se pojavile nove bolezni (na primer virus HIV oziroma AIDS), ki pozitivno vplivajo na epidemičnost tuberkuloze. Okrepljene bolezni so zlahka (tudi finančno) lomile ustaljeno politiko zdravstvenih storitev, zato je WHO leta 1993 razglasil tuberkulozo za globalno nevarnost. Bolezen letno pobije 2 milijona ljudi. Raziskave pravijo, da bo v obdobju med letoma 2000 in 2020, če ne bo večjega nadzora nad boleznijo, zaradi tuberkuloze milijarda novo okuženih ljudi, 200 milijonov bolnih in 35 milijonov mrtvih. Nadzor pa zahteva sredstva. Ker mora WHO financirati še programe za druge bolezni, je treba vsako leto znova optimizirati programe za nadzor tuberkuloze. V 6. letnem poročilu (iz leta 2002) o globalnem nadzoru tuberkuloze je zapisan cilj za leto 2005: 70 % odkritih primerov tuberkuloze in 85 % uspešnost pri njihovem zdravljenju. 22 dežel, ki jih tuberkuloza najbolj ogroža, mora za program nadzora letno zbrati 436–438 milijonov ameriških dolarjev (za obdobje od leta 2002 do leta 2005)^{208, 209}. Problem pri zbiranju potrebnih sredstev je v tem, da vsaj 17 % predvidenega proračuna ni pokritega²¹⁰. Kljub temu se v letu 2002 največji napredek (v smislu uveljavitve programa) pričakuje na Kitajskem, Filipinih, v Indiji in Pakistanu (Global report: 6th annual report on global TB control, 2002, WHO). Podoben cilj, kot ga je WHO sredi 20. stoletja postavil za koze (»target zero«), je zaenkrat žal še utopičen.

²⁰⁸ Na tem primeru se lahko še enkrat prepričamo, da je bil proračun za koze izjemno majhen v primerjavi z nekaterimi drugimi nalezljivimi boleznimi – med drugim tudi tuberkulozo.

²⁰⁹ Cilj programa (ki ga vodi s strani WHO-ja in mednarodnih partnerjev ustanovljena skupina DOTS – Plus Working Group) je tudi zagotoviti zdravila proti tuberkulozi deželam z nizkim dohodkom. To se nanaša predvsem na dvoletno zdravljenje posebne oblike tuberkuloze, ki je odporna na dve dosedaj najmočnejši zdravili proti tuberkulozi: isoniazid in rifampicin. Zdravljenje te oblike tuberkuloze je namreč okoli 100-krat dražje od običajnih primerov (Tuberculosis, Fact sheet 104, WHO).

²¹⁰ Največje primanjkljaje kažejo Afganistan, Indonezija, Uganda, Pakistan in Kongo.

7.2.2 Gripa (Influenza)

Gripa oziroma influenza je *akutna infekcijska bolezen, ki jo povzroča virus*²¹¹. Spremlja jo vneto grlo, kašljanje, vročina, glavoboli, bolečine v sklepih ... Prenaša se z dihanjem, kašljanjem in govorom. Za virus gripe je značilno, da se zelo hitro širi, kar pomeni, da ima pravi (vsaj) epidemični značaj. Prvi nedvoumen opis gripe datira iz pandemije v letu 1510 (Kiple, 1999, str. 148)²¹². Bolezen je prišla z vzhoda (kot na primer »črna smrt« in kolera), uporabila je stare trgovske poti skozi Sredozemsko morje in se preko Malte najprej razširila v Italijo. Od tam jo je pot vodila v zahodno in srednjo Evropo, pri čemer je najbolj razsajala v Franciji, Španiji, Nemčiji, na Nizozemskem in na Madžarskem (Winkle, 1997, str. 1015).

Naslednja za nas pomembna epidemija je leta 1529 izbruhnila v Angliji. Pobila je na tisoče ljudi, zato jo sodobni kronisti imenujejo kar kuga (tudi: das grosse Sterben, Great Mortality). Posledice množičnega umiranja so najprej spoznali kmetje, ki niso mogli opravljati svojega dela, kar se je neposredno poznalo v celotnem kraljestvu, saj je zaradi manjše žetve prišlo do splošne lakote (Hungersnot) (Winkle, 1997, str. 1020). Kuga (beri gripa) se je še istega leta razširila v Nemčijo: prinesla jo je ladja, ki se je iz Anglije vračala v Hamburg. V treh tednih je pomorila med 6 % do 9 % tamkajšnjega prebivalstva²¹³. Svojo pot je nadaljevala po celotni Nemčiji, Poljski, Finski in Rusiji. Decembra istega leta je napadla še Švico, do Italije pa se ji zaradi zasneženih alpskih prehodov ni uspelo prebiti. V Nemčiji je gripa mesto Frankfurt zajela ravno v času njihovega jesenskega sejma (11. septembra 1529). Trgovanje se je zaradi tega zmanjšalo, saj je veliko ljudi umrlo, še več pa jih je bolnih obležalo. Zanimivo pri tem je, da uradna poročila gripe ne omenjajo. V županovi evidenci je tako zabeleženo le »vsesplošno pomanjkanje žita in (posledično) lakota« (Winkle, 1997, str. 1025). Brez te politične špekulacije bi trgovanje zagotovo še bolj upadlo. Zaradi tega se je v formalnih krogih govorilo le o splošni draginji (Teuerung) leta 1529²¹⁴. Slabo letino so opravičevali s hladnim dežjem, ki da je onemogočal zorenje žita in drugih poljedelskih produktov.

V 17. stoletju se je gripa pojavljala predvsem v endemičnih (zelo redko v epidemičnih) oblikah. Naslednji dve stoletji je obeležila z vsaj šestimi pandemijami. Vse skupaj pa žal ni bilo nič v primerjavi s pandemijo španske gripe iz leta 1918^{215, 216}. V pol leta naj bi pobrala celo do 30

²¹¹ Virus gripe so odkrili šele leta 1933. Pri tem so ločili tri tipe virusa gripe: tip A, tip B in tip C. Pri pandemijah in večjih epidemijah se pojavlja le tip A, tip B je značilen za manjše epidemije in endemije, tip C pa za posamične otroške bolezenske primere (Winkle, 1997, str. 1004, enako tudi: Kiple, 1999, str. 152).

²¹² 16. stoletje sta zaznamovali še dve pandemiji gripe, in sicer v letih 1557 in 1580.

²¹³ Na začetku 16. stoletja naj bi imel Hamburg od 12.000 do 18.000 prebivalcev.

²¹⁴ Draginja je logična, saj so (racionalni) ponudniki za svoje redko blago (pospremljeno s presežnim povpraševanjem) zahtevali višje cene. S podobnim vzorcem smo se srečevali v poglavjih o kugah (2., 3., 4.).

²¹⁵ Španska gripa zato, ker naj bi se morilska pandemija začela prav v Španiji. Winkle meni, da izvor te pandemije ni bila niti Španija (Madrid) niti Azija, temveč ZDA (Winkle, 1997, str. 1045).

²¹⁶ Winkle je slikovito dejal, da je Evropa v letih 1918/1919 bržkone spoznala, kako močno je pustošila »črna smrt« v 14. stoletju (Winkle, 1997, str. 1047).

milijonov ljudi²¹⁷. Pandemija gripe je v družbenem in gospodarskem smislu po vsem svetu povzročila hude kratkoročne posledice. Zaradi nenadnega in množičnega umiranja je bila prva posledica zagotovo šok. Gripa je paralizirala mnoge javne službe, kot so na primer transport, proizvodnja, šole, bolnišnice, vojne službe ... S tem je povzročala zastoje v trgovanju, ki so se finančno kazali v nižjih prihodkih²¹⁸. V ZDA je kongres odobril milijon ameriških dolarjev sredstev, da bi javnemu zdravstvu omogočil zaposlitev večjega števila zdravniškega osebja, ki bi se spopadalo z naraščajočim številom bolnikov. Z razpoložljivimi sredstvi so tako angažirali več kot 1.000 dodatnih zdravnikov in 700 sester (The American Experience, Influenza 1918). V splošnem so jo najslabše odnesle dejavnosti z značajem kolektivov. Tako so zapirali številne kinematografe in gledališča, odpovedovali različne sejemske dejavnosti in skupinske zabave. Zaradi pomanjkanja uslužbencev so morali v Braziliji in na Novi Zelandiji začasno zapreti več bank. V belgijskem Kongu in Peruju so bili prisiljeni zapreti vse največje rudnike bakra. Trpele pa niso le mestne (industrijske) dejavnosti, temveč tudi deželne – poljedelske dejavnosti. V severni Indiji so številna polja ostala nepožeta, na Poljskem pa je večina krompirja zgnila v zemlji. Tudi na mnogih tropskih plantažah je vse bolj primanjkovalo delovne sile (Kingston et al., 1988, str. 134, 135).

Po letu 1918 sta svet prizadeli še dve pandemiji: leta 1957 (azijska gripa) in leta 1968 (Hongkong). Skupaj sta terjali dva milijona žrtev. V 70-ih letih so ZDA zaradi bojazni pred ponovitvijo pandemije iz leta 1918 porabile več milijonov ameriških dolarjev za proizvodnjo vakcine proti gripi. Cepile so veliko svojih prebivalcev, ki pa jih ni prizadela nobena epidemija ali celo pandemija, povezana z izvorom cepitvenega virusa. Američani so na to odgovarjali v slogu, »da je bolje imeti vakcino in ne imeti pandemije, kot pa imeti pandemijo in nobene vakcine« (Kiple, 1999, str. 153). Sicer pa virus gripe velikokrat spremeni svojo podobo, zato je treba hitro reagirati in najti ustrezno vakcino, s katero se nato cepi prebivalstvo (še preden bi lahko prišlo do resnejšega izbruha bolezni).

7.3 Gobavost (Leprosy, Aussatz)

Problem gobavosti je v tem, da so gobavi bolniki močno podvrženi sekundarnim infekcijam (na primer z bakterijo kuge). Zaradi tega umrljivosti gobavcev ne moremo pripisati le *povzročitelju* – bakteriji *mycobacterium leprae* in na tej podlagi ocenjevati vpliva bolezni na družbeno-ekonomske strukture. Druga težava je v tem, da je delovanje gobavosti podobno tuberkulozinemu, se pravi ubijanje v tišini in miru. Poleg tega je gobavost relativno težko prenosljiva ... Kljub temu je bolezen močno zaznamovala (predvsem starejšo) človeško zgodovino. Ne toliko s smrtnostjo kot z večno izločitvijo iz družbe²¹⁹.

²¹⁷ 30 milijonov mrtvih zagovarjajo novejša raziskave, medtem ko starejše (z izvirnikom v 20-ih letih 20. stoletja) prikazujejo absolutno število v višini 21 milijonov (Kiple, 1999, str. 151). Takrat naj bi za gripo zbolelo kar 700 milijonov ljudi.

²¹⁸ Trgovino sta močno ovirala tudi okrnjena železniški (mednarodne povezave) in pomorski promet (pristanišča).

²¹⁹ V isto kategorijo so uvrščali slepe, berače, Žide (glej opombo št. 134) ...

Že od najstarejših časov je znano, da se gobavost prenaša s človeka na človeka, vendar so sorazmerno pozno spoznali, da je za infekcijo potreben dolgotrajen stik z bolnikom. Bacil *Mycobacterium* so odkrili leta 1873 na Norveškem (glej poglavje 1.6), kamor so v 19. stoletju odhajali vsi leprologi. Potek bolezni je odvisen od tega, ali je bolezen akutna ali kronična. Ponavadi se začenja počasi, z neopaznim slabenjem organizma. Potem se pokažejo spremembe na koži in živcih. Zelo počasi nastajajo rane, prihaja do sprememb na ustni in nosni sluznici in celo na kosteh. Človek postaja čudno hripav, spremeni se obraz, ki počasi postane podoben levjemu (*facies leonina*). Vse to se dogaja brez bolečin, kar je pri tej bolezni edina sreča. Razpadanje obraza in udov je strahotno, nastale deformacije grozljive (Utvić, 1986, str. 46)²²⁰ ... Prav zaradi teh simptomov so gobavce skozi zgodovino neprestano izobčevali.

Izvor lepre se, kot pravi Winkle, »izgubi v megli davnine« (Winkle, 1997, str. 3). Najmočnejši val gobavosti je Evropo zajel med 11. in 13. stoletjem²²¹. Na začetku 15. stoletja začne število gobavcev hitro upadati²²². Večjih sprememb v gospodarstvih gobavost ni povzročala. Kljub temu je oblastem naprtila stroške in skrbi. Izolacija gobavcev od zdravih ljudi je zahtevala gradnjo prostorov, leprozorijev²²³ (glej opombo št. 148), kjer so gobavi bolniki bivali. Posebne komisije (podobne kužnim komisijam iz 3. in 4. poglavja) so gobavcem takoj odvzele vse pravice in lastnino. Če so te torej ocenili kot gobavega, si avtomatično izgubil vse, kar si do tistega trenutka dosegel in imel. Iz tega načina delitve na življenje in neživljenje pa so izhajali še dodatni družbeni stroški, povezani z gobavci. Le-ti so namreč razpad moralnih vrednot izkoristili z množičnimi razvraty v svojih skupnostih, posilstvi, napadi na trgovine in trgovske karavane ter ropanjem blaga. K temu je pripomoglo tudi težko diagnosticiranje bolezni, kar so s pridom izkoristili zločinci in roparji, ki so svoje zatočišče našli v leprozorijih. Ko je število gobavcev začelo upadati, so leprozoriji počasi postajali odvečni. Zaradi tega so jih začeli spreminjati v kužne lazarete in tako uporabljati v alternativne namene – brez velikih dodatnih stroškov. Do dovolj nazornih sprememb je prišlo leta 1860, ko je Havajsko otočje zajela epidemija gobavosti. Povzročila je velik padec domače populacije, kar je pomenilo velike težave pri izvajanju kolonialnih programov. Rešitev je predstavljal uvoz azijske delovne sile. Leta 1893 je bil ustanovljen poseben sklad za gobavce (National Leprosy Fund), ki je komisiji za gobavost nudil sredstva za proučevanje bolezni v Britanski Indiji (Kiple, 1999, str. 55, 56).

WHO-ju in partnerjem je uspelo doseči, da gobavost danes ni več eden izmed globalnih problemov javnega zdravstva. V letu 1985 je bilo endemičnih 122 dežel širom sveta, leta 2000 le še 15. Lansko leto (2001) so odkrili 719.330 primerov gobavosti. Zmanjševanje števila gobavih bolnikov je predvsem posledica hitre diagnoze in politike brezplačnih zdravil za ogrožene endemične (ponavadi tudi revne) dežele. Takšna politika za WHO in ostale sicer pomeni finančno breme, ki pa se kasneje vrača preko nižjih stroškov programov zaradi padanja števila

²²⁰ O fizični deformaciji obraza gobavega bolnika je govoril že Avicenna.

²²¹ Lepro naj bi v Evropo prinesle križarske vojne.

²²² Upadanje števila gobavcev je povezano s »črno smrtjo«. Tudi če to ni edini vzrok, je zagotovo eden pomembnejših.

²²³ Na začetku 13. stoletja jih je bilo v Evropi že 19.000 (Utvić, 1986, str. 42). Oblasti dostikrat niso same gradile in vzdrževale leprozorijev, zato so bili stroški njihove gradnje velikokrat v domeni dobrodelnih ljudi.

gobavih primerov (A World without Leprosy, Leprosy: Global Target attained, 2002, WHO). Danes je gobavost torej veliko manjši problem od na primer malarije ali tuberkuloze, ki smo ju spoznali v prejšnjih poglavjih.

7.4 Pogled v prihodnost

V diplomskem delu zaradi obsežnosti žal nismo obravnavali nekaterih pomembnih bolezni, kot so na primer sifilis, rumena mrzlica²²⁴, AIDS²²⁵, tifus²²⁶, ebola, ošpice ... Le-te skupaj z večino ostalih bolezni, ki smo jih spoznali v prejšnjih poglavjih, še danes predstavljajo velike globalne probleme. Na prvi pogled se zdi, da so imeli mikroorganizmi v preteklosti (glede na poznavanje bolezni, razvitost medicine in tehnologije ...) neprimerno lažje delo kot danes. Veliko ljudi na infektivne bolezni ne gleda kot na potencialni problem. Nenazadnje večina bolezni domuje v najrevnejših svetovnih predelih, s katerimi skoraj nihče ne želi imeti stikov, kar le še povečuje brezno med bogatimi in revnimi. Tak pogled je lahko varljiv. Sodobna tehnologija (ki je povezala svet), centralizirani sistemi distribucije hrane in vode, ekonomski razvoj in mednarodna trgovina (tudi potovanja) v razvitih deželah povečujejo hitrost širjenja mikroorganizmov. V utesnjenem sodobnem svetu imajo mikrobi lažje delo kot v preteklosti (Weiss, 2002, str. 13). Da slučajno ne bi prišlo do pandemij svetovnih razsežnosti, se tudi bogatejše dežele vse bolj vključujejo v programe finančne pomoči revnejšim deželam²²⁷. Tako so članice EU postavile cilj, ki predvideva pomoč deželam v razvoju v višini 0,4 % BNP-ja Evropske unije (Carter, 2002, str. 3). Z boljšim življenjskim standardom revnih dežel bo svet pridobil veliko več, kot bodo znašala skupna vlaganja v te dežele. Nekatere bolezni bi s tem vsaj omejili, če že ne izkoreninili. Javno zdravstvo bi se znebilo dela velikega bremena in bi svoje znanje veliko lažje usmerilo v ostale pereče probleme.

Poleg aktivnosti, ki so v prid izkoreninjenju bolezni, žal obstajajo tudi tiste, ki delujejo v nasprotni smeri. Ena izmed slednjih je uporaba infektivnih bolezni kot orožja biološkega

²²⁴ Bolezen povzroča virus, ki v človeškem telesu napade in močno poškoduje jetra. Ko ta organ ne more več normalno delovati, se v koži obolelega začne nabirati rumeno žolčno barvilo, po čemer je bolezen tudi dobila ime. Konec 18. stoletja je rumena mrzlica v Santu Domingu (na zahodnem delu Haitija) odigrala vlogo biološkega orožja, s katerim so lahko črni sužnji svoje bele gospodarje pregnali z otoka. Osvobajanje sužnjev je bil vzrok gospodarskega nazadovanja Santa Dominga (prekinitev trgovine s sužnji in močno zmanjšanje trgovanja s kavo in sladkornim trsom). Leta 1803 nastane prva neodvisna črna republika (Haiti) (Kingston et al., 1988, str. 126, 127).

²²⁵ Nekaj zanimivosti o AIDS-u. Raziskave so pokazale, da lahko dežela, kjer je več kot 20 % odrasle populacije okužene z virusom HIV, pričakuje zmanjšanje BDP-ja za 1 % (HIV, TB and Malaria – three major infectious diseases threats, 2000, WHO). Prvi znani primer virusa HIV so zabeležili leta 1959. V zadnjih dveh desetletjih je AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome) ubil več kot 20 milijonov ljudi. Leta 1994 postane glavni vzrok smrti v ZDA med ljudmi, starimi od 25 do 44 let (Klesius, 2002, str. 36, 37).

²²⁶ Napoleonova vojska je imela smolo z epidemičnimi boleznimi. Tako je na primer rumena mrzlica preprečila francoski vojski, da bi na Haitiju (začetek 19. stoletja) zopet uvedla suženjstvo. Leta 1812 pa je tifus (povzročitelj je rikecija, mikroorganizem med bakterijo in virusom) Rusom pomagal v boju proti Napoleonu. Izmed približno 400.000 vojakov, ki so na začetku vkorakali v Rusijo, se jih je vrnilo le 6.000 (Kiple, 1999, str. 107).

²²⁷ Trenutno se mednarodna pomoč (na področju zdravstva) za dežele z nizkimi in srednjimi dohodki giblje okoli 3 milijard ameriških dolarjev. Sliši se veliko, v resnici pa to predstavlja le neznaten delež zdravstvenega računa revnih dežel, ki znaša približno 250 milijard dolarjev (Gannon, 2000, str. 13).

terorizma. Vzemimo na primer že eradikirane koze. V Centru za nadzor in preprečevanje bolezni (CDC – Center for Disease Control and Prevention) so naredili model odzivnosti za koze kot bioteroristično orožje. Če bi teroristi namerno razpršili virus variole, ki bi med določeno populacijo okužil 100 oseb, od katerih bi vsaka okužila 3 dodatne osebe (realni predpostavki), bi s karanteno in vakcinacijo kot profilaktičnima ukrepoma potrebovali (do) okoli 365 dni za ustavitev epidemije. Vendar le v primeru, ko bi karanteni dnevno uspelo izolirati vsaj 25 % okuženih²²⁸, vakcinacija pa bi zmanjšala širjenje koz na raven, ko bi ena okužena oseba okužila največ (hipotetično seveda) 0,85 drugih ljudi. Po tem scenariju bi nastalo 4.200 primerov obolenj za kozami, potrebnih pa bi bilo okoli 40 milijonov odmerkov vaccine. Če ne bi bilo zdravstvene profilakse, bi 10 uvodoma okuženih oseb z zmožnostjo okuženja 3 nadaljnjih oseb po 365 dneh širjenja poskrbelo za (zopet zgolj hipotetično) 774 milijard primerov koz. Iz tega modela je razvidno, da bi že en sam bioteroristični napad zahteval velike profilaktične stroške²²⁹. Le-ti bi se še bolj povečali, če bi bila intervencija v obliki karantene in vakcinacije zapoznela (Damon et al., 2001, str. 959, 963). Model seveda ne upošteva, da bi bilo v praksi težko izpolniti pogoja o dnevni izolaciji določenega odstotka ljudi in zmanjšanju nalezljivosti posamezne okužene osebe. Vprašanje je, kako bi ljudje reagirali na pandemijo koz. Verjetno tako, da bi zaradi egoizma, brezbrizja ali celo želje po pomoči, še bolj škodovali uradnim prizadevanjem. Pri tem moramo upoštevati, da WHO razpolaga s 500.000 odmerki cepiva proti kozam za nujne potrebe. Proizvodnja cepiva ne poteka nikjer, ocenjujejo pa, da bodo potrebna vsaj 3 leta za vzpostavitev le-te (Stantič-Pavlinič, 2002, str. 29). Z ekonomskega vidika bi bilo vsekakor zanimivo proučiti posledice bioterorističnega napada. Kako bi se spremenili makroekonomski kazalci napadene države? Ali bi se tuje investicije v državo zmanjšale? Kaj pa posamezna podjetja? Kako bi se gibali borzni indeksi? Kdo bi največ pridobil? Ali bi depopulacija (do katere bi zelo verjetno prišlo v večjem obsegu) na ekonomijo vplivala podobno kot »črna smrt«? Mišljene so predvsem kratkoročne posledice v obliki praznih delovnih mest in kolapsa nekaterih pomembnih storitev. Kakšne bi bile gospodarske izgube kot posledica dodatnih restrikcij (okrnjene transportne povezave, najstrožji možen nadzor ...)? Strokovnjaki menijo, da je poleg negativnih gospodarskih sprememb največja »prednost« bioterorizma v njegovi zmožnosti povzročiti socialne nemire in politično nestabilnost.

²²⁸ Natančneje: tistih, ki bi kazali tako imenovane »overt symptoms« – očitne znake bolezni, kot so na primer izpuščaji.

²²⁹ Pri tem ne smemo pozabiti na stroške planiranja potrebnih priprav zaščite pred boleznijo: izobraževanja zdravstvenih delavcev, priprave karantenskega načrta, prepričevanja javnosti ...

Sklep

Diplomsko delo obravnava nekatere pomembnejše zgodovinske epidemične bolezni z vidika njihovega vpliva na spremembe v gospodarstvih. Pričujoče delo je verjetno prvi poskus sistematičnega proučevanja tovrstne tematike. Dobljene ugotovitve moremo zaradi skopih informacij, ki so na voljo za doseg cilja dela, razumeti zgolj kot možne rešitve pri reševanju ciljnega problema. Kljub omejitvam je moč zagovarjati stališče, da je prepričanje o epidemičnih boleznih kot katastrofah zmotno. V sklepu bomo najprej vsebinsko povzeli nekatere ugotovitve iz jedra dela, nato pa bo v tabelarni obliki podan še strnjen pregled ključnih ugotovitev o gospodarskih spremembah zaradi epidemij.

Prva bolezen, ki opravičuje tezo, je »**črna smrt**«, kuga v vlogi glavnega dejavnika vzpona srednjeveškega evropskega gospodarstva. Evropsko ljudstvo sredi 14. stoletja čaka na negotovo prihodnost. Prevelika populacija zaradi eksistencialne želje vse resurse usmerja v proizvodnjo hrane, oblek in zavetišč. Ekonomija stagnira, pravzaprav kar nazaduje. V tej pat poziciji, ko so moralne obveze do ljudi večje od ekonomskih interesov, nastopi »črna smrt«. V pičlih nekaj letih pobije tretjino tedanjega evropskega prebivalstva. Na začetku ljudi zgrabita panika in šok. Delovna mesta in polja so prazna, preživeli delavci v upanju po rešitvi bežijo. Podre se finančno poslovanje, saj umirajo tako dolžniki kakor tudi upniki. Prepričani v gotovo smrt, ljudje pred delom dajejo prednost nasladi in pregrehi. Tisti, ki še verjamejo v preživetje, naročajo čudežna zdravila pri raznih mazačih in ljudeh s socialnega dna. Po prvem šoku postane tudi ravnanje ljudi racionalnejše. Tako se le-ti zaradi močne depopulacije začnejo zavedati svoje vrednosti in za opravljanje enakega dela kot pred kugo zahtevajo veliko večja plačila. Delo kot relativno redek produkcijski faktor postane drago in s tem povzroča preglavice tako vladi, ki se boji nestabilnih cen (inflacije), kakor tudi delodajalcem, ki imajo že tako ali tako težave z zmanjšanim številom odjemalcev. Uradni odloki o mezdah in delu ne prinesejo pričakovanega uspeha. Še več – ponavadi rezultirajo v uporih besnih delavcev. Zaradi množičnega umiranja veliko škodo utrpijo tudi cehi, saj morajo prekiniti unikatno, strogo in šablonsko cehovsko tradicijo. Na daljši rok koristi zaradi »črne smrti« prevladajo nad njenimi negativnimi kratkoročnimi učinki. Prva ugodna posledica so vsekakor sproščeni viri, ki jih lahko srednjeveško gospodarstvo uporabi v alternativne namene. Na ta način nastanejo nove panoge in ekonomija se diverzificira. Ker je ljudi manj, bogastva pa enako (bakterija *Yersinia pestis* ni uničila produkcijskih sredstev rokodelskih delavnic in trgovskega kapitala), ljudje uživajo v boljšem življenjskem standardu, ki ga kvari le njihova neumnost. Poleg tega racionalni ljudje namesto dragega dela razmišljajo o cenejših kapitalu in zemlji. Iznajdljivi delodajalci so izumiteljem ponujali visoke nagrade, da bi v podjetja uvedli sisteme, ki bi intenzivirali uporabo cenejših produkcijskih faktorjev – kapitala in zemlje. To je imelo na daljši rok vsekakor pozitivne posledice na celotno gospodarstvo. Povpraševanje po delu se je zaradi uporabe kapitalno intenzivnih naprav znižalo, kar je spustilo ceno dela. Delavci so morali, če so hoteli dobiti delo, pristati na slabše pogoje. Po drugi strani se je cena kapitala dvignila: neposredno, zaradi večjega povpraševanja po kapitalno intenzivnih napravah, in posredno, zaradi nižanja cene dela. »Črna smrt« je torej predstavljala rešitev iz pat

pozicije, kar je nenazadnje koristilo tako ekonomskemu razvoju Evrope, kakor tudi ljudem samim.

Pri **ostalih kugah** je kratkoročni vzorec enak: tudi pri »antoninski«, »atenski« in »Justinijanovi kugi« zasledimo šok in depopulacijo. Pri najstarejši »atenski kugi« (5. stoletje pr. n. št.) je v ospredju še vpliv peloponeških vojn, medtem ko ima mlajši Justinijan (6. stoletje našega štetja) že opravka z množico različnih ukrepov (zakoličenje cen in mezd, manjše plače nekaterim sektorjem, relativno večja fiskalna bremena lastnikov obdelovalnih površin ...), s katerimi želi stabilizirati bizantinski imperij. »Antoninska« in »Justinijanova kuga« izkazujejo tudi začasno druginjo produkcijskega faktorja delo. O dolgoročnih posledicah teh treh kug ne moremo govoriti, saj so nanje vplivale še nekatere druge okoliščine. Pri »atenski kugi« že omenjena vojna s Špartanci (čeprav bi lahko poraz Atencev delno pripisali prav kugi), bizantinsko cesarstvo pa je kmalu (v 7. stoletju) postalo plen arabskim osvajanjem.

O profilaktičnih ukrepih do konca 14. stoletja ni bilo ne duha ne sluha. Zanje se je moral nujno zanimati Dubrovnik, če je hotel ohraniti tako rekoč najpomembnejšo panogo – pomorsko trgovino, ki je v največji meri odločala o njegovem obstoju ali propadu. Leta 1377 je zato zaživela karantena. Sicer je delno ohromila trgovce in trgovino nasploh, vendar je dolgoročno pomenila obstoj (neovirano rast) te komune (republike) in napredovanje v širšem razvijanju preventivnih ukrepov. Z Dubrovnikom je dokončno oživela ideja o nalezljivosti, čeprav je večina oblastnikov še dolgo (namerno ali nenamerno) dvomila o njej. Tudi v Ljubljani, ko je bil leta 1599 na vrsti najpomembnejši letni trgovski sejem. Varnost takrat ni bila v prvem planu, gospodarski interesi pač. Ljubljancem si kot srce Kranjske namreč niso smeli privoščiti gospodarskega kolapsa po vzoru nekaterih dolenjskih mest. Deželni stanovi so kar naprej sprejemali prošnje za spregled davčnih obveznosti, saj nekatera mesta (na primer Višnja gora, Metlika, Novo mesto, Črnomelj ...) zaradi velikega umiranja in bandiziranja (izolacije) niso bila več likvidna. V Črnomlju so bili ljudje kljub koncu kuge še dolgo izolirani od zunanjega sveta in niso mogli opravljati niti svojih najosnovnejših eksistencialnih dejavnosti (na primer obdelovanja polj). Zaradi tega sta bili lakota in druginja dostikrat neizogibno dejstvo. Če se je kuga pojavila v še tako majhnem delu dežele, je njene posledice trpela celotna dežela. Zaprtje prehodov je pomenilo manjše trgovanje in posledično slabenje celotnega gospodarskega položaja Kranjske. Situacija se je nekoliko izboljšala v 18. stoletju, ko se kuga počasi umiri (z izjemo Marseillesa (1720) in nekaterih drugih podobnih primerov).

Tudi **kolera** je bolezen, ki jo ljudje pogosto in neupravičeno smatrajo za katastrofo. S svojimi pandemijami je ta bakterijska črevesna bolezen nedvomno močno pripomogla k modernizaciji sanitarnih programov in zdravstva ter nemoteni industrializaciji. Pri nekaterih prej, pri drugih kasneje. Med slednje zagotovo spada Hamburg (1892), ki ga je napačna sanitarna politika stala okroglih 400 milijonov mark in dobrega imena. Ustrezno politiko so vodili v New Yorku, ko jih je leta 1832 napadla (ne tudi presenetila) kolera. Zdravstveni odbori so skrbeli za čistočo in varnost mesta (podiranje umazanih barakarskih naselij, čiščenje ulic, regulacijski predpisi za hrano in zdravila, gradnja provizoričnih bolnišnic za bolnike, okužene s kolero in podobno). Na ta način so z minimalnimi profilaktičnimi stroški bolezen pomahali v slovo. Žal jih je to nekoliko

uspavalo – kolera se je leta 1866 vrnila. Takrat je prebujeno mestno vodstvo končno ustanovilo trajen zdravstveni odbor, ki je s stalnim delom na projektih nalezljivih bolezni omogočal nemoteno gospodarsko poslovanje mesta. Profilaksa žal vedno ni bila tako hvaljena kot v primeru New Yorka. V Dalmaciji so govorili o pomanjkljivi karanteni, ki da se ravna po političnih in gospodarskih ambicijah. Še bolj je zavrelo Angležem, ki so svoj zdravstveni odbor poimenovali kar odbor smrti. Niso namreč marali metod kužne komisije, še manj pa manipuliranja javnih zdravstvenih komisij s sredstvi, zbranimi iz privatnih prispevkov.

Naslednja obravnavana bolezen so **koze**. Proti virusu variole delujeta le pravočasna karantena (ki je težavna zaradi dolge inkubacijske dobe te bolezni) in masovna vakcinacija okuženega ljudstva. Na primeru Slovenije smo lahko videli, da se vsekakor bolj splešča vlagati v preventivo, kot pa kasneje v kurativo. S tem so se očitno strinjali tudi pri WHO-ju kjer so po 12-letni eradikacijski akciji leta 1979 dokončno izkoreninili te množične morilke. Vložek v program je znašal 100 milijonov ameriških dolarjev in se povrne vsakih 26 dni. Ali drugače: na leto ima svet privarčevano milijardo dolarjev – samo na račun cepiva. Večji pomen, kot ga ima finančni prihranek, gre pripisati s tem programom nabranim izkušnjam v boju zoper ostale epidemične bolezni. S tem v mislih se je svet začel lotevati novih projektov izkoreninjenja: na primer **malaria in tuberkuloze**. Poleg AIDS-a sta to danes najnevarnejši bolezni, ki v prizadetih deželah močno zmanjšujeta BDP in s tem njihove razvojne možnosti. Velik del dohodka revnega prebivalstva gre za zdravljenje. Koristi teh dveh bolezni še ne gre pričakovati, saj sta še le v svojem kratkoročnem stadiju (gledano glede na začetek organiziranega boja ustreznih organizacij zoper njiju), ki pa pri nobeni bolezni (niti v primeru »črne smrti«) še ne kaže na njen pozitiven učinek. Pri proučevanju bolezni ne smemo pozabiti tudi **gripe**. Strokovnjaki se neprestano bojujejo s spreminjajočim se virusom – demografske in gospodarske posledice pandemije iz leta 1918 so namreč še vedno globoko v zavesti ljudi. Svet se počasi zaveda pomena nalezljivih bolezni in zato pomaga revnim, za infekcijske bolezni dovzetnim deželah. Le s skupno močjo bo namreč možno eradiciranje nekaterih nalezljivih bolezni. S tem bo močno profitiralo tudi javno zdravstvo, ki se večkrat lomi pod težo nastajajočih (in razširjajočih se) bolezni. Poleg teh težav nastopajo tudi tiste, ki so povezane z bojaznijo zaradi možne uporabe mikroorganizmov kot orožja v teroristične namene. Že majhna razpršitev (na primer) virusa koz lahko ob neustrezni profilaksi povzroči veliko umiranje. Bioterroristični napad bi zagotovo pomenil sodobno (umetno) uprizoritev (sicer naravnih) zgodovinskih epidemij (pandemij) – v nasprotju s tezo verjetno z ne najbolj ugodnimi posledicami za urejena sodobna gospodarstva.

Tabela 6: Pregled pomembnejših epidemičnih bolezni in njihovega vpliva na spremembe v gospodarstvu

Epidemija	Vpliv na spremembe v gospodarstvu
Kuga: »atenska«	le kratkoročni vpliv na poslabšanje atiškega proračuna, dolgoročnega zaradi peloponeških vojn ni moč določiti
»antoninska«	kratkoročno pomanjkanje delovne sile, neobdelane površine, razredčena vojska in manjši davčni priliv – večjih dolgoročnih sprememb ni povzročila
»Justinijanova«	zmanjšan obseg trgovanja, kratkoročen dvig cene dela in hrane, nižja davčna osnova, na daljši rok večje politične posledice: zaradi kuge preprečena združitev V in Z dela rimskega imperija ter lažji plen arabskim osvajanjem v 7. stoletju
»črna smrt«	značilne kratkoročne in dolgoročne posledice – »črna smrt« predstavlja začetek razvoja evropskega gospodarstva v poznem srednjem veku: na daljši rok diverzificirana ekonomija, substitucija produkcijskih faktorjev, dovršena tehnologija, višji življenjski standard ljudi ...
Kolera:	v 19. stoletju pomemben dejavnik industrializacije (sanitarna politika), sicer brez vidnejšega dolgoročnega vpliva na gospodarstvo (ponekod le kratkoročne izgube manjšega trgovanja in nižje ekonomske aktivnosti zaradi žrtev)
Koze:	skozi zgodovino večji politični vpliv, gospodarske posledice do izkoreninjenja omejene predvsem na izgube zaradi manjše ekonomske aktivnosti in stroškov zdravljenja
Malarija in tuberkuloza:	danes globalna problema: velik vpliv na BDP in obremenjenost zdravstvenih sistemov (revnih) prizadetih dežel, programi nadzora in zdravljenja zahtevajo velike stroške
Gripa:	skozi zgodovino večinoma kratkoročni učinki: pomanjkanje živil, draginja, manjše trgovanje, kratkoročne motnje v poslovnem svetu
Gobavost:	brez pomembnejših posledic za gospodarstvo, v 19. stoletju težave pri izvajanju kolonialnih programov zaradi pomanjkanja delovne sile

Literatura

1. Bačić Jurica: Nekad u Dubrovniku: Higijensko epidemiološke prilike u Dubrovniku u XV stoljeću. Dubrovnik : Dubrovnik zdravi grad, 1990. 144 str.
2. Bartlett John G.: Top 10 Infectious Disease Events of the 20th Century. [URL: <http://www.hopkins-id.edu/idfun/topten/events.html>], 16.02.2002
3. Beardslee William G.: The 1832 Cholera Epidemic in New York State: 19th Century Responses to Cholerae Vibrio. 2000. 10 str. [URL: http://www.earlyamerica.com/review/2000_fall/1832_cholera_part2.html], 23.11.2001.
4. Bonney Richard: Economic Systems and State Finance (The Origins of the Modern State in Europe, 13th-18th Centuries). New York : Oxford University Press Inc., 1995. 652 str.
5. Bratož Rajko: Primeri množične smrti na današnjem slovenskem ozemlju v antični dobi. Množične smrti na Slovenskem (Zbornik referatov). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 45-78.
6. Carter Jimmy: Challenges for Humanity: A Beginning. Washington DC : National Geographic Society, 201 (2002), 2, str. 2-3.
7. Človek in čas: Pozni srednji vek. Ljubljana : Založba Mladinska knjiga, 1998. 225 str.
8. Damon et al.: Modeling Potential Responses to Smallpox as a Bioterrorist Weapon. Emerging Infectious Diseases. Atlanta, Georgia : Centers for Disease Control and Prevention, 7 (2001), 6, str. 959-969.
9. Der grosse Ploetz: Die Daten Enzyklopaedie der Weltgeschichte. Frechen : KOMET MA-Service und Verlagsgesellschaft mbH, 1998. 2047 str.
10. Države sveta 2000. Ljubljana : Svet knjige, 1999. 704 str.
11. dtv-Atlas Weltgeschichte: Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Muenchen : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001 (2. izdaja). 631 str.
12. Encyclopaedia Britannica. Chicago : William Benton, 1963, str. 674-677, 742-743.
13. Fenner Frank: Smallpox and its eradication. Ženeva : WHO, 1988. 1460 str.
14. Fischer-Fabian S.: Der Juengste Tag: Die Deutschen im spaeten Mittelalter. Muenchen : Droemersch Verlagsanstalt Th. Knaur Nachf., 1985. 384 str.
15. Gannon John C.: The global Infectious Disease Threat and Its Implications for the United States. 2000. 29 str. [URL: <http://www.cia.gov/cia/publications/nie/report/nie99-17d.html>], 02.03.2002.
16. Gestrin Ferdo: Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1972. 492 str.
17. Gestrin Ferdo: Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1965. 296 str.
18. Golec Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo. Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino. Ljubljana, 2001, 1/2, str. 23-64.
19. Gruškovnjak Štefan: Cepljenje proti črnim kozam v lendavskem okraju v devetnajstem stoletju. Zdravniški vestnik, Ljubljana, 62 (1993), 12, str. 593-595.
20. Herlihy David: Medieval culture and society. New York : Walker and company, 1968. 410 str.

21. Herlihy David: *The Black Death and the Transformation of the West*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England 1997. 117 str.
22. Keen Maurice: *Srednjeveška Evropa*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1993. 300 str.
23. Kingston Jeremy, Lambert David: *Kaj pomnijo ljudje*. Murska Sobota : Delavska enotnost, 1988. 320 str.
24. Kiple Kenneth F.: *Plague, Pox & Pestilence*. London : Phoenix Illustrated, 1999. 176 str.
25. Klesius Michael: *Search for a Cure*. Washington DC : National Geographic Society, 201 (2002), 2, str. 32-43.
26. Kramar Janez: *Epidemije v Slovenski Istri*. *Zgodovinski časopis (Glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije)*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 49, 1995, str. 99-111.
27. Marinković Vladeta: *Zarazne bolesi: Od kuge do side*. Beograd : Vojnoizdavački i novinski centar, 1989. 120 str.
28. McNeill William H.: *Plagues and Peoples*. New York : Anchor books, 1998. 366 str.
29. Peršič Janez: *Pravni in družbeni položaj tujih bankirjev v Piranu (v 14. in 15. stoletju)*. *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem (Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije)*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 15-18.
30. Piškur-Kosmač Dunja: *Ovrednotenje smotnosti obvezne antivariolične vakcinacije*. *Raziskovalno delo*. Ljubljana : Zavod republike Slovenije za zdravstveno varstvo, 1976. 29 str.
31. Ruffie Jacques, Sournia Jean-Charles: *Die Seuchen in der Geschichte der Menschheit*. Muenchen : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993 (2.izdaja). 280 str.
32. Sirovica Stjepan: *Epidemija kolere u Dalmaciji 1886, epidemija variole u Šibeniku 1887 i Dr. Karlo Vipauc*. Šibenik : Šibenska bolnica, 1990. 224 str.
33. Smith Christine A.: *Plague in the Ancient World: A Study from Thucydides to Justinian*. 1996. 12 str.
[URL: <http://www.loyno.edu/~history/journal/1996-7/Smith.html#22>], 17.09.2001.
34. Stantič-Pavlinič Mirjana, Šek Stanislav: *Biološki in kemični terorizem*. Ljubljana : Zavod za zdravstveno varstvo Ljubljana, 2002, 138 str.
35. Studen Andrej: *Stanovati v Ljubljani*. Ljubljana : Založba ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995. 226 str.
36. Suić Miljenko: *Malarija*. Beograd : Vojno-sanitetski glasnik, 1938. 32 str.
37. Sušjan Andrej: *Klasična politična ekonomija*. Ljubljana : Ekonomska fakulteta, 1999. 56 str.
38. *Svetovna zgodovina: Od začetkov do danes*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1981. 705 str.
39. Tuchman Barbara: *Der ferne Spiegel (Das dramatische 14. Jahrhundert)*. Muenchen : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2001. 581 str.
40. Utvić Vladimir: *Velike in male bolezni človeštva*. Ljubljana : Prešernova družba, 1986. 193 str.
41. Voje Ignacij: *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*. Sarajevo : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1976. 390 str.
42. Vrhovec Ivan: *Die Pest in Laibach*. Ljubljana : Kleinmayr & Bamberg, 1899. 33 str.
43. Walloe Lars: *Plague and Population (Norway 1350–1750)*. Oslo : Department of Physiology, Institute of Basic Medical Sciences, University of Oslo, 1995. 48 str.
44. Weiss Rick: *War on Disease*. National Geographic, Washington DC : National Geographic Society, 201 (2002), 2, str. 4-31.

45. White W. (Captain White): The Evils of Quarantine Laws, and Non-existence of Pestilential Contagion; The Privy council, and the College of Physicians; The Means of Prevention and Method of Cure of the Cholera Morbus, and the Atrocities of the Cholera Panic. London : Effingham Wilson, Royal exchange: Oliver and Boyd, Edinburgh; John Cumming, Dublin, 1837. 176 str.
46. Winkle Stefan: Kulturgeschichte der Seuchen. Frechen : KOMET MA-Service und Verlagsgesellschaft mbH, 1997. 1415 str.
47. Zupanič-Slavec Zvonka : Epidemije na Slovenskem (Lakote, kuge in vojne reši nas, o Gospod!). Množične smrti na Slovenskem (Zbornik referatov). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999, str. 201-210.

Viri

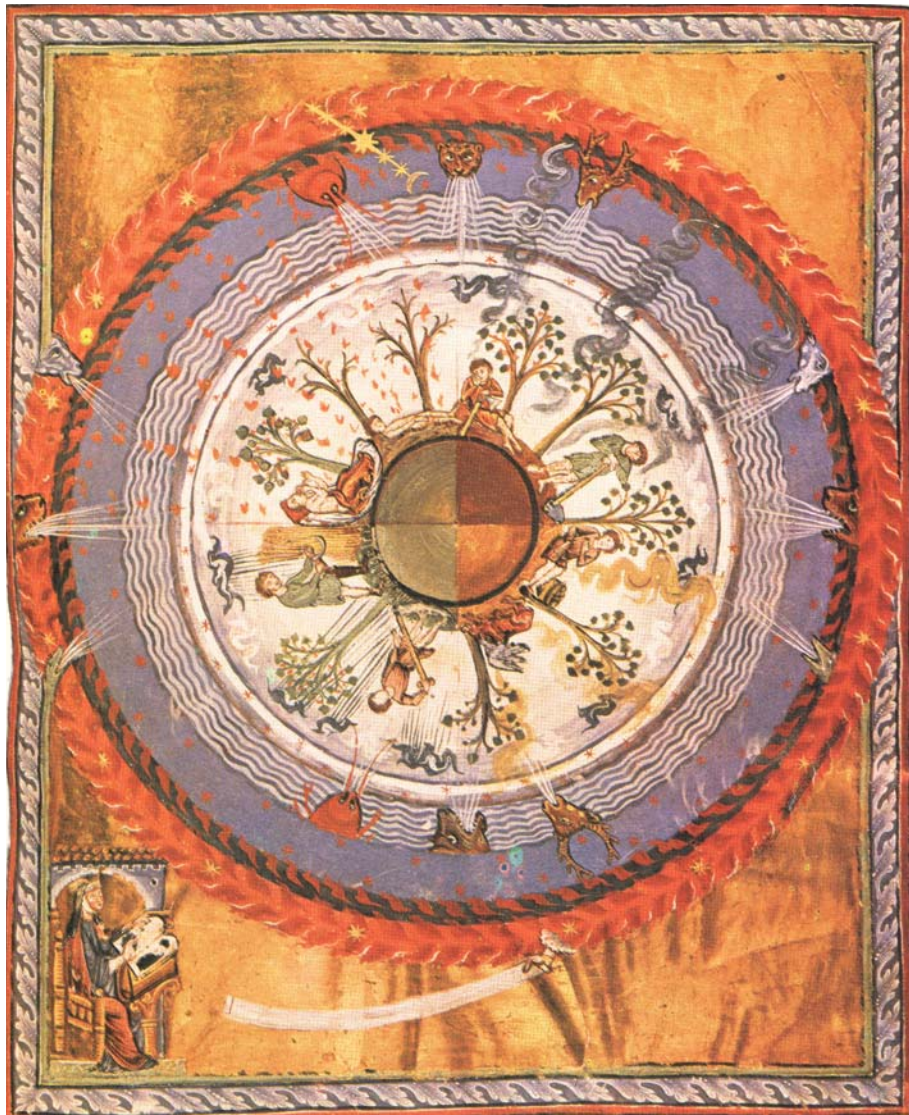
1. A World without Leprosy, Leprosy: Global Target attained, 2002, WHO.
[URL: <http://www.who.int/lep/>], 03.03.2002.
2. Children' s Health, United Nations Foundation, WHO.
[URL: http://www.unfoundation.org/programs/children/role_ch.asp], 12.02.2002.
3. Global Report: 6th annual report on global TB control, 2002, WHO.
[URL: <http://www.who.int/gtb/publications/globrep02/index.html>], 02.03.2002.
4. HIV, TB and Malaria – three major infectious diseases threats, 2000, WHO.
[URL: <http://www.who.int/inf-fs/en/back01.html>], 02.03.2002.
5. Malaria, Fact sheet No 94, 1998, WHO. [URL: <http://www.who.int/inf-fs/en/fact094.html>], 02.03.2002.
6. The American Experience: Influenza 1918.
[URL: <http://www.pbs.org/wgbh/amex/influenza/timeline/index.html>], 07.03.2002.
7. Tuberculosis, Fact Sheet No 104, WHO. [URL: <http://www.who.int/inf-fs/en/fact104.html>], 02.03.2002.
8. Weekly epidemiological record (No. 1, 4 January 2002, 77th Year): Leprosy – Global situation, WHO.
[URL: <http://www.who.int/wer>], 10.03.2002.
9. Who first discovered Vibrio Cholera? UCLA (Department of Epidemiology, School for Public Health).
[URL: <http://www.ph.ucla.edu/epi/snow/firstdiscoveredcholera.html>], 11.12.2001.

PRILOGE

1 Bolezen: Kdo ali kaj?

1.1 Prvotno pojmovanje bolezni

Slika 1: Bolezen in zli duhovi

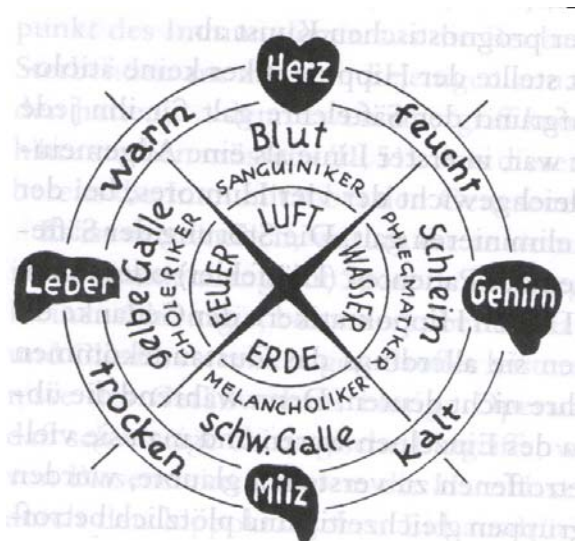

Vir: Kingston et al., 1988, str. 118.

Na sliki vidimo, kako so si ljudje nekoč predstavljali nastanek bolezni – širila naj bi jih kužna sapa zlih duhov. Notranji krog ponazarja vsakodnevno življenje ljudi, okoli njega pa že prežijo (živalski) zli duhovi in njihova sapa bolezni.

1.2 Novi nazori

Sliki 2, 3: Nauk štirih glavnih sokov človekovega telesa in pripadajočih temperamentov

Vir: Winkle, 1997, XI.

Vir: Kiple, 1999, str. 29.

Sliki predstavljata glavne sokove človekovega telesa v humoralni medicini: sluz (Schleim), kri (Blut), rumeni žolč (gelbe Galle), črni žolč (schwarze Galle). Človekov temperament je odvisen od tega, kateri sok prevladuje v njegovem telesu. Ustrezne zveze so: kri – sangvinik, sluz – flegmatik, črni žolč – melanholik, rumeni žolč – kolerik.

1.3 Različni pogledi mislecev

Sliki 4, 5: Galen, Avicenna in Paracelsus (od leve proti desni)

Vir: Kiple, 1999, str. 7.

Vir: Winkle, 1997, str. 554.

Na prvi sliki imamo Galena in Avicenna, katerih medicinske nauke so upoštevali še pozno v novem veku. Desna stran pa prikazuje njunega nasprotnika Paracelsusa.

1.4 Začetki sodobne medicine

Slike 6, 7, 8: Kircher in Jenner

Vir: Winkle, 1997, str. 484.

Vir: Kiple, 1999, str. 78.

Vir: Kiple, 1999, str. 78.

Nemški menih in učenjak Kircher je bil prepričan, da je leta 1656 v Rimu, ko je mesto prizadela kuga, z mikroskopom opazoval povzročitelja kuge (»vermiculi pestis«). Edward Jenner (druga in tretja slika z leve strani) je leta 1798 svetu predstavil metodo vakcinacije, najučinkovitejši profilaktični ukrep proti kozam. Na začetku so se nekateri še norčevali iz njegovega odkritja: na skrajni desni vidimo Jennerja, ki vakcinira ljudi, slednjim pa po cepljenju iz teles pričenjajo rasti krave (cepivo za vakcinacijo so dobivali iz kužnine, izvirajoče iz mehurčkov kravjih osepnic).

1.5 Dokončna uveljavitev novih ugotovitev

Slika 9: Pasteur in poskusni zajci

Vir: Winkle, 1997, str. 936.

Louis Pasteur je sredi 19. stoletja dokazal Kircherjeve trditve o obstoju mikroorganizmov, ki povzročajo bolezni.

1.6 Uspešna identifikacija nekaterih povzročiteljev epidemij

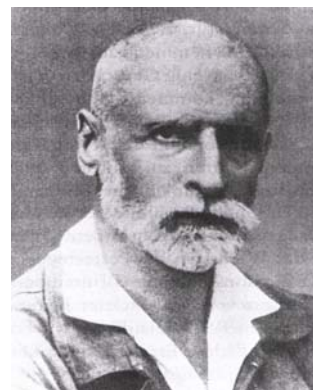
Slike: 10, 11, 12: Robert Koch, njegov laboratorij in Alexandre Yersin (od leve proti desni)

Vir: Kiple, 1999, str. 16.

Vir: Winkle, 1997, str. 72.

Vir: Winkle, 1997, str. 509.

Na prvi sliki vidimo Kocha, enega izmed začetnikov eksperimentalne mikrobiologije, ki je proti koncu 19. stoletja odkril povzročitelja tuberkuloze in bacil kolere. Njegova odkritja so še toliko bolj izjemna, če upoštevamo skromna raziskovalna orodja (glej laboratorij na srednji sliki), ki so bila takrat na voljo. Čisto na desni je Alexandre Yersin, ki je leta 1894 odkril povzročitelja kuge (*Yersinia pestis*, *Pasteurella pestis*).

2 0 boleznih in njih vplivih v obdobju do konca 13. stoletja

2.3 »Atenska kuga«

Sliki 13, 14: *Levo:* Špartanske ladje med napadom na atenski Pirej. *Desno:* Umirali so vsi sloji.

Vir: Kingston et al., 1988, str. 120.

Vir: Kingston et al., 1988, str. 121.

2.5 »Justinijanova kuga«

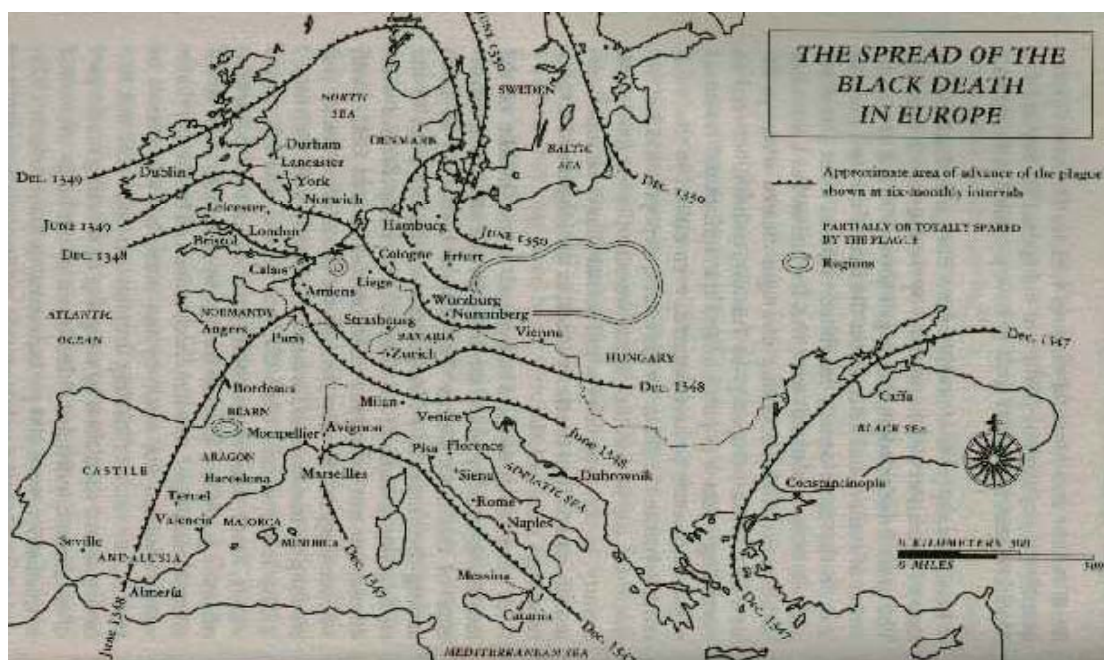
Slika 15: Starodavni rimski kovanec, ki prikazuje bizantinskega cesarja Justinijana

Vir: Kiple, 1999, str. 26.

3 »ČRNA SMRT« (The Black Death, Der Schwarze Tod)

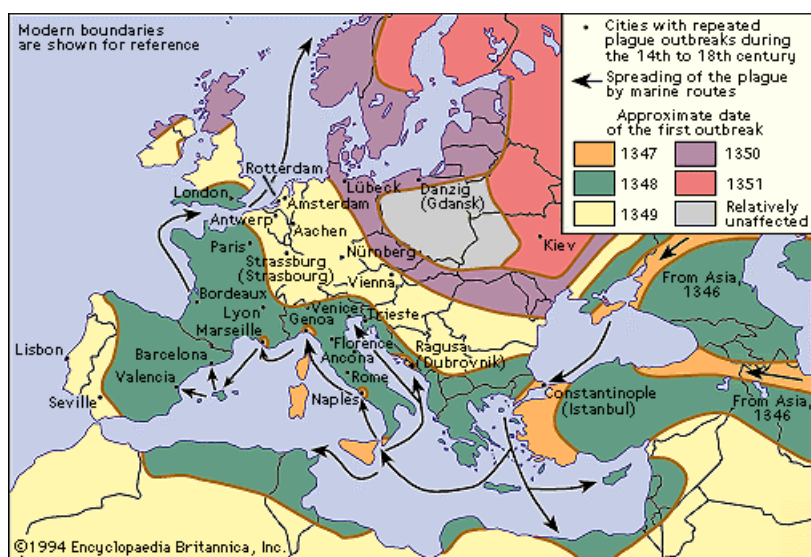
Slika 16: Zemljevid širitve »črne smrti« po Evropi

Vir: McNeill, 1998, str. 178.

Na zgornjem zemljevidu lahko vidimo pot širitve »črne smrti«, ki smo jo spoznali v poglavju 3.1.3. Krivulje, ki kažejo pustošenje kuge v šestmesečnih razdobjih, so dober pokazatelj srednjeveške trgovine. Zaradi nazornejšega prikaza bomo temu zemljevidu dodali še enega s sicer enako vsebino, vendar različno »legendo«. Tako si bomo lahko bolje predstavljali obdobje okoli leta 1350.

Slika 17: »Črna smrt« v Evropi

Vir: Internet.

Slika 18: Bolha (*Xenopsylla cheopis*)

Vir: www.insecta-inspecta.com/fleas/bdeath.

Na sliki vidimo podganjo bolho, ki prenaša bacil kuge z gostitelja na gostitelja. Možno je, da je bila domovina prve bolhe Afrika, odkoder je na podgani z ladjami prišla v različne kraje po vsem svetu.

Slike 19, 20, 21, 22: »Črna smrt« ni izbirala žrtev

Vir: Herlihy, 1998, str. 75, 76, 77.

Slika 23: 14. stoletje in trgovina z vzhodom

Vir: www.godecookery.com/plague/plague01.htm.

Slika 24: Pogreb žrtev »črne smrti«

Vir: www.godecookery.com/plague/plague04.htm.

Belgijski rokopis iz leta 1349 kaže, kako so pokopavali žrtve kuge. Na sliki vidimo ljudi, ki nosijo krste. Kasneje, ko je bilo žrtev vedno več, so le-te množično pokopavali v skupne grobove.

Slika 25: Leto 1349 in Norveška v času »črne smrti« (ki pobije dve tretjini Norvežanov)

Vir: Kiple, 1999, str. 61.

Slika 26: Zdravnik v zaščitni opreми v času kuge

Vir: Kiple, 1999, str. 60.

Na sliki je sicer zdravnik iz osemnajstega stoletja, vendar so že tudi prej, na primer za časa »črne smrti«, uporabljali podobne pripomočke. Ker je zdravniški poklic v tistem času veljal za enega izmed najbolj tveganih (zdravnik je bil veliko v stiku z ljudmi in je imel zato več možnosti, da se okuži), je bila nujno potrebna zaščitna oprema. Na glavi zdravnika vidimo posebno masko, ki je imela močno odišavljen kljun. To je bilo potrebno, ker so trupla zelo smrdela, poleg tega pa so bili nekateri ljudje prepričani, da kugo prenaša prav smrad. V roki ima zdravnik palico, s katero je od daleč pregledoval svoje paciente. Seveda je kljub tem ukrepom umrlo veliko izvajalcev tega poklica, še več pa jih je pobegnilo.

Gibanje razmerja med indeksi mezd in cen pšenice v Angliji v proučevanih obdobjih (bazno obdobje predstavlja obdobje med letoma 1320 in 1339)

Slika 27: Bolnišnica za kužne bolnike

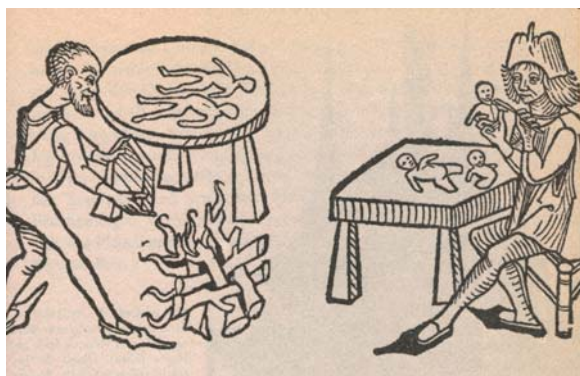
Vir: Kiple, 1999, str. 30.

Slika 28:

Vir: Der grosse Ploetz, 1998, str. 409.

Slika št. 28 spada v poglavje 3.2.3.5, kjer smo govorili o gibanju cen (dobrin, dela) v Evropi po »črni smrti«. Na primeru Anglije smo lahko videli, da so po »črni smrti« cene pšenice in dela (glede na bazno obdobje 1320-1339) najprej rastle, v naslednjih obdobjih (večinoma po letu 1375) pa so cene pšenice (z redkimi izjemami) padale, medtem ko se je cena dela gibala na (veliko) višji ravni kot pred kugo. Iz slike št. 28 vsega tega sicer ni moč razbrati, saj nam ne pove, v katero smer sta se gibali ceni pšenice in dela v proučevanih obdobjih. Vidimo pa lahko, da je bila mezda v teh obdobjih vedno relativno višja od cene pšenice (razmerje med ustreznimi indeksi mezd in cen pšenice je bilo vedno večje od ena oziroma sto – vsi stolpci v grafikonu (razen prvega, ki predstavlja bazno obdobje) so višji od indeksa 100, ki označuje enako relativno spremembo v mezdah in cenah pšenice).

Slika 29: Nuernberški izdelovalci lutk

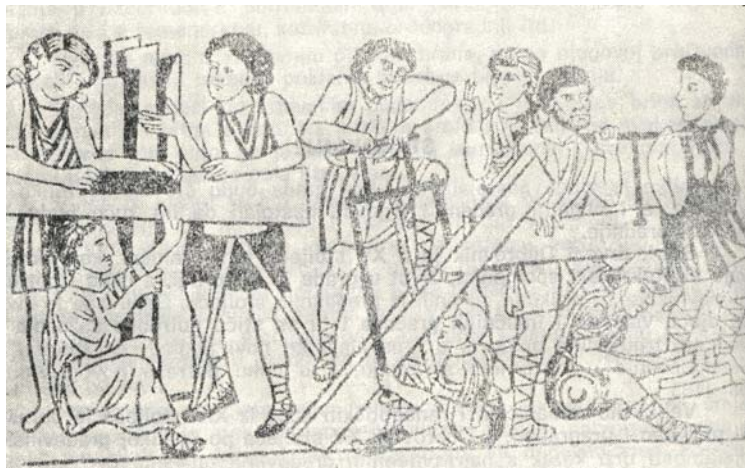

Vir: Fischer-Fabian, 1985, str. 139.

Spretnost in pridnost obrtnikov sta v srednjem veku močno prispevala k gospodarskemu razvoju mest. Ne samo, da so večali narodno bogastvo, obrtniki so bili tudi vestni plačniki davkov in bojoviti vojaki. Zaradi tega je njihovo umiranje kot posledica »črne smrti« še posebej vplivalo na razvoj gospodarstva.

4 epidemije kuge po ČRNI SMRTI

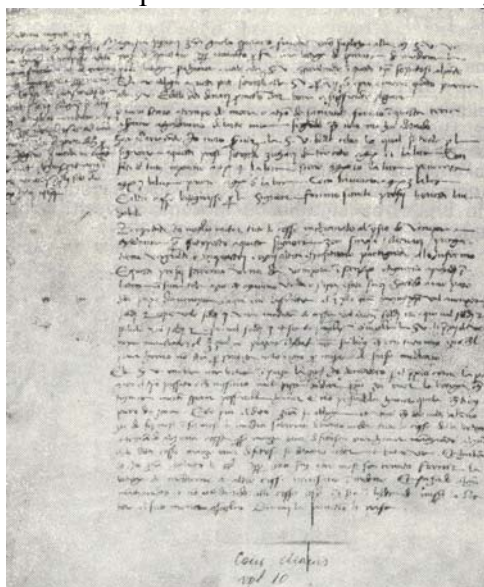
Slika 30: Delavnica dubrovniških lesarjev in tesarjev v 14. in 15. stoletju

Vir: Bačić, 1990, str. 44.

V Dubrovniku je v poznem srednjem veku delalo veliko rodni zidarjev, ladjarjev, kovačev, lesarjev, tesarjev (na sliki) ... Kljub temu so bili za njegov gospodarski razcvet v tem obdobju (do konca 15. stoletja, ko Sredozemlje zaradi odkritja Amerike izgubi trgovski primat) ključnega pomena bogati domači in tuji trgovci.

Sliki 31, 32: Pogodba med velikim svetom in lekarnarjem Ivanom Gabrom (poglavje 4.1.2.2) ter lekarnar s pomočniki konec 14. stoletja (od leve proti desni)

Vir: Bačić, 1990, str. 91.

Vir: Bačić, 1990, str. 94.

Slika 33: Tizianov pogreb v Benetkah

Vir: Kiple, 1999, str. 62.

Leta 1576 je v Benetkah zaradi kuge umrl italijanski slikar, glavni mojster beneške renesanse, Tiziano Vecellio. Na sliki je prikazana pogrebna slovesnost ob njegovi smrti.

Slika 34: Beg meščanov iz mest na podeželje

Vir: Kiple, 1999, str. 62.

Takole so meščani leta 1630 bežali pred kugo na podeželje. V večini primerov je takšno obnašanje pripomoglo le k hitrejšemu širjenju te bakterijske bolezni – vzorec, ki je bil še posebno očiten ob pustošenju »črne smrti«.

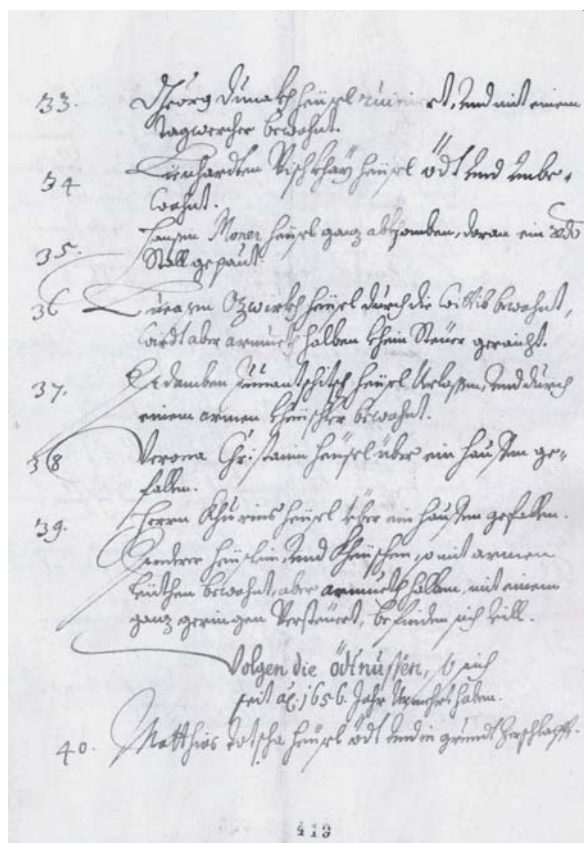
Ena zadnjih pandemičnih kug je Evropo prizadela v letu 1720. V Marseillesu naj bi pomorila kar polovico prebivalcev.

50: prof. graviss — R i 4
 51 10 4 —
 52 v. 8 4
 53 Miffl. v. 4 — R 4 4 30
 54 40 4 — 54 10 4
 55 50 4 — 56 10 4
 57 30 4 — 58 10 4
 59 30 4
 60 Volo Crampi — R 3 4
 61 30 4 51 30 4
 62 30 4
 63 30 4 —
 64 10 4
 65 Baumgraz p. 10 — R 12 4 30
 66 10 4 20
 67 10 4
 68 R 10 4
 69
 70 R 10 4

12

Slika 38: Specifikacija posledic kuge iz leta 1646 (za mesto Krško)

Stanovna vizitacijska komisija je Krško obiskala leta 1655 in v specifikaciji nazorno opisala neposredne in posredne posledice kuge. Pod zaporednimi števkami so zapisani priimki, imena in (zaposlitveni) status umrlih (na sliki 38 lahko vidimo zaporedne številke od 33 do 40). S številko 40 začne komisija opisovati posledice opustelosti zaradi kuge.

5 azijska kolera (Cholera): nova kuga

Slika 39: Imigrant kolera prihaja v New York (1883)

Vir: Kiple, 1999, str. 142.

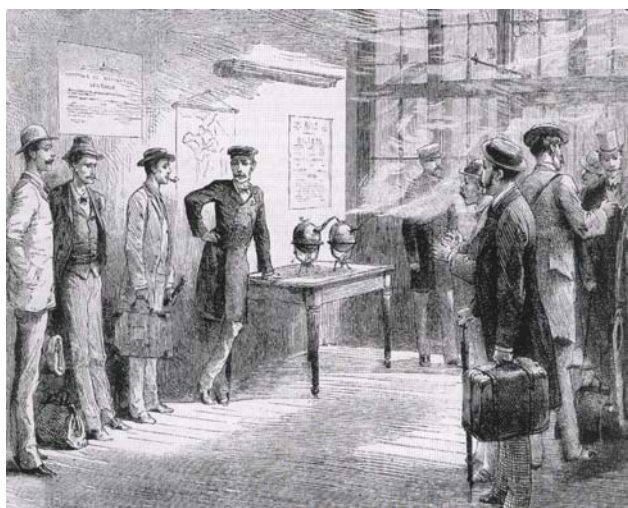
Slika 40: Dama v »zaščitni« obleki pred kolero

Vir: Kiple, 1999, str. 146.

Na sliki vidimo žensko v obleki s številnimi raznovrstnimi zdravili in zelišči proti kolero. Dejansko gre za posmeh tedanjim zdravnikom, ki so bili ob izbruhu te nalezljive bolezni popolnoma nemočni.

Slika 41: Dezinfekcija potnikov na poti iz Marseillesa v Avignon in »račun« dezinfekcije iz Dalmacije

Vir: Kiple, 1999, 144.

**“Uglednom Upraviteljstvu Općine ZLARIN
D O P I S**

To ugledno občinsko Upraviteljstvo izvolilo je svojim dopisom od 20. srpnja 1886. br. 480 privoliti i svestrano priedati da dopis pišućeg od 20. VII. 1886. br. 1431 naoblašćujuć ovu Obćinu za razkuživanje trgovine i stvari za tamošnje obćinare.

Naknadno je To Ugledno izvolilo brzjavom naoblastiti pouzetništvo ondašnjeg Razkužišta u Šibeniku na Razkuženje trabakula Ivana Aduma sa svom trgovinom, koja u istom bijaše. Ovaj trabakul bijaše došao iz Trsta krcat trgovine pripadajuć Srećku Adumu i Frani Bebanu, i bijaše obavio sedmodnevnu kontumaciju u vali od Tiesna.

Odnosni račun, kako je to već poznato Tom Uglednom, ondašnjeg Razkužišta iznosi fr. 44. Pošto taj račun još nije plaćen, a plaćen biti mora, jer nebi pravo bilo da tu štetu trpi poduzetništvo razkužišta, pošto također nebi pravo bilo da pišuće taj račun plati, jer ono je samo posredovalo, pošto je napokon gori spomenuto razkuženje obavljeno bilo u interesu javnog zdravlja, a uslied privole i naoblašćenja Tog Uglednog Upraviteljstva, to bi najpravičnije bilo, da se To Ugledno zauzme da gornji račun od fr. 44. izplaćen bude i na taj način da pišuće ne bude sa strane poduzetništva više smetano.

Nada se pišuće skorom i sasma povoljnom odgovoru. Šibenik, 23. VI. 1887.”

Vir: Sirovica, 1990, str. 52.

O dezinfekciji smo govorili v poglavju 5.2. V primeru Šibenika je pomenila vir priliva v osiromašeno občinsko blagajno. Na desni sliki je primer računa dezinfekcije (glej poglavje 5.2.2.).

Slika 42: Mesto Benares, leglo okužbe s kolero

Vir: Winkle, 1997, str. 157.

Na sliki vidimo običajen vsakdan na levem bregu reke Ganges (pravijo, da desni prinaša nesrečo).

Sliki 43, 44: Utesnjene mestne četrti v dobi industrializacije

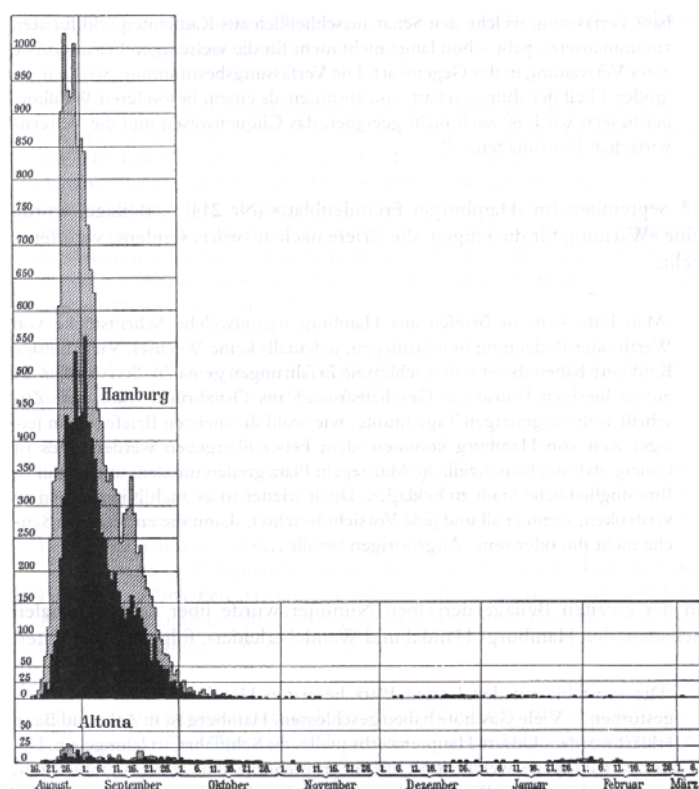
Vir: Winkle, 1997, str. 195.

Vir: Winkle, 1997, str. 239.

Na levi sliki vidimo utesnjeno londonsko delavsko naselje, desna pa prikazuje nič boljše hamburško mestno četrt iz leta 1892. Oba primera nazorno kažeta pomen kolere kot bolezni klasične industrijske dobe. Rastoče prebivalstvo je zaradi goste naseljenosti plačalo davek slabih sanitarnih pogojev (na primer s kolero zastrupljena voda). Poleg tega je veliko povpraševanje po stanovanjih povzročilo močan dvig stanovanjskih najemnin v mestih. Položaj glede bolezni se je izboljšal, ko so mesta sprejela zahteve sodobne sanitarne politike.

Slika 45: Primerjava okuženih in umrlih za kolero (1892) med Hamburgom in sosednjo Altono

Vir: Winkle, 1997, str. 244.

Slika 45 prikazuje število okuženih in mrtvih v Hamburgu in Altoni ob epidemiji kolere leta 1892 (glej poglavje 5.3). Pri Hamburgu je zanimivo strmo naraščanje števila okuženih (svetlejša

površina) in mrtvih v avgustu 1892. Tovrstna krivulja Altone je relativno položna. V Altoni so investirali v sodobni vodovodni sistem, zato jih je kolera le oplazila, Hamburg pa je vodila oblast, ki se za to investicijo ni odločila. Zaradi kolere so morali izgubiti dodatnih 407,6 milijonov mark (investicija v vodovod bi znašala 22,4 milijona mark).

6 koze (Smallpox, Pocken): izkoreninjene morilke

Slika 46: You-hoa-long, kitajski bog ozdravitve bolezni koz

Vir: Kiple, 1999, str. 77.

Slike 47, 48, 49: Kožne spremembe pri kozah

Vir: www.who.int/emc/diseases/smallpox/slideset/index.htm,

/pages/Spox_015.htm (slika na skrajni levi),

/pages/Spox_016.htm (slika na sredini),

/pages/Spox_014.htm (slika na skrajni desni).

Sliki 50, 51: Uradna statistika porabljenih sredstev za izkoreninjenje koz (leva slika) in primerjava prispevkov v prostovoljnem skladu za promocijo zdravja za različne bolezni (desna slika)

Year	WHO regular budget	Voluntary Fund for Health Promotion, Special Account for Smallpox Eradication	Other organs of United Nations system	Bilateral support	Total
1967	2 395 816	194 889	526 476	3 911 700	7 028 881
1968	2 728 772	255 927	116 774	4 163 680	7 265 153
1969	2 889 678	233 635	83 713	4 334 060	7 541 086
1970	2 987 901	375 434	61 644	3 918 307	7 343 286
1971	3 070 036	608 403	34 772	2 377 650	6 090 861
1972	3 304 489	727 581	448 100	1 397 627	5 877 797
1973	3 168 589	845 150	-	997 655	5 011 394
1974	3 051 306	3 127 169	-	1 086 907	7 265 382
1975	3 060 901	8 065 031	631 696	1 494 282	13 251 910
1976	3 547 699	6 629 430	118 304	189 313	10 484 746
1977	2 181 315	6 724 347	470 849	9 780	9 386 291
1978	735 972	4 364 812	-	388 163	5 488 947
1979	442 774	5 491 229	-	-	5 934 003
Total	33 565 248	37 643 037	2 492 328	24 269 124	97 969 737

Vir: Fenner et al., 1988, str. 467.

Year	Malaria eradication	Smallpox eradication	Other	Total
1956	68 096	-	-	68 096
1957	5 046 909	-	-	5 046 909
1958	169 506	285 000	300 000	754 506
1959	6 284 766	-	500 000	6 784 766
1960	1 202 317	104 010	622 488	1 928 815
1961	4 464 094	96 000	1 266 674	5 826 768
1962	590 437	3 800	573 115	1 167 352
1963	2 718 815	5 060	1 572 479	4 296 354
1964	163 300	316 694	1 148 857	1 628 851
1965	86 890	24 936	843 843	955 669
1966	77 225	40 780	1 449 518	1 567 523
1967	37 050	202 305	611 747	851 102
1968	46 711	313 233	2 233 294	2 593 238
1969	36 854	239 457	1 408 438	1 684 749
1970	52 977	337 820	2 352 518	2 743 315
1971	85 339	810 708	5 957 930	6 853 977
1972	157 009	780 632	4 368 568	5 306 209
1973	252 392	1 288 137	10 683 838	12 224 367
1974	257 823	4 533 310	11 032 822	15 823 955
1975	1 307 009	10 522 835	20 535 705	32 365 549
1976	388 367	9 448 523	22 393 979	32 230 869
1977	973 150	5 272 392	28 886 320	35 131 862
1978	7 134 651	5 690 337	35 129 741	47 954 729
1979	2 117 617	902 918	29 101 543	32 122 078
Total	33 719 304	41 218 887	182 973 417	257 911 608

^a Special accounts were amalgamated, as sub-accounts, into the Voluntary Fund for Health Promotion when that was established by the World Health Assembly in 1960 (except for the Malaria Eradication Special Account, which was placed in the Voluntary Fund in 1964).

^b Excludes income from interest, revenue from sales, and savings.

Vir: Fenner et al., 1988, str.466.

V levi sliki lahko vidite višino sredstev, ki je bila po posameznih letih porabljena v eradikacijskem programu. Ta sredstva so razporejena v štiri glavne kategorije, s katerimi smo se srečali v poglavju 6.4. Tako lahko na primer ugotovimo, kolikšen delež celotnih porabljenih sredstev za izkoreninjenje koz je prispeval WHO iz rednega proračuna. Desna slika kaže veliko nagnjenost donatorjev (ki svoje prispevke prispevajo v prostovoljni sklad za promocijo zdravja in poseben račun za koze) k vlaganju v program izkoreninjenja koz. V obdobju 1956–1979 so koze v povprečju predstavljale kar 16 % vseh prispevkov v prostovoljni sklad. V malarijo so (absolutno gledano) vlagali manj, čeprav se je njen program začel že leta 1956, tisti za koze pa šele dve leti kasneje (intenzivni program proti kozam se začne šele v letu 1967).

Slika 52: Paper of eradication: 9. december 1979 – koze so tudi uradno izkoreninjene

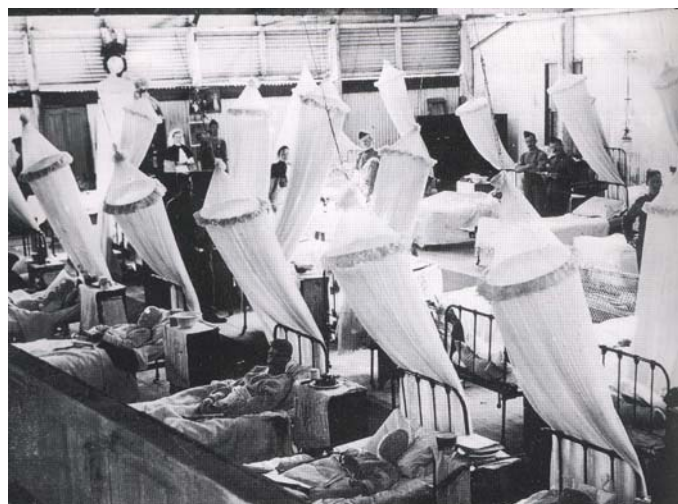

Vir: Internet.

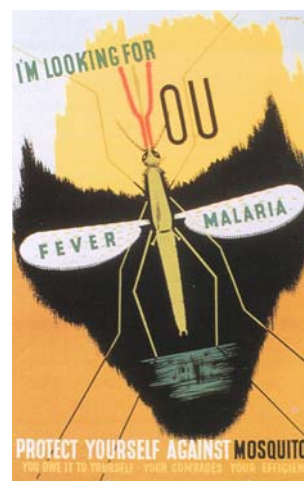
7 Ostale bolezni

7.1 Malaria (Malaria)

Sliki 53, 54: Mreže proti komarjem v bolnišnici (leva slika) in poster, ki oglašuje nujnost zaščite pred komarji

Vir: Kiple, 1999, str. 102.

Vir: Kiple, 1999, str. 103.

7.2.1 Tuberkuloza (Tuberculosis, Tuberkulose)

Sliki 55, 56: Romantičen tuberkulozni bolnik (kreativen in mrtev v rani mladosti) in gostejša naselitev Afroameričanov v mestih na začetku 20. stoletja (v smislu ugodnih pogojev za bolezen)

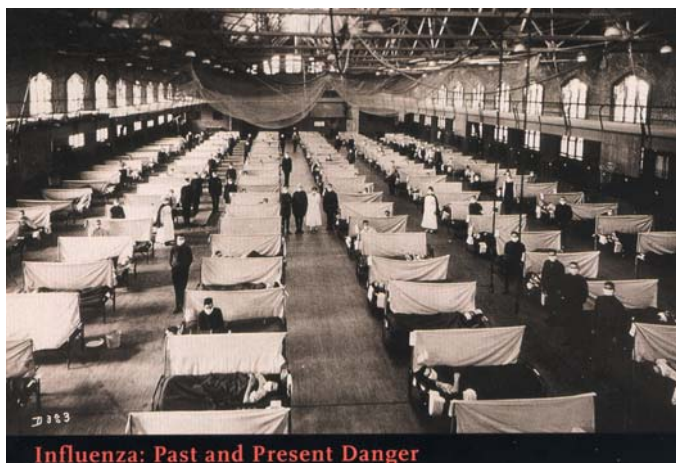
Vir: Kiple, 1999, str. 137.

Vir: Kiple, 1999, str. 139.

7.2.2 Gripa (Influenza)

Sliki 57, 58: Za gripo (1918) zboleli vojaki v telovadnici univerze Iowa State in telefonska operaterka z zaščitno masko

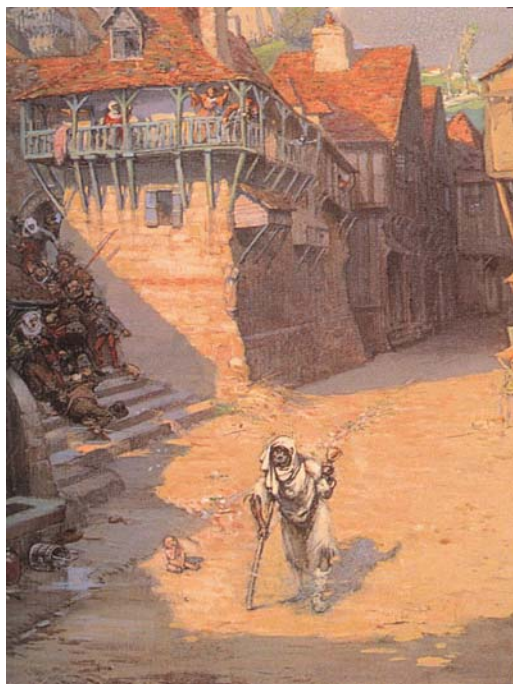
Vir: Weiss, 2002, str. 14.

Vir: Kiple, 1999, str. 151.

7.3 Gobavost (Leprosy, Aussatz)

Slika 59: Izobčeni gobavec

Vir: Kiple, 1999, str. 53

Na sliki vidimo gobavca, ki z zvoncem opozarja ljudi na svojo bolezen. V levem delu slike lahko opazimo ljudi, ki se panično stiskajo med seboj v želji po čim večji oddaljenosti od gobavega bolnika. Levo od slednjega najdemo še dojenčka, ki ga je nekdo (nepazljivo) pustil na cesti.